

Δημήτριος Ν. Κονιδάρης

Οι Χετταίοι
και ο κόσμος του Αιγαίου

**"ΟΙ ΧΕΤΤΑΙΟΙ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ
ΑΙΓΑΙΟΥ"**

© Δ. Ν. Κονιδάρης

Οκτώβριος 2015

ISBN 9XX-XXX-XXXX-XX-X

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ν. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

**"ΟΙ ΧΕΤΤΑΙΟΙ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ
ΑΙΓΑΙΟΥ"**

ΑΘΗΝΑ 2015

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. Η “ανακάλυψη” των Χετταίων, οι πηγές.....	1
2. Ο “υπερτονισμός” του Ελληνικού Παράγοντα στην Ερμηνεία του Ιστορικού Παρελθόντος.....	3
3. Απησχόλησαν οι Μυκηναίοι το ενδιαφέρον των Χετταίων;...	9
4. Εξ Ανατολών το Φώς;.....	13
5. Οι Χετταίοι: σύντομη σύνοψη.....	17
5.1 Γλώσσα - Πολιτική.....	18
5.2 Θρησκεία.....	20
5.3 Μεταλλουργία.....	25
6. Γνώριζαν οι Έλληνες τους Χετταίους;.....	27
7. Οι Μυκηναίοι και η Μ. Ασία.....	37
7.1 Οι Μυκηναίοι και η παράλια Μ. Ασία.....	37
7.2 Αιγαιακά ευρήματα στην Μικρασιατική ενδοχώρα.....	42
7.3 Συμπερασματικά σχόλια.....	47
8. Η παρουσία των Ελλαδιτών στην Συρο -Παλαιστίνη.....	49
9. Γραφή.....	71
9.1 Αιγαιακές γραφές.....	71
9.2 Χεττιτική γραφή.....	80
9.3 Ο Ταρκόνδημος, ο αποδιοπομπαίος τράγος και η Ελληνική σκέψη.....	85
10. Λυκία - Κιλικία: περιφέρεια των Χετταίων ή ενδιάμεση περιοχή;.....	97
10.1 Λυκία.....	97
10.2 Kizzuwatna.....	99
10.3 Tarhuntaşša.....	102

11. Εξειδικευμένοι επαγγελματίες (η περίπτωση των θεραπευτών)	105
12. Ομοιότητες μεταξύ Ελλαδικής και Χεττιτικής οικοδομικής και αρχιτεκτονικής.....	109
13. Σχολιασμός ωρισμένων θεωρούμενων ως Χεττιτικών έργων τέχνης.....	113
13.1 Alaca Hüyük	116
13.2 Κεραμικά Αγγεία	118
13.2.1 Κάνθαροι	121
13.3 Ρυτό τάφου IV Μυκηνών	123
13.4 Ο θεός της καταιγίδας	127
13.5 Ρυτό Schimmel	127
13.6 Σφίγγες	133
14. Συμπεράσματα.....	139
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	145
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	183
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	237

Σύνοψη

Ο καθηγητής Muhly δημοσίευσε το 1974 άρθρο με τίτλο "The Hittites and the Aegean World", στο περιοδικό Expedition του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ανθρωπολογίας της Pennsylvania, όπου τότε ήταν επίκουρος καθηγητής. Το άρθρο αναφέρεται στην Χεττιτική αυτοκρατορία, μία των μεγάλων δυνάμεων της περιόδου 1700-1200 π.Χ., όμως αντιμετωπίζει την ιστορική και πολιτιστική παρουσία των Αιγαίων της Εποχής του Χαλκού με υποτιμητικό τρόπο, ο οποίος δεν συνάδει με την αρχαιολογική και ιστορική πραγματικότητα. Οι υποστηριζόμενες στο άρθρο απόψεις εντάσσονται στο ρεύμα των Ανατολιστών, ήτοι εκείνων οι οποίοι υποστηρίζουν το δόγμα της από ανατολών προελεύσεως και διαδόσεως του πολιτισμού (ex oriente lux).

Η παρούσα εργασία προέκυψε από την προσπάθεια ανασκευής του παραπάνω άρθρου, όμως ανεπιτύχη περαιτέρω με σκοπό να καλύψει πρόσθετες πλευρές του ίδιου θεματικού πυρήνα. Έτσι περιλαμβάνει ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, ανάδειξη στοιχείων και ερμηνευτικών σχημάτων τα οποία δεν έχουν προβληθεί επαρκώς ή δεν είναι καλώς γνωστά, ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, αποπειράται να παράσχει μια νέα ερμηνεία - προσέγγιση των εγειρόμενων θεμάτων.

Οι Χετταίοι, εμφανισθέντες αιφνιδίως στο ιστορικό προσκήνιο κατά την μέση Εποχή του Χαλκού, δημιούργησαν μία ισχυρή αυτοκρατορία με πυρήνα την κεντρική Μικρά Ασία, η δε κυριαρχία και επιρροή τους κατά περιόδους επεκτείνεται και

άλλοτε συρρικνούτο στην κεντρική και ανατολική Ανατολία. Ανέπτυξαν ένα αξιόλογο σύστημα διοικήσεως και γραφειοκρατίας, κατά περιόδους δε ασκούσαν αυξημένη επιρροή σε μια σειρά υποτελών κρατιδίων της ευρύτερης περιοχής. Η αυτοκρατορία συναποτελείτο από ένα μωσαϊκό φυλετικών και τοπικιστικών κοινοτήτων, οι οποίες ομιλούσαν διάφορες γλώσσες και ενεφάνιζαν σημαντική πολιτιστική διαφοροποίηση.

Στα πλαίσια της εργασίας γίνεται κατ' αρχήν αναφορά στα ίχνη των Αιγαίων στον Πόντο, την παράλια αλλά και την ηπειρωτική Μικρά Ασία, ήδη πριν την εμφάνιση των Χετταίων. Ιδιαίτερα αναπτύσσονται στοιχεία σχετικά με την παρουσία και δραστηριοποίηση των Ελλαδιτών στις ακτές της Ανατολίας και την Συρο - Παλαιστίνη κατά την δεύτερη χιλιετία πριν από την εποχή μας. Η πολιτική αλλά και άμεση στρατιωτική εμπλοκή των Μυκηναίων στις αντιπαραθέσεις της Μικράς Ασίας αναδεικνύεται με βάση Χεττιτικές γραπτές πηγές και λοιπά τεκμήρια, ενώ η πολιτιστική αλληλεπίδραση μεταξύ του Αιγαιακού χώρου και του πυρήνος της Μικράς Ασίας αποδεικνύεται ότι ολίγον μόνον υπολείπεται αυτής με την παράλια Ανατολία.. Ιδιαίτερα σχολιάζονται καλλιτεχνικά έργα τα οποία συνήθως αποδίδονται ή, έστω, συσχετίζονται με τους Χετταίους, παρέχονται δε στοιχεία τα οποία σε άλλες περιπτώσεις ανατρέπουν την καθιερωμένη άποψη, σε άλλες δε εντοπίζουν και υπογραμμίζουν την ύπαρξη σε αυτά Αιγαιακών στοιχείων τα οποία έχουν αποσιωπηθεί!

Εκτιμάται ότι η συνοπτική αυτή ανάλυση παρέχει μια περισσότερο ολοκληρωμένη και αντικειμενική εικόνα του Ελλαδικού πολιτισμού, της θέσεώς του στον κόσμο της Εποχής

του Χαλκού και των επιρροών που αυτός άσκησε επί του Χεττιτικού, όπως και των επιδράσεων τις οποίες εδέχθη από αυτόν. Σε χωριστές εργασίες, αλλά στα πλαίσια της ίδιας σειράς, αναλύονται οι άλλοι μεγάλοι πολιτισμοί της εποχής: ο πολιτισμός της Βακτρίας - Μαργιανής, της κοιλάδας του Ινδού, ο Αιγυπτιακός και ο Κινεζικός, πάντα εν σχέσει με τις Ελλαδικές επιδράσεις. Ελπίζεται ότι παρέχεται έτσι μια πληρέστερη εικόνα του πολιτισμού του Αιγαίου και των σχέσεών του με τους άλλους μεγάλους σύγχρονους πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού, απηλλαγμένη - στο μέτρο του δυνατού - από προκαταλήψεις και ιδεοληψίες.

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

1. Η "ανακάλυψη" των Χετταίων, οι πηγές

Στην δημοσίευσή του ο καθηγητής Muhly παρουσιάζει ένα σύντομο χρονικό των Χεττιτικών ερευνών, ξεκινώντας από την ανακάλυψη στο Μπογιάζκοϋ της κεντρικής Μικράς Ασίας πήλινων πινακίδων γραμμένων στην Ακκαδική, όπου γινόταν λόγος για την χώρα των Χάττι, δεν παραλείπει δε να αναφερθεί και σε σχετικά χωρία της Παλαιάς Διαθήκης (όπου ο Δαβίδ προκαλεί τον θάνατο του Ουρία, Χετταίου στρατιώτη του οποίου αποπλάνησε την σύζυγο).¹

Η εν συνεχεία ανακάλυψη πρόσθετων πινακίδων, συνολικά περί τις 10000, γραμμένων ομοίως στην σφηνοειδή γραφή αλλά σε άγνωστη γλώσσα, και η αποκρυπτογράφησή της το 1915 από τον ερευνητή Β. Hrozny, σηματοδότησε την ίδρυση του κλάδου της Χιττιτολογίας.² Η έρευνα απεκάλυψε πολλά για αυτούς οι οποίοι απεκλήθησαν Χετταίοι, εθεωρήθηκαν δε ινδοευρωπαίοι, ομιλούντες μια πρώιμη μορφή του γλωσσικού κλάδου της Ανατολίας. Οι Χετταίοι κατά το ήμισυ της β' χιλιετίας (1700-1200 π.Χ.) συναποτελούσαν μαζί με την Ασσυρία, την Βαβυλωνία και την Αίγυπτο τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής.

Ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι Χετταίοι εγκαταστάθηκαν στην Ανατολία κατά τα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας, αν και, όπως ομολογεί, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για την προέλευσή τους. Η μετακίνηση των Χετταίων εντάσσεται στις γενικότερες μεταναστεύσεις πληθυσμών οι οποίες έλαβαν χώρα την εποχή

εκείνη, ο ίδιος δε φέρει ως παράδειγμα την (αμφισβητούμενη πάντως) 'άφιξη' των Ελλήνων στην Χερσόνησο του Αίμου περί το 2200 π.Χ., στηριζόμενος αποκλειστικά σε γλωσσολογικές θεωρήσεις για αυτό.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

2. Ο "υπερτονισμός" του Ελληνικού Παράγοντα στην Ερμηνεία του Ιστορικού Παρελθόντος

Στην συνέχεια του άρθρου του ο καθηγητής J.D. Muhly αναφέρεται στα Χεττιτικά αρχεία τα οποία ανευρέθησαν στα ερείπια της Χεττιτικής πρωτεύουσας Χατούσα, σημερινό Μπογιιάζκοϋ, και απετέλεσαν το αντικείμενο πολλών ερευνών από φιλόλογους, αρχαιολόγους και ιστορικούς. Υποστηρίζει ότι την εποχή αυτή, αρχές του 1900, οι επιστήμονες επηρεάζοντο από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα κατά την οποία υπήρχε η τάση τα πράγματα της Ανατολίας να ερμηνεύονται με όρους και στοιχεία ξένα προς αυτήν, εννοώντας ότι επικρατούσε η διάθεση για υπερτονισμό της παρουσίας και επιρροής των Ελλήνων. Χρησιμοποιώντας συγκεκριμένη ειρωνία και με ύφος το οποίο σπάνια συναντάται σε ερευνητικά επιστημονικά κείμενα, ο Muhly κατακρίνει τον μελετητή Forrer για την άποψη την οποία υπεστήριξε για τους 'Ahhiyawa' τών Χεττιτικών αρχείων, ότι δηλαδή πρόκειται για τούς Μυκηναίους Έλληνες, χαρακτηρίζοντας την άποψή του 'ψευδαίσθηση'. Βεβαίως σήμερα η επικρατούσα άποψη για τους 'Ahhiyawa' συμφωνεί, περισσότερο ή ολιγώτερο, με αυτήν του Forrer.³ Κινούμενος στο ίδιο μήκος κύματος κατηγορεί, επίσης, αυτούς οι οποίοι επιχειρούν να υποστηρίξουν την

ιστορικότητα της Ομηρικής Τροίας, χρησιμοποιούντες στοιχεία από τις ανασκαφές του Χισαρλίκ και τα Χεττιτικά αρχεία.

Κατά τον καθηγητή J.D. Muhly οι Έλληνες έδειξαν ενδιαφέρον για το εσωτερικό της Ανατολίας αρκετό καιρό μετά την εξαφάνιση των Χετταίων από το ιστορικό προσκήνιο. Έτσι ο Ηρόδοτος, καταγόμενος ο ίδιος από την *Καρική Αλικαρνασσό* γράφει για τους Λυδούς, τούς Φρύγες και τον *πρώιμο Καρικό πληθυσμό* της Μιλήτου, αλλά δεν αναφέρει ούτε λέξη για τους Χετταίους. Ομοίως, κατά τον καθηγητή πάντα, ο Πausanίας, *καταγόμενος και αυτός από την Μικρά Ασία* μάς δίδει πολλές πληροφορίες για την Ιωνία αλλά όχι για τους Χετταίους. Με έκπληξη παρατηρείται ότι ο αρθρογράφος επιχειρεί την υποβάθμιση της Ελληνικής επιρροής στην περιοχή, χωρίς όμως να το ομολογεί σαφώς, αλλά αφήνοντάς μας να το εννοήσουμε μέσω της ειρωνίας του.

Στην συνέχεια κατηγορείται ο Ηρόδοτος για το γεγονός ότι αν και ε γνώριζε τα μνημεία Karabel (Hδτ.2.106) δεν τα αναγνώρισε ως Χεττιτικά αλλά τα συνέδεσε με τον Αιγύπτιο φαραώ Σέσωστρι. Η κριτική του Ηροδότου συνοδεύεται από εκφράσεις ειρωνίας και αστεϊσμού, από τον αρθρογράφο δε πιθανολογείται ότι ο εικονιζόμενος στο ανάγλυφο μνημείο είναι ο Χετταίος βασιλεύς Tudhaliya IV. Η ειρωνία της τύχης είναι ότι το μνημείο έχει αναγνωρισθεί ως εικονίζον τον Ταρκόνδημο ή *'Tarkasnawa'*, βασιλέα της Μίρα (με πρωτεύουσα την Apasa - Έφεσο),⁴ δηλαδή μίας περιοχής εν γένει εχθρικής προς τους Χετταίους, σε επαφή με το Αιγαίο τόσο από πολιτική όσο και από πολιτιστική άποψη. Άλλωστε, το ίδιο το ανάγλυφο ενδεχομένως χρονολογείται πολύ αργότερα από την κατάρρευση του Χεττιτικού βασιλείου.⁵

Επόμενος στην σειρά των αγνοούντων τους Χετταίους έρχεται ο Όμηρος, αν και, σύμφωνα πάντα με τον καθηγητή, αυτό "δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει μιάς και τίποτε Χεττιτικό δεν έχει βρεθεί στην Τροία" (γεγονός το οποίο, όμως, ανταποκρίνεται στην αλήθεια!). Ο Όμηρος θα χρησιμοποιηθεί και για ένα πρόσθετο επιχείρημα του καθηγητού, ότι δηλαδή αλλοιώνεται η ταυτότητα των Χεττιτικών ευρημάτων, τα οποία χαρακτηρίζονται μη Χεττιτικά. Πρόκειται για αυτό που ο Όμηρος (Ιλ.24.614-617) χαρακτηρίζει ως ανάγλυφο της 'κλαίουσας Νιόβης', στο όρος Σίπυλον πλησίον του Αχελώιου ποταμού και του θρόνου του Ταντάλου, πατρός της Νιόβης, βασιλέως της Τανταλίδος και υιού του Πέλοπος. Την 'κλαίουσα Νιόβη' ανεγνώρισε το 1882 ο περιηγητής Ramsey, άν και σημείωσε ότι, παρά τις προσπάθειές του "δεν την έχει δει ποτέ να κλαίει". Στο σημείο αυτό του άρθρου του ο καθηγητής θεωρεί σκόπιμο να επιτιμήσει τον περιηγητή Ramsey για την ευκολοπιστία του απέναντι στους κλασικούς συγγραφείς, επιδεικνύοντας και πάλι διάθεση του ήδη γνώριμου ιδιότυπου αστεϊσμού του. Δυστυχώς θα πρέπει να σημειώσουμε και πάλιν ότι ο καθηγητής Mihly αδικεί τους κλασικούς. Πράγματι η από μέρους του τοποθέτηση της 'κλαίουσας Νιόβης' στο συγκεκριμένο σημείο του ιερού της Μητέρας Θεάς είναι εσφαλμένη, αλλά γι' αυτό δεν βαρύνονται οι Έλληνες κλασικοί. Το ιερό της Μητέρας Θεάς ευρίσκεται 6 χλμ. ανατολικά της αρχαίας Μαγνησίας (σημερινό Ακπινάρ), αναφέρεται δε και αυτό από τον Πausanias (Πaus.3.22.4). Το σφάλμα του καθηγητού Mihly συνεχίζει μιά παρεξήγηση η οποία επεκράτησε στην βιβλιογραφία επί εκατό περίπου χρόνια, αλλά ανειράπη ήδη από το 1937 από τον μελετητή Bossert.⁶ Ο Pausanias, ο οποίος σημειωτέον

εκφράζει την άποψη ότι το μνημείο είναι έργο της φύσεως, φαίνεται ότι περιγράφει επιτυχέστερα από ότι κάποιοι των συγχρόνων μας περιοχές της Ιωνίας γεμάτες με Ελληνικά τοπωνύμια, θρύλους, παραδόσεις και ιστορίες, συνδεδεμένα με τον Πέλοπα, τον Αμφίωνα και την προ-Μυκηναϊκή Ελλάδα. Ενδεχομένως το σφάλμα του καθηγητού οφείλεται στο ότι ασπάσθηκε ανεξέταστα τα λεγόμενα από τον γνωστό Χιττιτολόγο Sayce ο οποίος στο βιβλίο του 'Χετταίοι', έκδοση της Εταιρείας της Θρησκευτικής Οδού το 1890, κατά λάθος ταυτοποίησε την κλαίουσα Νιόβη με το μνημείο της Κυβέλης.⁷

Η άποψη ότι ο Ελληνικός παράγων έχει υπερτονισθεί στην ερμηνεία του ιστορικού παρελθόντος βασίζεται εν μέρει σε πραγματικά περιστατικά, όμως από μερίδα ιστορικών έχει χρησιμοποιηθεί ως πρόσχημα για την αναθεώρηση παραδεδεγμένων απόψεων χωρίς αυτό να δικαιολογείται από τα γεγονότα. Σύμφωνα με την επιτυχή έκφραση του Τάσσιου οι 'ανατολιστές' επιδιώκουν να μετακινήσουν βίαια το εκκρεμές των επιστημονικών εκτιμήσεων στην αντίθετη άκρη, ενώ το ζητούμενο είναι να αφεθεί να ισορροπήσει εκεί όπου οι πραγματικές συνθήκες καταδεικνύουν.⁸ Ενδιαφέρον και χαρακτηριστικό παράδειγμα εν προκειμένω αποτελεί το συμπόσιο με θέμα 'Το Αιγαίο και η Ανατολή κατά την 2^η Χιλιετία', το οποίο διεξήχθη το 1997 στις ΗΠΑ. Το συνέδριο αυτό, προταθέν από τον Muhly, σκοπόν είχε, μεταξύ των άλλων, την επανεξέταση και αναθεώρηση των συμπερασμάτων της γνωστής Αμερικανίδας Ελληνίστριας Η. Kantor, τα οποία περιέχονται στην περίφημη ομότιτλη μονογραφία της, δημοσιευθείσα το 1947.⁹ Το συμπόσιο τελικώς κατέληξε να περιλάβει και θέματα του ενδιαφέροντος των C. Blegen, J. Muhly και M. Rawson, τιμώντας την προσφορά τους.

Χαρακτηριστική είναι η άποψη του J.D. Muhly σε σχετική συζήτηση στορογγυλής τραπέζης στο συνέδριο: *“Ό,τι ευρίσκω ιδιαίτερα ενδιαφέρον σε αυτήν την συζήτηση είναι ότι κάνει το ακριβώς αντίθετο από ότι κάνει η Δρ. Kantor στην μονογραφία της. Αυτή ομίλησε για την επίδραση του Αιγαίου στην Αίγυπτο... Και σήμερα ακούμε εδώ μια τελείως διαφορετική προσέγγιση - μαζικές Αιγυπτιακές επιδράσεις στο Αιγαίο”*.¹⁰ Αξίζει να προστεθεί ότι στο συγκεκριμένο συνέδριο, όπου μεταξύ των άλλων συνεζητήθησαν τα θέματα της Μινωικών τοιχογραφιών στην Άβαριν της Αιγύπτου, δεν εκλήθη ο ανασκαφέας της Bietak, ο οποίος και παρεπονέθη για αυτό.¹¹ Επιμελητές της εκδόσεως των πρακτικών του συμποσίου ήταν οι E. και D. Cline. Ο πρώτος υποστηρίζει τον μη Μινωικό χαρακτήρα των τοιχογραφιών στην Άβαριν της Αιγύπτου. Έχει λάβει πολλές τιμητικές διακρίσεις, μεταξύ των άλλων δε έχει βραβευθεί τρεις φορές από την Βιβλική Αρχαιολογική Εταιρεία για το καλλίτερο ευρείας κυκλοφορίας βιβλίο επί θεμάτων βιβλικής αρχαιολογίας (έτη 2001, 2009 και 2011). Παράλληλα με τον αποκλεισμό ερευνητών με μη αρεστές απόψεις, άλλοι ερευνητές εκλήθησαν εντεταλμένοι να παράσχουν υποστήριξη στην ανασκευή των *‘δογμάτων’* της γνωστής Ελληνίστριας. Για παράδειγμα ο ερευνητής ναυτικής αρχαιολογίας Bass εκλήθη όχι για να φωτίσει το συνέδριο με τα συμπεράσματα των ερευνών σε σημαντικά ναυάγια αλλά, σύμφωνα με τα γραφόμενά του: *“εκλήθη για να υποβάλλει άρθρο σχετικό με το πώς οι αποδείξεις από τις ανασκαφές ναυαγίων μπορούν να επηρεάσουν τα δόγματα που παρουσίασε η Kantor.”*¹²

Και όλα αυτά παρά το ότι η μεταπολεμική αρχαιολογική έρευνα δεν σταμάτησε να αποκαλύπτει και νέες Αιγαιακές τοιχογραφίες και ισχυρές επιρροές κάθε είδους στην Ανατολή

(Αβαρις, Mari, Tell Kabri και, εν μέρει, Alalakh κ.ά.), παρέχοντας περαιτέρω υποστήριξη στην άποψη της Kantor! Δυστυχώς φαίνεται ότι οι αρχαιολόγοι και ιστορικοί ως απλοί θνητοί δεν κατορθώνουν πάντα να ξεπερνούν τις πολιτικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις του καιρού τους.

ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

3. Απασχόλησαν οι Μυκηναίοι το ενδιαφέρον των Χετταίων;

Το συμπέρασμα του αρθρογράφου συνοψίζεται στην άποψη ότι, σύμφωνα με τις σωζόμενες ελληνικές παραδόσεις, δεν υπάρχει καμμία ένδειξη ότι οι Έλληνες ε γνώριζαν τον Χεττιτικό πολιτισμό, για να συνεχίσει ότι οι Μυκηναίοι δεν απασχόλησαν το ενδιαφέρον των Χετταίων. Προς επίρρωσιν των απόψεών του αναφέρεται στην θέση του Ferdinand Sommer, μελετητού του ζητήματος των 'Ahhijawa', ο οποίος το 1932 υπεστήριξε ότι οι τελευταίοι αποτελούσαν τοπική δύναμη της Ανατολίας, κατά την άποψή του δε κανένα στοιχείο δεν υπάρχει το οποίο να καθιστά πιθανή άλλη ερμηνεία!

Στα επόμενα ο καθηγητής μοιάζει να χάνει την νηφαλιότητά του και η έρευνά του φαίνεται να χαρακτηρίζεται από έλλειψη αμεροληψίας. Θεωρώ σκόπιμο να παραθέσω σε μετάφραση μικρό χαρακτηριστικό τμήμα των αναλύσεών του:

"Οι μελετητές αμφιβάλλουν εάν πράγματι ο βασιλιάς των Αχαιών είναι σε θέση να αναλαμβάνει δράση στο έδαφος της Ανατολίας. Λοιπόν, βρήκα την απάντηση για το πού πρέπει να είναι ο βασιλιάς. Ευρίσκεται, με βάση αυτό το κείμενο, εκεί όπου ακριβώς ανήκει: όχι δίπλα στην Πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες αλλά στην παρέα των πριγκίπων της Δυτικής Ανατολίας".

Στην συνέχεια αναφέρεται στην γνωστή επιστολή Tawagalawa (CTH 181) η οποία έχει ως γνωστόν πάρει το όνομα τού αδελφού του βασιλέως των Ahhiyawa, και απεστάλη από τον Χετταίο βασιλέα (πιθανώς τον Hattusili III, στά μέσα τού 13^{ου} αιώνας) στον βασιλέα των Ahhiyawa προκειμένου να ζητήσει από τον τελευταίο την παράδοση του Piyaamaradu, γνωστού αμφισβητία της Χεττιτικής εξουσίας. Στην §8 της παραπάνω επιστολής, παρατιθέμενη από τον αρθρογράφο, ο Χετταίος βασιλεύς προσπαθεί να εξευμενίσει τον βασιλέα των Ahhiyawa, αναφέροντας ότι ο διπλωματικός απεσταλμένος του, Dabala-Tarhunta, είναι υψηλής στάθμης αξιωματούχος διότι στο παρελθόν συνίππευε σε άρμα με τον ίδιο, όπως και με τον Tawagalawa.¹³ Ας δούμε όμως πώς αντιμετωπίζει ο αρθρογράφος μας το απόσπασμα αυτό:

Ο βασιλεύς των Ahhiyawa, ο οποίος έχει διπλωματική αλληλογραφία με τον Χετταίο βασιλέα, υποτίθεται ότι δεν είναι άλλος από τον ηγεμόνα της Μυκηναϊκής Ελλάδος, διαμένει στις Μυκήνες αλλά ο αδελφός του ιππεύει άρματα παρέα με τον Arnuwanda, βασιλέα των Χετταίων. Για να αντιγράψουμε τον Δούκα του Γουέλλινγκτον: "Εάν το πιστεύετε αυτό, τότε μπορείτε να πιστέψετε οτιδήποτε"...

Είναι προφανές εδώ ότι ο αρθρογράφος μας σφάλλει διότι θεωρεί ότι η πηγή αναφέρει ότι "ο αδελφός του (ενν. του βασιλέως των Ahhiyawa, δηλ. ο Tawagalawa) ιππεύει άρματα παρέα με τον Arnuwanda". Επίσης ο εμπλεκόμενος Χετταίος βασιλεύς δεν είναι ο Arnuwanda αλλά πιθανώς ο Hattusili III. Τό σημαντικότερο όμως δεν είναι ότι ο αρθρογράφος μας σφάλλει ως προς τα δεδομένα της πηγής, αλλά ότι χρησιμοποιεί τις πηγές κατά το δοκούν ειρωνευόμενος κάποιες πηγές και αποσιωπώντας άλλες, ώστε να στηριχθούν

προαποφασισμένες θέσεις. Έτσι αποκρύπτει από τους ακροατές της διαλέξεώς του ότι στην §5 της συγκεκριμένης επιστολής ο Χετταίος βασιλεύς αναγνωρίζει τον 'αδελφό του' βασιλέα των Αχαιών ως έναν εκ των 'Μεγάλων Βασιλέων' (όπου συμπεριλαμβάνονται οι βασιλείς της Αιγύπτου, Ασσυρίας και Βαβυλωνίας), εμφανίζεται δε να παραπονείται στον βασιλέα των Αχαιών, διότι ο απεσταλμένος του δέν του απηύθυνε χαιρετισμούς. Ο Trevor Bryce χαρακτηρίζει ως εξής τα γεγονότα:

"Αλλά ο κορυφαίος εξευτελισμός του Χατουσίλι ήταν η πλήρης αποτυχία του να αποτρέψει την μεταγωγή των χιλιάδων αιχμαλώτων του Piyamaradu στην επικράτεια της Αχιγιάβα", για να συμπληρώσει: "Η Χεττιτική εκστρατεία ήταν μια καταστροφική αποτυχία".¹⁴

Υπέρ της απόψεως για την διεθνή αποδοχή και αναγνώριση της Μυκηναϊκής ισχύος ακόμη και κατά τα τέλη του 13^{ου} αιώνας συνηγορεί και η γνωστή συνθήκη Sausgamuwa (CTH 105) την οποία υπέγραψε ο Tudhaliya IV με τον υποτελή ηγεμόνα του Amurru (πρωτεύουσας του βασιλείου των Αμοριτών στον σύγχρονο Λίβανο). Σε αυτήν αναφέρονται οι μεγάλοι βασιλείς, 'που έχουν το ίδιο κύρος' με τον Χετταίο βασιλέα, και καταγράφονται οι βασιλείς της Αιγύπτου, της Ασσυρίας, της Βαβυλώνας και της Αχιγιάβα, παρ' ότι η φράση για τον Αχαιό βασιλιά σβήστηκε εκ των υστέρων. Άλλωστε και ο γνωστός μελετητής Cline περιλαμβάνει τους Μυκηναίους στις Μεγάλες Δυνάμεις της Μεσογείου του 13^{ου} αιώνας π.Χ..¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί εν προκειμένω ότι κατά την περίοδο της Αμάρνα η Αίγυπτος ενέτασσε στην ομάδα των 'Μεγάλων Δυνάμεων' την Arzawa, συνεργασθείσα κατά περιόδους με τους Αχαιούς, όπως και την Κύπρο (Alashiya), του ευρύτερου ελληνικού

πολιτιστικού χώρου της Μυκηναϊκής Κοινής.¹⁶ Ολοκληρώνοντας την σύντομη αναφορά μας στις σχέσεις των Χετταίων με τους Αχιγιάβα θα αναφέρουμε ότι η επικρατούσα άποψη υποστηρίζει ότι την περίοδο 1400-1200 π.Χ. υπήρξαν επαφές μεταξύ των δύο, άλλοτε ειρηνικές, συχνότερα δε εχθρικές, και πάντα στο έδαφος της Ανατολίας και μάλιστα στην δυτική ακτή, η δε εμπλοκή των τελευταίων στα μικρασιατικά πράγματα κορυφώθηκε το πρώτο ήμισυ του 13^{ου} αιώνας.^{17, 18}

Ο καθηγητής J.D. Muhly φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιεί τις πηγές και τα λοιπά ευρήματα ή στοιχεία για την διαμόρφωση της θέσεώς του, αλλά αντίθετα αστεΐζεται με αυτές προσπαθώντας να τις ακυρώσει όταν έρχονται σε σύγκρουση με την προαποφασισμένη θέση του - δόγμα. Στο τελευταίο μέρος του άρθρου του παραδίδεται σε μια κλιμακούμενη παράθεση αντιεπιστημονικών αποφάνσεων οι οποίες ελάχιστη σχέση έχουν με τον ορθό λόγο. Γι' αυτόν η Ελλάδα μέχρι την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου ήταν *"μια απομακρυσμένη και περιφερειακή περιοχή, στο περιθώριο του πολιτισμένου κόσμου"*, οι δε Χετταίοι δεν έδειχναν κανένα ενδιαφέρον για την Μυκηναϊκή Ελλάδα, μιάς και κατά τον καθηγητή μας πάλι *"οι Μυκηναίοι ήσαν πρωτόγονοι, μάλλον βάρβαροι και ως επί το πλείστον αγράματοι"*! Κατά τον ερευνητή Muhly οι Μυκηναίοι ήσαν τόσο λίγο τμήμα του πολιτισμένου κόσμου της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. όσο η Αγγλία ήταν μέρος του κόσμου του Περικλέους!

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

4. Εξ Ανατολών το φώς;

Κατά τον καθηγητή μέχρι την Αναγέννηση ο πολιτισμός διεδίδετο από την ανατολή προς στην δύση, *ex oriente lux*, και όχι το αντίθετο! Στο σημείο αυτό μπορούμε να διαπιστώσουμε μόνον πόσο δύσκολο είναι στην πράξη να επιτευχθεί η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία, ιδιαίτερα στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών, και μάλιστα στην ιστορία και αρχαιολογία. Πολύ συχνά οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και προκαταλήψεις, οι πολιτιστικές διαφοροποιήσεις ή, απλώς, η διάθεση των νέων εθνών να αποκτήσουν ιστορικό βάθος στο παρελθόν και πολιτιστική – πολιτική βαρύτητα, οδηγούν σε στρέβλωση των επιστημονικών συμπερασμάτων.¹⁹ Η άποψη η οποία εμπεριέχεται στο δόγμα 'ex oriente lux' ανήκει σε ένα γενικώτερο ιδεολογικό ρεύμα το οποίο, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, διαμορφώνεται από θρησκευτικές προκαταλήψεις, εμφανίζεται δε πολέμιο του κλασικισμού και του ορθού λόγου.

Όμως η εμπλοκή της θρησκείας στα πράγματα της επιστήμης κάνει κακό και στις δύο, ιδιαίτερα δε στην τελευταία. Άλλωστε είναι σύμπτωμα προφανώς αναχρονιστικό, και μας θυμίζει την απεχθή Μεσαιωνική πραγματικότητα όπου τα συμπεράσματα της επιστήμης έμπαιναν στην προκρούστεια

κλίνη του θρησκευτικού δόγματος. Η δραστηριοποίηση στην έρευνα εταιρειών με σαφή θρησκευτική τοποθέτηση και χροιά δεν εξασφαλίζει την προαγωγή της επιστημονικής αναζητήσεως σύμφωνα με τις αμιγείς επιστημονικές αρχές της ελευθερίας γνώμης, της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρουμε ενδεικτικά την Religious Tract Society η οποία εξέδωσε το βιβλίο 'The Hittites' του A. H. Sayce, την Society of Biblical Literature, την εταιρεία με τον εύγλωττο τίτλο Ancient Near Eastern Society 'Ex Oriente Lux', την Society of Biblical Archaeology καθώς και την Society for Promoting Christian Knowledge. Άλλη περίπτωση προκατειλημμένης έρευνας είναι αυτή του L. Wooley. Ο τελευταίος, υιός κληρικού, ασχολήθηκε με την αρχαιολογία, άν και χωρίς ειδικές σπουδές. Εστράφη σε ανασκαφές στην Alalakh με σκοπό να ανεύρει στοιχεία "για την σύνδεση του Κρητικού πολιτισμού με τους Μεγάλους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής". Δεν άργησε να βρεί αυτό το οποίο επιθυμούσε. Διαπίστωσε ότι "η Κρήτη οφείλει την καλλίτερη αρχιτεκτονική της και τις τοιχογραφίες στην Ασιατική ενδοχώρα..". Δυστυχώς όμως για αυτόν η βάση των διαπιστώσεών του, ήτοι η χρονολόγηση του ανακτόρου Yarim-Lim, γρήγορα απεδείχθη εσφαλμένη, μαζί με τις διαπιστώσεις του.²⁰

Η αντίληψη *ex oriente lux* οδηγεί μερικές φορές σε παραμορφωτικά της πραγματικότητας ιδεολογήματα, ενώ άλλες φορές υιοθετείται για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, ουδεμία σχέση με την επιστημονική αλήθεια και την αντικειμενικότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εν προκειμένω αποτελούν οι δηλώσεις του Τουρκο - Γερμανού αρχαιολόγου της Τροίας καθηγητή Οσμάν Korfmann με την ευκαιρία σχετικής

εκθέσεως: "Η Τουρκία έχει το δικαίωμα να θεωρείται και αυτή λίκνο του δυτικού πολιτισμού..... Αν θεωρούμε αυτονόητο ότι η Ελλάδα ανήκει στην Ευρώπη επειδή ο ευρωπαϊκός πολιτισμός έχει ελληνικές ρίζες, τότε με την ίδια επιχειρηματολογία στην Ευρώπη ανήκει και η Ανατολία".²¹

Η αρχαιολογική έρευνα, όταν λειτουργεί ελεύθερα και ανεξάρτητα από προκατασκευασμένα και 'εξ αποκαλύψεως' δόγματα, συνεισφέρει στην ανατροπή εσφαλμένων αντιλήψεων. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β', η οποία μετέθεσε την Ελληνική Ιστορία πάνω από μισή χιλιετία προς τα πίσω. Ένα άλλο ηχηρό παράδειγμα παρέχεται από τα αποτελέσματα ερευνών στην Κύπρο, τα οποία ανέτρεψαν παλαιότερες εσφαλμένες αντιλήψεις. Πράγματι ανασκαφές οι οποίες άρχισαν το 1998 στην θέση Πύργου - Μαυροράχης Κύπρου απεκάλυψαν ένα βιομηχανοστάσιο 4000 τ.μ. χρονολογούμενο από τα τέλη της πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η βιομηχανική εγκατάσταση περιελάμβανε ελαιοτριβείο, το αρχαιότερο εργαστήριο αρωματοποιίας και θεραπευτικών ελαίων, το αρχαιότερο εργαστήριο κλωστοϋφαντουργίας, οργανωμένο γύρω από κάθετο αργαλειό, χώρο παραγωγής οίνου και μια πλήρη σειρά παραγωγής χαλκού (Εικ. 1)!²² Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι το βιομηχανοστάσιο ήταν αμιγώς βιομηχανικός και όχι οικιστικός χώρος, τα δε ευρήματα παρέχουν ενδείξεις υπάρξεως στενών πολιτιστικών δεσμών με το Αιγαίο καθώς και εμπορικών επαφών με την Αίγυπτο η την Μέση Ανατολή.²³ Οι έρευνες έχουν φέρει στο φώς ίνες από μαλλί, βαμβάκι και ιβύσκο, ενώ στο εργαστήριο βρέθηκε το αρχαιότερο δείγμα μεταξιού στον κόσμο. Τα υπολείμματα οστρακοειδών καθώς και

έτοιμου χρώματος απέδειξαν την γνώση και χρήση της πορφύρας πολύ πριν τους Μινωίτες και τους Φοίνικες.

ΠΥΡΓΟΣ
T. 35/16+17

*Εικ. 1: Πήλινο παραστατικό αγγείο δεικνύον την διαδικασία παραγωγής οίνου
(Πύργος Κύπρου)*

ΠΕΜΠΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

5. Οι Χετταίοι: σύντομη σύνοψη

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να ανακεφαλαιώσουμε τις γνώσεις μας για τους Χετταίους. Εμφανίσθηκαν στο ιστορικό προσκήνιο κατά την ύστερη Εποχή του Χαλκού, δημιούργησαν δε μιά ισχυρή αυτοκρατορία της οποίας πυρήνας ήταν η κεντρική Μικρά Ασία, η δε κυριαρχία και επιρροή τους κατά περιόδους επεκτείνεται και άλλοτε συρρικνούτο στην κεντρική και ανατολική Ανατολία. Ως πρωτεύουσα υιοθέτησαν αυτήν των Χάττι, την γλώσσα τους ονόμασαν 'Νέσια' όπως το όνομα του σημαντικού οικιστικού κέντρου Νέσια (Kanesh σύγχρονο Kültepe) των Χάττι, ενώ και ο πρώτος βασιλεύς έλαβε το όνομα Hattusili, ήτοι 'αυτός από την Χατούσα'. Ανέπτυξαν ένα αξιόλογο σύστημα διοικήσεως και γραφειοκρατίας, κατά περιόδους δε ασκούσαν αυξημένη επιρροή σε μια σειρά υποτελών κρατιδίων της ευρύτερης περιοχής. Οι Χετταίοι εθεωρούντο ως μία από τις μεγάλες δυνάμεις της περιόδου 1700 - 1200 π.Χ., μαζί με την Αίγυπτο, Ασσυρία, Βαβυλώνα & Μιτάνι. Το όνομα με το οποίο τους αποκαλούμε σήμερα έχει σχέση με τον λαό των Χάττι, ο οποίος κατείχε την περιοχή πριν την εμφάνιση των Χετταίων. Η Χεττιτική αυτοκρατορία συναποτελείτο από ένα μωσαϊκό φυλετικών και τοπικιστικών κοινοτήτων, οι οποίες ομιλούσαν διάφορες

γλώσσες και ενεφάνιζαν σημαντική πολιτιστική διαφοροποίηση.²⁴

5.1 Γλώσσα - Πολιτική

Μία από τις γλώσσες που εχρησιμοποιούντο στην επικράτειά τους είναι αυτή την οποία οι σύγχρονοι ιστορικοί ονομάζουν Χεττιτική (γλώσσα της 'Νέσια'), για την γραφή της δε υιοθετήθηκε η Ασσυρο-βαβυλωνιακή σφηνοειδής. Το όνομα αυτής της γλώσσας εμφανίζεται στις δύο γνωστές επιστολές της Αμάρνα (επιστολές EA 31 & 32) οι οποίες αποτελούν αλληλογραφία μεταξύ του Αιγυπτίου βασιλέως Amenophis III και του βασιλέως της Arzawa, Tarhundaradu. Εκεί ο φαραώ προτείνει στον δεύτερο συμμαχία μέσω γάμου, προκειμένου να προασπίσει τα συμφέροντα της Αιγύπτου ενόψει της αποδυναμώσεως της Χεττιτικής Αυτοκρατορίας (πρώτο ήμισυ 14^{ου} αιώνας π.Χ.). Χαρακτηριστικό της επικρατούσας πολιτιστικής ανομοιογένειας στην αυτοκρατορία είναι το γεγονός ότι μέχρι την ύστερη Εποχή του Χαλκού η Χεττιτική γλώσσα είχε αρχίσει να χάνει έδαφος έναντι της αντιπάλου της Λουβιανής. Φαίνεται μάλιστα ότι τον 13^ο αιώνα π.Χ. η Λουβιανή ήταν η ευρύτερα ομιλούμενη γλώσσα στην Χεττιτική πρωτεύουσα.²⁵

Η Arzawa υπήρξε πολιτική οντότητα της Δυτικής Μικράς Ασίας κατά την περίοδο από τα τέλη του 15^{ου} έως τις αρχές του 12^{ου} αιώνας π.Χ. Η εδαφική επικράτεια του πυρήνα της εξετεινέτο περί τον Καύστρο ποταμό, πρωτεύουσά της ήταν η Arasa (κλασική Έφεσος), αναφερόμενη στις πινακίδες Γραμμικής Β' (a-ra-si-jo-jo ο Εφέσιος), γλώσσα της δε

πιθανολογείται ότι υπήρξε η Λουβία (Luwian). Η Arzawa διέκειτο εν γένει εχθρικά προς τους Χετταίους, επανειλημμένα δε συνεργάσθηκε με τους Αχιγιάβα, και εδέχθη την πολιτική και πολιτιστική επιρροή των Μυκηναίων. Περί το 1300 π.Χ. κατακτήθηκε από τους Χετταίους και διεσπάσθη σε τρεις υποτελείς επαρχίες: την Μίρα κατά μήκος του Μαιάνδρου ποταμού (κλασική Καρία), την Χώρα του ποταμού Seha (ήτοι του Καϊκού ή του Ερμού ποταμού) στα βόρεια (κλασική Λυδία) και την Χαπάλλα στα ανατολικά. Τα κράτη αυτά στην συνέχεια άλλοτε τήρησαν στάση υποτέλειας και άλλοτε εστάθησαν εχθρικά προς τους Χετταίους.

Στην ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας κατά καιρούς υπήρξαν και άλλα ισχυρά κράτη, πέραν των Χετταίων και της Arzawa. Η Assuwa στα βορειοδυτικά υπήρξε μία ισχυρή αλλά μάλλον βραχύβια ομοσπονδία 22 πόλεων, η οποία φαίνεται ότι ήταν γνωστή στους Μυκηναίους.²⁶ Εστράφη εναντίον των Χετταίων, πιθανότατα σε συνεργασία με τους Αχιγιάβα, αλλά, σύμφωνα με τα αρχεία του Tudhaliya II, ήττήθηκε και διελύθη κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνας π.Χ.. Αφού ο Tudhaliya II κατενίκησε την Assuwa εξετόπισε στην Χατούσα 10,000 στρατιώτες, 600 ομάδες ίππων μαζί με τους αρματοδρόμους τους, πολίτες, ζώα κλπ.²⁷ Μεταξύ των εξορίστων περιλαμβάνετο και ο βασιλέας της Assuwa Piyama-^aKAL και ο υιός του Kukkuili. Το χάλκινο Μυκηναϊκό ξίφος το οποίο ανευρέθη στην Χατούσα, φέρων αφιέρωση του Tudhaliya II με την ευκαιρία της υποταγής της Assuwa, ενίσχυσε τις ήδη υπάρχουσες εκτιμήσεις περί εμπλοκής των Μυκηναίων στην βορειοδυτική Μικρά Ασία.²⁸ Οι παραδόσεις των Κυπρίων Επών για επιδρομές του Αχιλλέως στην Τευθρανία, της

βορειοδυτικής Μικράς Ασίας, σηματοδοτούν επίσης την δραστηριοποίηση των Αχαιών στην περιοχή πριν τα Τρωικά.

Η περιοχή της Lukka (κλασική Λυκία) ήταν επίσης κατά βάσιν πέραν της Χεττιτικής επιρροής αν όχι και εχθρική και κάποτε συνεργαζόμενη με τους Ahhiyawa, όπως και η Τρωάδα και η Αιγαιακή ακτή, υπάρχουν δε αρκετές αναφορές της στις πινακίδες Γραμμικής Β' (ru-ki-jo ο Λύκιος).²⁹ Οι ιστορούμενες παραδόσεις για τον Σαρπηδόνα, ο οποίος κατέκτησε την Λυκία, το γεγονός ότι το όνομα της Λυκίας συνδέθηκε, έστω μυθολογικά, με τον Λύκο, δεν μπορεί παρά να σημαίνουν ότι υπήρχε εγκατάσταση Ελλαδιτών στην Λυκία. Άλλωστε οι κάτοικοι της Λυκίας Τερμίλαι (Trm̃is) θεωρούνται Κρητικής καταγωγής.³⁰ Κατά τα μέσα του 13^{ου} αιώνας π.Χ. οι Λύκιοι στρέφονται προς τους Ahhiyawa, συγκεκριμένα στον Tawagalawa,³¹ και επαναστατούν εναντίον των Χετταίων προκαλώντας γενικευμένη εξέγερση. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ο συναρχηγός των Λυκίων Γλαύκος στα Τρωικά συνδέεται με σχέσι ξενίας προς τον Διομήδη του Άργους (Ιλ.6.234), δεσμός ο οποίος επεφυλάσσετο μόνον για Έλληνες. Οι ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Λυκίων συνεχίζονται στην ιστορική εποχή όπου οι τελευταίοι δανείσθηκαν το αλφάβητο από τους Έλληνες, διατηρώντας προνομιακές σχέσεις με τους Ροδίους.

5.2 Θρησκεία

Αναφορικά με την θρησκεία των Χετταίων θεωρείται ότι αυτοί χαρακτηρίζοντο από θρησκευτικό συγκρητισμό, υιοθέτησαν δε πολλές θεότητες γειτονικών λαών (Εικ. 2).³²

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι Χετταίοι εμοιράζοντο, όπως φαίνεται, την λατρεία θεών από κοινού και με τους Κρήτες. Πράγματι είναι πλέον αδιαμφισβήτητο ότι οι θεοί Šantaš και Kuwara ελατρεύοντο και στις δύο περιοχές. Ο πρώτος υπήρξε πολεμοχαρής θεός των καιρικών συνθηκών, δημοφιλής ιδιαίτερα στην Kizzuwatna,³³ ενώ στον Ελλαδικό χώρο ήταν γνωστός ως Σάνδων, ή Σάνδης, ή Σάνδας. Ο τελευταίος ταυτοποιήθηκε με τον Ηρακλή, όπως βεβαιώνει ο Βυζαντινός Ίωάννης Λαυρέντιος ο Λυδός, *Lyd.Mag.*3.64,³⁴ το δε όνομά του εμφανίζεται αυτούσιο ή ως συνθετικό κυρίων ονομάτων σε πινακίδες από την Κνωσό και την Αγία Τριάδα.³⁵

Εικ. 2: Στήλη του Χετταίου θεού του καιρού από το Gölpınar

Ο Furlani θεωρούσε τον Šantaš ως κύριο θεό του Λουβιανού Πανθέου και τον ταύτιζε με τον θεό του καιρού και τον Χουριανό Teššur. Κατεξοχήν περιοχή λατρείας του ήταν η Kizzuwatna, από όπου και η τελετουργία Zarrija.³⁶ Σύμφωνα με το σχετικό τελετουργικό (CTH 757) ο θεός Šantaš ενεφανίζετο με τους *innarawant*, 'τους δυνατούς - ισχυρούς', 'οι οποίοι ενδύονται αιματηρά ρούχα'. Η ετυμολογία του ονόματος των τελευταίων συνδέεται με το Λουβιανό θέμα *annaru-* (επίθετο) / *annari-* (ουσιαστικό): 'ισχυρός, εύρωστος',³⁷ τα Χεττιτικά *Inarawa* και *Inaraš* αλλά και με το Ελληνικό *ανήρ*.³⁸ Ο θεός Šantaš συσχετίζεται με την αρρενωπότητα, την δύναμη, τον πόλεμο, αλλά και τον Κάτω Κόσμο, κατ' αναλογία με ότι ίσχυε για τον Ηρακλή. Όμως οι αναλογίες δεν τελειώνουν εδώ. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η τελετουργία Zarrija εστιάζεται στην διχοτομία άρρενος - θήλεως, όμως υπάρχει η αιρετική άποψη η οποία, προχωρώντας παραπέρα, θεωρεί ότι μέσω αυτής επιχειρείται η αντιμετώπιση του θέματος της παθητικής ομοφυλοφιλίας!³⁹ Ενδείξεις αναφορών στον Ηρακλή, κινούμενες σε ανάλογο πλαίσιο, υπάρχουν πολλές στην μυθολογία του, εν πολλοίς ανερμήνευτες. Έτσι αυτό το αρχέτυπο της αρρενωπότητας φέρεται να υπήρξε σκλάβος της Λυδής βασίλισσας Ομφάλης, την οποία υπηρέτησε ενδεδυμένος ως γυναίκα και κάνοντας οικιακές δουλειές.⁴⁰ Ο Διόδωρος Σικελιώτης μάλιστα υπεστήριξε ότι μετά την απόσυρση του ήρωα από την δράση η Αθηνά του εδώρισε *πέπλο*, ήτοι ένδυμα κατ' εξοχήν γυναικείο, D.S.4.14.3.! Η *παρεκδυσία*, δηλαδή η παρεκτροπή από τον παραδεδεγμένο τρόπο ενδύσεως, θεωρείται στοιχείο τελετουργιών μεταβάσεως, παράβαλλε τα *Εκδύσια* της Ελληνιστικής Φαιστού, όπου εορτάζετο η μετάβαση των νέων

από την αγέλη των εφήβων στην κατηγορία των ενηλίκων.⁴¹ Αξιο αναφοράς εν προκειμένω είναι και το γεγονός ότι σε μία περίπτωση ο ποταμός Αχελώος παρίσταται ενδεδυσμένος πέπλο, συνδυάζων έτσι αρσενικά και θηλυκά χαρακτηριστικά!⁴²

Ομοίως η θεά Kurara ή Kubaba ταυτοποιείται με την Κυβήβη ή Κυβέλη, μητέρα των θεών κατά Ησύχιον,⁴³ το δε όνομά της επίσης απαντά σε πινακίδες και σφραγίδες της Μινωικής Κρήτης.⁴⁴ Για το θέμα είχε τοποθετηθεί αρχικώς ο Bossert, εν συνεχεία δε ο Derooy προχώρησε σε λεπτομερέστερη ανάλυση των σχετικών ιερογλυφικών παραστάσεων,⁴⁵ βασιζόμενος σε παρατήρηση του Evans για την παρουσία συγκεκριμένης ομάδας ιερογλυφικών χαρακτήρων η οποία επαναλαμβάνεται σταθερά σε πλείστες θρησκευτικές επιγραφές των Μινωιτών.⁴⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι η ερμηνευτική προσέγγιση του Derooy στηρίζεται στην αναγνώριση ότι οι συλλαβές -para ή -baba του ονόματος συνδέονται με το περιστέρι, αρχαιοελληνιστί *φάψ* - *φαβός*, το οποίο αποτελεί και το σύμβολο της θεάς. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή στο πτηνό αποδίδεται φωνητική αξία καθοριζόμενη ακροφωνικά, δηλαδή το ιερογλυφικό σημείο του πτηνού ισοδυναμεί με την πρώτη συλλαβή της αντίστοιχης λέξεως, στην περίπτωσή μας *φά*-/*-pa* (*φά*-*ψ*). Ο σύγχρονος ειδικός στην αποκρυπτογράφηση των Λουβιανών ιερογλυφικών καθηγητής Hawkins, κινούμενος σε ανάλογο πλαίσιο, πρόσφατα εξέφρασε την άποψη ότι η φωνητική αξία του πτηνού ενδεχομένως είναι -para.⁴⁷ Αμφότεροι οι θεοί αναφέρονται επίσης στον λεγόμενο Ιατρικό Πάπυρο του Λονδίνου, χρονολογούμενο από την δυναστεία XVIII, όπου σε συγκεκριμένο εξορκισμό, γραμμένο στην γλώσσα των Κεφτιού, γίνεται επίκλησή τους για την αντιμετώπιση της ασθένειας των Amu.⁴⁸

Βεβαίως οι ομοιότητες δεν σταματούν εδώ, αντιθέτως επεκτείνονται σε πληθώρα πλευρών της θρησκευτικής ζωής και των μυθολογικών αφηγήσεων. Ακροθιγώς εδώ αναφερόμαστε στο κοινό θέμα του αποδιοπομπαίου τράγου αλλά και στην θεά της αφθονίας και τις σχετικές τελετουργίες.⁴⁹ Οι γραπτές πηγές των Χετταίων είναι, στην περίπτωση των τελετουργιών του αποδιοπομπαίου τράγου, παλαιότερες των Αιγαιακών, με τις πρωιμότερες των τελευταίων να χρονολογούνται στον έκτο αιώνα, περιγραφόμενες από τον Ιππώνακτα, *Tzetz.Chil.5.728*.⁵⁰ Από την άλλη η έννοια της θεάς – προστάτιδος πόλεως συνδέεται με την αφθονία, την άγρια ζωή και την γονιμότητα, αλλά και τον πόλεμο και το κυνήγι, συνοδεύεται δε από τελετουργίες ασκούμενες από γυναίκα οίωνοσκόπο – μάντη. Αναφορές τέτοιων τελετουργικών πρακτικών έχουμε, για παράδειγμα, στο έγγραφο CTH 433.1, ενώ στην Αιγαιακή πλευρά χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας θεάς συνιστά η Άρτεμις Εφεσία,⁵¹ θεωρούμενη από μερίδα μελετητών ως κατάλοιπο προελληνικής Χεττιτικής θεάς. Όμως η πολιούχος της Εφέσου μπορεί να θεωρηθεί ότι προέκυψε από την εξελικτική γραμμή στην αφετηρία της οποίας ευρίσκεται η Πότνια Θηρών, κοινή στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και ευρύτερα. Στην ανάδυσή της και την συγκρότηση της ιδιαίτερης προσωπικότητας και θεολογίας της υιοθετήθηκαν μία σειρά από χαρακτηριστικά και πλευρές της Πότνιας, στα πλαίσια της καθιερωμένης και γνωστής πρακτικής του συνδυασμού των λεγόμενων *αποσπώμενων θεμάτων* από διάφορες πηγές.⁵² Η πολιούχος της Εφέσου παρίστατο φέρουσα στο στήθος πληθώρα περίεργων βολβών, οι οποίοι αρχικώς είχαν ταυτοποιηθεί με στήθη άνευ θηλών, εξ ού και η ονομασία *πολύμαστος*. Σήμερα η επικρατούσα άποψη συσχετίζει τους

βολβούς με τον σάκκο της αφθονίας, kursa,⁵³ θεωρεί δε αυτήν την διακόσμηση τυπική θεοτήτων της Εγγύς Ανατολής.

5.3 Μεταλλουργία

Γιά την επίδοσή των Χετταίων στην μεταλλουργία οι πληροφορίες είναι αλληλοσυγκρουόμενες.⁵⁴ Έτσι ενώ εν γένει υποστηρίζεται ότι οι μεταλλουργικές τεχνικές τους ήταν προηγμένες για την εποχή, ο αριθμός των ευρεθέντων θησαυρών μεταλλικών αντικειμένων είναι εκπληκτικά χαμηλός, και μάλιστα δεν έχουν διεξαχθεί για αυτά μελέτες για τον προσδιορισμό των Χεττιτικών χαρακτηριστικών τους.^{55, 56} Επιπρόσθετα μελέτες για την ύπαρξη μεταλλείων χαλκού, του σημαντικότερου μετάλλου της εποχής, κατέληξαν σε λίγες μόνον θέσεις, και μάλιστα ευρισκόμενες στις περιφερειακές και εν πολλοίς ασταθείς περιοχές της χώρας.⁵⁷ Πάντως οι υπάρχουσες γραπτές πηγές δείχνουν ότι, σε συγκεκριμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, οι Χετταίοι εισήγαγον χαλκό από τους Ahhiyawa. Ο Cline αναφέρεται σε κατάλογο απογραφής ευρεθέντα στην Χατούσα (KBo 18:181 rev. 33) ο οποίος καταγράφει ένα φορτίο χαλκού από την Ahhiyawa.⁵⁸ Επίσης ο Jones σημειώνει ότι δύο χεττιτικά κείμενα αναγνωρίζουν την Κύπρο (Alashia) ως πηγή χαλκού.⁵⁹ Τέλος, σε δύο γνωστές Ακκαδικές επιστολές, (RS 94.2523 and RS 94.2530), χρονολογούμενες κατά τα τέλη της Χεττιτικής Αυτοκρατορίας, υπάρχει αναφορά σε *άνδρα της Hiyawa*, ευρισκόμενο στην Lukka. Φαίνεται ότι πρόκειται για έμπορο ο οποίος ανέμενε φορτίο μετάλλου, προοριζόμενο για τον Χετταίο βασιλέα.⁶⁰

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις το ενδιαφέρον των Χετταίων ήταν στραμμένο στην ενδοχώρα, δεν είχαν σχέση με την θάλασσα και το θαλάσσιο εμπόριο, φαίνεται δε ότι είχαν παραχωρήσει τις διεθνείς εμπορικές δραστηριότητές τους σε τρίτους.⁶¹

ΕΚΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

6. Γνώριζαν οι Έλληνες τους Χετταίους;

Αναφορικά με το ερώτημα εάν οι Έλληνες γνώριζαν τους Χετταίους η πρώτη απόπειρα απαντήσεως ήταν του Gladstone, ο οποίος ταύτισε τους Χετταίους με τους Κητείους του Ομήρου (Οδ.11.519-521):

*ἀλλ' οἶον τὸν Τηλεφίδην κατενήρατο χαλκῶ,
ἤρω' Εὐρύπυλον, πολλοὶ δ' ἄμφ' αὐτὸν ἑταῖροι
Κήτειοι κτείνοντο γυναίων εἵνεκα δῶρων...*

*(θὰ πῶ ὅμως τὸν Εὐρύπυλο, τὸ γόνον τοῦ
Τηλέφου, μὲ τοὺς Κητειῶτες φίλους του ποὺ γύρω του
σφαζόνταν, κι αἰτία τὰ δῶρα στάθηκαν ποὺ μιὰ γυναίκα
πῆρε...).*

Οι Κήτειοι αποτελούσαν, κατά τον Ησύχιο (Hsch., s.v. Κήτειοι), ἔθνος της Μυσίας παρά τον Κήτειο ποταμό, φέρονται δε ως απόγονοι των Κρητῶν, προερχόμενοι από την πόλη Κύτσια της βορειοανατολικῆς Κρήτης.⁶²

Σύμφωνα με ἄλλη ἄποψη οι Χετταῖοι ταυτοποιούνται με τοὺς Αλιζώνες τοὺς οὗσους ο Ὅμηρος (Ιλ.2.850) συνδέει με τον ἄργυρο:

*Αὐτὰρ Αλιζώνων Ὀδῖος καὶ Ἐπίστροφος ἦρχον τηλόθεν ἐξ
Ἀλύβης, ὅθεν ἀργύρου ἐστὶ γενέθλη.*

Επίσης ο Στράβων στα 'Γεωγραφικά' (Στράβων 14.11.28) συνδέει την Αλύβην με τον άργυρο και με άλλα μέταλλα, ο δε σχολιαστής της Ιλιάδος Ευστάθιος (Ευστ.ΣχΙλ.2.856-857) την τοποθετεί 'μεταξύ Εφέσου και Μαγνησίας και Πριήνης' ή στην 'παραλία μεταξύ Μυσίας, Καρίας και Λυδίας', ενώ έχει διατυπωθεί και η άποψη για συσχέτιση με την Hal-lu-wa της συνομοσπονδίας της Assuwa.⁶³ Ο Evans συνδέει τους Αλιζώνες του Ομήρου με τον Άλυν ποταμό (Στρ.6.4.2) πλησίον των Λευκών ορέων του Πόντου, όπου μέχρι την σύγχρονη εποχή υπήρχαν μεταλλεία αργύρου. Συσχετίζει, επίσης, τους Αλιζώνες με τους Χάλυβες, βασιζόμενος στην ηχητική ομοιότητα αμφοτέρων των ονομάτων με τον Άλυν ποταμό.⁶⁴

Εικ. 3: Χεττιτική αυτοκρατορία

Περί των Χετταίων γνωρίζουμε ότι προς βορράν συνόρευαν με τους παρά τον Καύκασο Αλβανούς, αναφερόμενους από τον Στράβωνα στα Γεωγραφικά (Στράβων 11.1.5 και 1.2.10), και τους Αχαιούς του Καυκάσου, (ομοίως αναφερόμενους στο 11.2.12 και 9.2.42), νότια δε με τους Υπαχαιούς της Κιλικίας (σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, Ηδτ.7.91). Η συμβατική γλωσσολογία εκτιμά την γλώσσα τους ως την πλέον πρώιμη σωζόμενη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, ανήκουσα στον γλωσσικό κλάδο της Ανατολίας. Η Αχαΐα του Πόντου φέρεται από τον Στράβωνα ως αποικία Φθιωτών ή, κατ' άλλην εκδοχήν, των Ορχομενίων μετά τον Τρωικό πόλεμο, σε κάθε περίπτωση όμως ήταν μιά περιοχή με έντονη ελληνική παρουσία από τα αρχαιότατα χρόνια μέχρι και σήμερα. Πράγματι η Αργοναυτική εκστρατεία φέρεται να είχε προορισμό τον Πόντο (την Κολχίδα, στην βορειοδυτική ακτή), όπου έχουν εντοπισθεί αρκετά Μυκηναϊκά αλλά και Κυπριακά ευρήματα τόσο στην ανατολική ακτή (Masat, Trialeti) όσον και κυρίως στην δυτική.⁶⁵ Τα τοπωνύμια 'Κολχίς' και 'Παφλαγονία' φαίνεται ότι ήταν γνωστά στους Μυκηναίους δεδομένου ότι ερευνητές τα έχουν αναγνωρίσει σε πινακίδες Γραμμικής Β'.⁶⁶ Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι Μυκηναίοι είχαν συναλλαγές με πολύ πιο απομακρυσμένες περιοχές. Πράγματι χρησιμοποιούσαν το ήλεκτρο της Βαλτικής για δώρα υψηλού κύρους, ενώ υπάρχουν μυθολογικές αναφορές για επαφές τους ακόμη και με την Ιρλανδία.^{67, 68}

Τις πρώιμες Αιγαιακές σχέσεις με τις ακτές του Πόντου έχει σχολιάσει και ο Evans, αναφερόμενος στο εμπόριο αργύρου από τα μεταλλεία της περιοχής του Άλυσ ποταμού.⁶⁹ Άλλωστε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς της Τροίας, η τελευταία υπήρξε διαμετακομιστικός σταθμός εντεταγμένος στην Μυκηναϊκή εμπορική οδό η οποία εχρησιμοποιείτο για την

μεταφορά μετάλλων από την Μαύρη Θάλασσα.⁷⁰ Ο Evans έχει αναγνωρίσει Μινωική επίδραση στην δημιουργία σειράς κεραμεικών του τύπου των θηριομορφικών αγγείων, τα οποία ευρέθησαν τόσο στην Χατούσα όσο και στην Αμισό, στην Ποντιακή ακτή.⁷¹ Μάλιστα στην τελευταία έχει ευρεθεί και αναθηματικό εδώλιο ζώου φέρον σύντομη επιγραφή με σύμβολα της Γραμμικής Α', του οποίου η χρήση συνδέεται με την Μινωική λατρεία.⁷² Η παράλληλη εύρεση στην ίδια περιοχή χεττιτικής κεραμικής, φέρουσας Μινωική διακόσμηση, οδήγησε τον Evans να συμπεράνει την άμεση τοπική επαφή των Χετταίων με Μινωίτες εγκατεστημένους στην Αμισό.⁶⁹ Ωρισμένοι ερευνητές έφθασαν στο σημείο να υποστηρίξουν ότι η ζώνη από την δυτική ως την βόρεια περιοχή του Πόντου ανήκε στην *'Μυκηναϊκή - Βαλκανική κοινή'* πολιτιστική σφαίρα.⁷³ Οι δεσμοί των Ελλήνων με τον Πόντο ήσαν ισχυροί από παλαιά, συνεχίσθηκαν δε μέχρι πρόσφατα. Ανατρέχοντας στο απώτατο παρελθόν σημειώνουμε την ανεύρεση στην περιοχή της Κασταμονής (ή Κασταμώνος ή Τιμονίου) του βορειοδυτικού Πόντου αγγείων τα οποία ταυτοποιήθηκαν ως ανήκοντα στην πρώιμη Χαλκολιθική του Αιγαίου - Ανατολίας,⁷⁴ ενώ κεραμικά παράνομων ανασκαφών από την θέση Catalkaya εμφανίζουν εντυπωσιακή μορφολογική ομοιότητα με αντίστοιχα από την Παραδημή Ροδόπης. Τα ευρήματα χρονολογούνται από την Μέση και Νεώτερη Νεολιθική στην τοπική ορολογία, ήτοι στην πέμπτη χιλιετία πρίν από την εποχή μας.⁷⁵ Χαρακτηριστικό της ευρύτητας των επαφών αυτήν την τόσο απομακρυσμένη χρονικά περίοδο αποτελεί το γεγονός ότι αμφικωνικά αγγεία του τύπου της Παραδημής, αυτήν την φορά διαθέτοντα και τις χαρακτηριστικές σωληνόσχημες και σαλπιγγόσχημες λαβές, έχουν ευρεθεί και στην Τροία.⁷⁶ Άλλωστε δεν πρέπει να

ξεχνάμε την ύπαρξη ανεξάρτητου ελληνικού κράτους στον Πόντο, την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντος (1204-1461 μ.Χ.), αλλά και την απόπειρα δημιουργίας της Δημοκρατίας του Πόντου (1916-1918) κατά τον μεσοπόλεμο.⁷⁷

Υπενθυμίζεται ακόμη η άποψη του Ηροδότου (Ηδτ.7.91), ότι οι Κίλικες παλαιότερα ονομάζοντο Υπαχαιοί, η οποία προφανώς απηχεί την παράδοση για εγκατάσταση Ελληνικών φύλων στην περιοχή. Η ιδιαίτερη αυτή σχέση επιβεβαιώθηκε μετά την ανακάλυψη και ανάγνωση των δύο δίγλωσσων πινακίδων του Cinekoγ και Karatepe. Σύμφωνα με αυτές το θεωρούμενο ως νέο-Χεττιτικό κρατίδιο της Κιλικίας του 9^{ου}-8^{ου} αιώνας π.Χ. ονομάζεται Quwê ή Que από τους Ασσυρίους εις δε τα ιερογλυφικά Hiyaawa,⁷⁸ ήτοι Ahhiyaawa, εκ του Αχαιός. Ο βασιλεύς τους αποκαλείται βασιλεύς των Δαναών⁷⁹ (στην Φοινικική: Danunians), επιπρόσθετα δε η βασιλική δυναστεία του κρατιδίου αναφέρει ότι έλκει την καταγωγή της από τον Μόψο (M-p-š στα Φοινικικά και Mukšuš στα Λουβιανά).

Αξιοσημείωτο είναι ότι το ίδιο όνομα Mukšuš αναφέρεται και στην γνωστή Χεττιτική επιστολή 'Τα σφάλματα του Madduwatta' (CTH 147), ενώ απαντάται και σε πινακίδες της Γραμμικής Β'.⁸⁰ Κατά τον Παυσανία (Παυσ. 9.33.2 και 7.3.1-3) ο Μόψος ήταν υιός της Θηβαίας Μαντούς και του Κρητός Ρακίου και έζησε την περίοδο των Τρωικών, από δε τον Στράβωνα (Στράβων 14.4.3) θεωρείται οικιστής της Παμφυλίας και Κιλικίας. Αναφέρεται ως ιδρυτής της πόλεως Μοψουεστία (Μόψου εστία, σύγχρονη Μεσίς), της Μάλλου (με τον Αμφίλοχο) και ως θεμελιωτής του ιερού του Απόλλωνος στην Κλάρο, έφθασε δε έως την Ασκάλωνα (Ashkelon) της Φοινίκης (Athen.Deipn.8.37), ενώ προς τιμήν του εκτίσθη αργότερα και η Μόψου Κρήνη. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι και το γεγονός

ότι το βασιλικό όνομα Urriki/Warikas, το οποίο εμφανίζεται επίσης στις επιγραφές, ενδέχεται να συσχετίζεται με αυτό του προαναφερθέντος Κρητός Ρακίου.⁷⁸ Η Ελλαδική συσχέτιση της επιγραφής Karatepe πρόσφατα απέκτησε νέα υποστήριξη, την φορά αυτή βασιζόμενη σε γλωσσολογικές θεωρήσεις. Ο Schmitz παρέσχε το 2009 μια νέα πειστική ερμηνεία για την μέχρις στιγμής ανερμήνευτη λέξη KRNTRYŠ, η οποία συνοδεύει έξη φορές το όνομα του θεού Βάαλ στην επιγραφή.⁸¹ Υπεστήριξε ότι αποτελεί την Φοινικική απόδοση του ελληνικού επιθέτου ΚΟΡΥΝΗΤΗΡΙΟΣ, προερχομένου από την λέξη 'κορύνη', σημαίνουσα το ρόπαλο, ενώ δεν στερείται σημασίας να σημειωθεί ότι έχουν προταθεί και άλλες ερμηνείες, πάλι με βάση την Ελληνική.⁸² Η παρεχόμενη ερμηνεία φαίνεται ισχυρή, πολύ περισσότερο που ο θεός της καταιγίδας εικονίζεται συχνά ως ροπαλοφόρος, για παράδειγμα στο περίπου σύγχρονο λίθινο ανάγλυφο του Aleppo. Η λέξη παραγόμενη από το ουσιαστικό 'κορυνήτης' (LSJ, s.v. κορυνήτης) απαντά στον Όμηρο ως προσδιοριστικό του βασιλέως Αρηιθόου, Ομ.Ιλ.7.9 και 138, επαναλαμβάνεται δε και από τον Πausανία, Πaus.8.11.4.

Στο ήδη πλούσιο αποδεικτικό υλικό, το οποίο συσχετίζει τις επιγραφές με την Ελλάδα, θα πρέπει να προστεθεί το προκύψαν από την μελέτη των αναγλύφων του Karatepe. Πράγματι η Winter αναγνώρισε στα τελευταία πολλά Ελληνικά στοιχεία, όπως η λύρα η εικονιζόμενη στην βόρεια πύλη,⁸³ τα κράνη με λοφίο τα οποία απαντούν σε διάφορα σημεία,⁸⁴ αλλά και το πλοίο το οποίο παριστάνεται σε ορθοστάτη του θαλάμου της βόρειας πύλης.⁸⁵

Ο Evans έχει υποστηρίξει ότι από τα τέλη του 15^{ου} αιώνας π.Χ. οι Μινωίτες είχαν εγκαταστήσει εμπορικούς

σταθμούς στην Κιλικία, θεωρούσε δε ότι αυτή η διαδικασία διεισδύσεως υπεβοηθείτο αναμφίβολα από την υπάρχουσα γενετική συγγένεια με τον εκεί εγκατεστημένο πληθυσμό. Επιπρόσθετα, βασιζόμενος σε ευρήματα κεραμεικής, θεωρούσε ότι στην περιοχή ανεπτύχθη κατά την ΥΜ ΙΙΙ εποχή ανεξάρτητος πολιτισμός Μινωικής επιδράσεως,⁸⁶ ανάλογη άποψη δε έχει υποστηριχθεί και από άλλους μελετητές, όπως αναλύεται στα επόμενα.⁸⁷ Τα ιστορικά αυτά στοιχεία εν συνδυασμό με την ανάγνωση των δίγλωσσων επιγραφών *Cineko* και *Karatepe*, παρέχουν στέρεο έδαφος ώστε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα την ελληνική δραστηριοποίηση και παρουσία στην Κιλικία από την δεύτερη π.Χ. χιλιετία και εξής.

Το όνομα των Χετταίων εμφανίζεται παρόμοιο με αυτό των Ετεοκρητών του Ομήρου (Οδ.22.176) ήτοι των Ετεών (δηλαδή αληθών ή γνήσιων, βλ. ΕΜ, s.v. ετεός) Κρητών, όπως και με το εναλλακτικό όνομα των Κρητών *Χίδαι αντί τού Κρήτες*, όπως αναφέρει ο Ησύχιος (Hsch., s.v. χίδαι). Ακόμη το κατά Ησύχιον όνομα των Κνωσίων *Κισσοέτιοι οι Κνώσιοι*, παρουσιάζει ομοιότητα με αυτό των Χετταίων, δεδομένου ότι το δεύτερο συνθετικό του ο Ιάκ. Θωμόπουλος ανάγει στο *ετεοί* (= γνήσιοι).⁸⁸ Επιπρόσθετα ο ίδιος υποστηρίζει:⁸⁹ *“οι Κίσσιοι εν τη ιδία αυτών γλώσση ονομάζουσιν εαυτούς Hatam,⁹⁰ ό εστίν όνομα όμοιον τώ Hatti των Ασσυριακών σφηνοειδών, Heta ή Hete των Αιγυπτιακών ιερογλυφικών επιγραφών, και των Hittim Heθ της Παλαιάς Διαθήκης ήτοι των Χετταίων”*.⁹¹ Άλλωστε σύμφωνα με την έρευνα του Θωμόπουλου οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς γνωρίζουν Κοσσαίους οικούντες υπεράνω της Βαβυλωνίας (Πλβ. 5.44.7 και Στράβων 11.13.6), ως και Κισσίους κατέχοντες την χώρα Κισσία που περιβρέχεται από τον Χόασπο ποταμό (Ηδτ.3.91).

Αλλά και η Λυδία (Μαιονία κατά τον Όμηρο) δεν ήταν άγνωστη στους Έλληνες. Κατά την Χεττιτική περίοδο αποτελούσε τμήμα της Arzawa, κατά περιόδους συμμάχου των Ahhiyawa, ενώ στα Τρωικά αναφέρεται ως σύμμαχος των Τρώων. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι επί μισή χιλιετία εβασίλευσαν εκεί οι Ηρακλείδες (1200-700 π.Χ. περίπου), τους ακολούθησε δε η δυναστεία των Μερμνάδων (Ηδτ.1.7 κ.ε.). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο τελευταίος βασιλεύς των Ηρακλειδών εκκαλείτο Μυρσίλος, υιός του Μύρσου, με το ίδιο δε όνομα έχουμε τρεις βασιλείς των Χετταίων. Σημαντικότερος των τριών ήτο ο Mursili II ο οποίος υπέταξε την Arzawa (περί το 1300 π.Χ.). Αντικείμενο ερεύνης έχει γίνει το γεγονός ότι με το ίδιο όνομα εμφανίζεται τύραννος στην Λέσβο του 6^{ου} αιώνας π.Χ., και μάλιστα σύγχρονος του ποιητού Αλκαίου.⁹²

Συνοψίζοντας σημειώνουμε ότι οι θαλασσοκράτορες Μινωίτες αρχικά και εν συνεχεία οι Μυκηναίοι εδραστηριοποιούνται εμπορικά στον περίγυρο του Χεττιτικού χώρου, από την περίοδο πριν την ίδρυση του Χεττιτικού κράτους έως και την διάλυσή του. Άλλωστε Μινωίτες διακοσμούσαν τους βασιλικούς οίκους των ισχυρών κρατών της εποχής, στο Mari, την Alalakh και την Άβαριν (Εικ. 4),⁹³ ήδη από τις αρχές ιδρύσεως του Χεττιτικού κράτους (βλ. παρακάτω). Πριν ακόμη την εμφάνιση των Χετταίων στο ιστορικό προσκήνιο Μινωίτες φέρονται να έχουν επηρεάσει την αρχιτεκτονική του ανακτόρου του Beycesultan, στην ηπειρωτική Δυτική Μικρά Ασία (μετέπειτα Arzawa), χωρίς να αποκλείεται και η επιτόπια παρουσία των.⁹⁴ Ελληνικά φύλα φέρονται εγκατεστημένα στην περιφέρεια, ήτοι στην Αχαΐα του Πόντου, την Κιλικία, ιδιαίτερα δε στην δυτική ακτή της Μικράς Ασίας, την Λυκία²⁹ αλλά και την Συρο - Παλαιστίνη

(βλ. παρακάτω). Πέραν των υποθέσεων οι οποίες έχουν εκφρασθεί για την ταυτότητα των Χετταίων, οι οποίες βασίζονται στο όνομά τους και τους συνδέουν με τους Κρήτες, αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι οι Χετταίοι ήλθαν σε σύγκρουση με τους Μυκηναίους τόσο στην δυτική ακτή της Μικράς Ασίας, όσον και στην Assuwa, Arzawa, Λυκία κ.α.. Άλλωστε έχει εκφρασθεί η άποψη, υποστηριζόμενη τόσο από τα αρχαιολογικά ευρήματα, όσον και από τις παραδόσεις, ότι οι Ελλαδίτες είχαν σημείο ναυτικής - εμπορικής επαφής με τους Χετταίους τόσο στην Κιλικική πλευρά όσον και στην πλησιέστερη στην Χατούσα ναυτική έξοδο, ήτοι στο λιμάνι της Αμισού.⁶⁴ Δεν υπάρχει λοιπόν καμμία αμφιβολία ότι οι Ελλαδίτες ε γνώριζαν τους Χετταίους.

Εικ. 4: Ανακατασκευή Μινωικής τοιχογραφίας από την Άβαριν, Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης

ΕΒΔΟΜΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

7. Οι Μυκηναίοι και η Μ. Ασία

Η Μικρά Ασία υπήρξε από τα παλαιότατα χρόνια στενά συνδεδεμένη με το Αιγαίο μέσω μιάς μακράς σειράς θρύλων, οι οποίοι αντανακλούσαν στο πεδίο των ιδεών την πραγματικότητα των πολιτιστικών σχημάτων τα οποία αναπτύχθηκαν από κοινού στις δύο πλευρές του Αρχιπελάγους. Ο Κυκλαδικός πολιτισμός, ο πολιτιστικός κύκλος Τροίας – Λέσβου – Λήμνου, ο Μινυακός δεν αποτελούν παρά την βάση στην οποία στηρίχθηκε ο Μινωικός και ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, στην παρουσία και αλληλεπίδρασή τους με την άλλη πλευρά του Αιγαίου. Άλλωστε το Ομηρικό έπος το οποίο αποτέλεσε την βάση της Ελληνικής λογοτεχνίας εκτυλίσσεται και ενώνει αυτούς τους δύο γεωγραφικούς χώρους, πολύ περισσότερο από ότι η περιγραφόμενη εκεί πολεμική σύγκρουση αφήνει να διαφανεί, τα δε ονόματα που επιζούν μέχρι σήμερα είναι αψευδείς μάρτυρες της μακράς Ελλαδικής παρουσίας.

7.1 Οι Μυκηναίοι και η παράλια Μ. Ασία

Σύμφωνα με τον Πausανία (Πaus.7.2.5) η Μίλητος ονομαζόταν αρχικά Ανακτορία, κατά δε την Μινωική περίοδο αποικίσθηκε από τον Μίλητο, αρχηγό Κρητών, οι οποίοι συγκατοίκησαν έκτοτε με τούς Κάρες. Σύμφωνα όμως με πληροφορίες του Εφόρου, *FGRHist* 70 F 127, όπως παρατίθενται

από το Στράβωνα (Στράβων 14.1.6), ο Σαρπηδών οδήγησε τους Κρήτες από την Μίλητο της Κρήτης στην πόλη που έκτοτε έλαβε το όνομα της γενέτειράς τους. Η παλαιωτέρα αυτή Μίλητος ήταν μία από τις εκατό πόλεις της Κρήτης, αναφέρεται δε και από τον Όμηρο (Ιλ.2.645-7). Αργότερα κατά τον Ιωνικό αποικισμό της υπομυκηναϊκής περιόδου η πόλη αποικίσθηκε εκ νέου, αυτήν την φορά από τον Νηλέα της Πύλου (Στράβων 14.1.3).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η Μίλητος απετέλεσε Μινωική αποικία, δεδομένου ότι στην πόλη ευρέθη Μινωικός κλίβανος και κεραμικά από την MM II έως την YM Ia & Ib, εισαγόμενα ή και τοπικής παραγωγής.⁹⁵ Σε συμφωνία με τα ανωτέρω οι οικίες της πρώτης οικιστικής περιόδου διαπιστώθηκε ότι πράγματι ήταν Μινωικού τύπου και διέθεταν τοιχογραφίες.⁹⁶ Ανεσκάφησαν επίσης Μυκηναϊκά ευρήματα της YE I, YE II καθώς και της YE III,⁹⁷ όπου τα κεραμικά είναι κατά 95% Μυκηναϊκά, ενώ δεν λείπουν και ευρήματα γραφής Γραμμικής Α' & Β'.⁹⁸ Φαίνεται ότι η Μίλητος εξελίχθηκε ομαλά από Μινωική σε Μυκηναϊκή εγκατάσταση στην Ιωνία, απετέλεσε δε την βάση για την άσκηση της επιρροής των Μυκηναίων στην Μικρά Ασία. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο τοιχισμένος χώρος της Μιλήτου ανήρχετο σε 50000 τ.μ., έναντι 38500 τ.μ. της ακροπόλεως των Μυκηνών, 22000 τ.μ. της Τίρυνθος, 20000 τ.μ. της Τροίας VI και 13000 τ.μ. του οικισμού της Πύλου καθώς και τού ανακτόρου της Κνωσσού!⁹⁹

Η Κολοφών όπως και το σύγχρονο Mūsgebī είναι επίσης θέσεις όπου υπήρχε μόνιμη εγκατάσταση ή και αποικία Μυκηναίων κατά την ύστερη Εποχή του Χαλκού.¹⁰⁰ Στο Mūsgebī ευρέθηκαν πολλοί Μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι της YE IIIa2-

IIIb, είναι δε ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι τα ταφικά έθιμα περιελάμβαναν τόσοσν αποτέφρωση όσον και ταφή των νεκρών.¹⁰¹ Για τον οικισμό τού Műsgebí, μάλιστα, υπάρχουν ενδείξεις ιδιαίτερου Ροδιακού ενδιαφέροντος. Μυκηναϊκή επιρροή παρατηρείται και στην Μενεμένη (Panaztepe) όπου ευρέθηκαν θολωτοί, θαλαμοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι, μαζί με κεραμεική της ΥΕ ΙΙΙ.¹⁰²

Στην Ιασό της Καρίας έχουν ευρεθεί αποδείξεις συνεχούς οικήσεως από την 3η π.Χ. χιλιετία, συνεχιζόμενης κατά την Μινωική περίοδο και εν συνεχεία την Μυκηναϊκή. Τα παλαιότερα ευρήματα προέρχονται από νεκροταφείο, ο δε Χρ. Ντούμας κρίνοντας από τήν συγγένεια στα έθιμα ταφής και την ομοιότητα των κτερισμάτων με εκείνα των Κυκλάδων, συνεπέρανε ότι πρόκειται για εγκατάσταση Κυκλαδιτών της πρώιμης Εποχής του Χαλκού,¹⁰³ αν και τα ίδια αυτά ευρήματα έχουν ερμηνευθεί και ως απόδειξη της καταγωγής των Κυκλαδιτών από την Καρία.¹⁰⁴ Έχουν ευρεθεί εισαγόμενα όσον και εντόπιασ παραγωγής κεραμικά, ο δε Mee θεωρεί πιθανή την οίκηση Κρητών στην Ιασό.¹⁰⁵ Προς επιβεβαίωση του τελευταίου ισχυρισμού σημειώνεται ότι και η Momigliano αναγνωρίζει την ύπαρξη Μινωικών ευρημάτων στην ανασκαφείσα Ιασό, ενώ αποδέχεται τον Μινωικό χαρακτήρα των κατασκευαστικών τεχνικών και της αρχιτεκτονικής.¹⁰⁶

Στην Κνίδο έχουν ευρεθεί επίσης πολλοί τάφοι με πλήθος μαρμάρινων εδωλίων του Κυκλαδικού Πολιτισμού Κέρου - Σύρου (ΠΚ ΙΙ-ΙΙΙ), ενώ νεώτερες ανασκαφές απεκάλυψαν και Μυκηναϊκά ευρήματα.¹⁰⁷

Η πόλη της Τροίας (Χισαρλίκ) συνδέεται με ένα από τα αρχαιότερα ευρήματα Γραμμικής Α'. Πράγματι το 1994 ο L. Godart δημοσίευσε την άποψή του σύμφωνα με την οποία δύο

σφονδύλια, ανακαλυφθέντα ήδη από τον Schliemann, έφεραν σύμβολα της Γραμμικής Α', ήσαν τοπικής παραγωγής και μάλιστα σύγχρονα της Τροίας IV (2050-1900 π.Χ.).¹⁰⁸ Σημαντικά Μυκηναϊκά ευρήματα έχουν ανασκαφεί από την Τροία VI (Χισαρλίκ), τα περισσότερα δε από αυτά χρονολογούνται στην ΥΕ IIIa2 (ήτοι περί το 1300 π.Χ.), τα δε αναγόμενα σε ενωρίτερες ή ύστερύτερες περιόδους είναι μειωμένα. Χαρακτηριστική κεραμεική εδώ είναι η Φαιά Μινυακή ομοιάζουσα τόσο στην ομώνυμη μεσοελλαδική κεραμεική ώστε ο Blegen να αναρωτηθεί εάν οι δύο πληθυσμοί ήσαν συγγενείς.¹⁰⁹ Σύμφωνα με τον Mee¹¹⁰: "Αυτό το συμπέρασμα θεμελιώνεται στην υπόθεση ότι δεν υπάρχουν προγενέστερες τοπικές τεχνικές από όπου θα μπορούσε να αναπτυχθεί ή να προκύψει η συγκεκριμένη κεραμεική. Εν τούτοις η Φαιά Μινυακή αναγνωρίζεται τώρα ως προϊόν της ΠΕ III περιόδου, και δεν μπορεί να έχει εισαχθεί - παρουσιασθεί από την Τροία, μιάς και οι πρωιμότερες φάσεις του 6^{ου} οικισμού είναι σύγχρονες με την ΜΕ II περίοδο. Η καταγωγή της Φαιάς Μινυακής κεραμεικής της Τροίας θα πρέπει πιθανώς να αναχθεί στην κεραμεική του Inegol της ΒΔ Ανατολίας, η οποία είναι παρούσα στην Τροία". Αξίζει να σημειώσουμε εν προκειμένω ότι η Φαιά Μινυακή ως το 1960 εθεωρείτο από αρκετούς ερευνητές ως αποτέλεσμα μεταναστεύσεων της Μέσης Χαλκοκρατίας, όμως οι ανασκαφές στην Λέρνη έδειξαν ότι υπάρχει συνέχεια στην εξέλιξη των κεραμικών τεχνολογιών και τεχνικών. Εν γένει η διακόσμηση της γραπτής κεραμεικής είναι ευθύγραμμη και αφηρημένη έως την ΜΕ III, οπότε η Κυκλαδική και Μινωική επίδραση εμπνέουν μια ποικιλία καμπυλόγραμμης σχεδιάσεως με πιο παραστατικά σχέδια.

Η Έφεσος/Αραša υπήρξε πρωτεύουσα της Arzawa, πολιτικής οντότητας της Μικράς Ασίας η οποία διεδέχθη την Assuwa, συνεργάσθηκε με τους Αχιγιάβα και τελικώς διεσπάσθη από τους Χετταίους σε τρία υποτελή κρατίδια. Η Έφεσος συνέχισε να είναι πρωτεύουσα του ενός εξ αυτών, της Mira, συνεδέθη δε εν συνεχεία με τον ναό της Εφεσίας Αρτέμιδος, η οποία ανεδείχθη πολιούχος, πιθανώς διαδεχθείσα προηγούμενη θεά. Υποστηρίζεται, πάντως, ότι στην θέση του ύστερα ονομασθέντος Αρτεμισίου υπήρχε Μυκηναϊκό λατρευτικό κέντρο.¹¹¹ Στην Έφεσο/Αραša έχουν ανασκαφεί ευρήματα Μινωικά και, βεβαίως, Μυκηναϊκά,¹¹² μάλιστα δε θολωτός τάφος, κυκλώπεια τείχη και πληθώρα κεραμεικών.¹¹³ Υπογραμμίζεται ότι τα ευρήματα είναι τόσο παλαιά και σημαντικά ώστε να διαπιστώνεται ισχυρή Μυκηναϊκή πολιτιστική επιρροή στην περιοχή και να τίθεται το ερώτημα υπάρξεως εκεί Ελληνικής εγκαταστάσεως.¹¹⁴ Η Mira φαίνεται ότι αναφέρεται σε πινακίδες Γραμμικής Β' της Πύλου,¹¹⁵ ενώ αναμφίβολα υπάρχει αναφορά της σε σφραγίδα στεατίτη της ΥΗ IIIc1 από την Περατή.¹¹⁶

Οι Κλαζομενές ενδέχεται να υπήρξαν χώρος εγκαταστάσεως των Μυκηναίων, πλησίον δε κείται ο λιμνή που φέρει την σύγχρονη ονομασία Liman Tere.¹¹⁷ Ο τελευταίος έχει δώσει ευρήματα Μυκηναϊκής κεραμεικής της ΥΕ III αλλά και της Φαιάς Μινυακής, της Λέρνας V, χρονολογούμενα από τις αρχές της δευτέρας χιλιετίας.¹¹⁸ Επίσης υπάρχουν ίχνη τοιχίσεως από την 3^η π.Χ. χιλιετία παρόμοια με Κυκλαδικά (Σύρου, Νάξου), Σκύρου, Αιγίνης και Λέρνης.¹¹⁹ Έχουν επιπρόσθετα ευρεθεί κεραμικά κατασκευασμένα με τροχό ανήκοντα στην πολιτιστική ενότητα Κέρου – Σύρου και Καστρίου, της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (ΠΚ IIb). Παρόμοια κεραμική εμφανίζεται στην

Λήμνο, Λέσβο, Κέα, Δήλο καθώς και στην βορειο-δυτική Ανατολία. Έχει εκφρασθεί μάλιστα η άποψη ότι η γύρω περιοχή απειτέλεσε την κοιτίδα γεννήσεως της Ανατολίζουσας κεραμεικής,¹²⁰ άλλοι ερευνητές όμως αποδίδουν την υπάρχουσα ομοιότητα στις ισχυρές εμπορικές επαφές.¹²¹

Στην Κιλικία αναφέρεται η εύρεση Μυκηναϊκής κεραμεικής σε 23 θέσεις. Σε άλλες θέσεις πιθανολογείται σποραδική επαφή με τους Μυκηναίους (Μυρσίνη & Kazanlı, περίοδος ΥΕ ΙΙα-ΙΙΙb ήτοι 1500-1200 π.Χ.), αντίθετα με την Ταρσό, όπου ανεσκάφη πλήθος Μυκηναϊκών αγγείων τοπικής παραγωγής και ύστερης χρονολογήσεως. Τα ευρήματα εκεί οδήγησαν τον French να σημειώσει: *"δίδεται η εντύπωση μιάς περιοχής με την δική της ανάπτυξη αλλά και συνεχή ενεργό επαφή με τὰ Μυκηναϊκά κέντρα"*.^{122, 123} Ο E. Gjerstad ο οποίος επίσης μελέτησε επιφανειακά θραύσματα από αγγεία της Κιλικίας ομιλεί για κεραμεική τοπικής παραγωγής η οποία μιμείται την Μυκηναϊκή, την ονόμασε δε Ελλαδο-Κιλικική.^{86, 87} Στην Ταρσό ευρέθη επίσης φιάλη η οποία εκτιμάται ως ανήκουσα σε διοικητικό κτίριο (κατοικία κυβερνήτη ;), επομένως εντάσσεται στην ανακτορική σφαίρα, όντας έτσι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος.¹²⁴

7.2 Αιγαιακά ευρήματα στην Μικρασιατική ενδοχώρα

Στην Χεττιτική επικράτεια έχουν ανασκαφεί σημαντικά ευρήματα παρέχοντα πρόσθετη υποστήριξη στην άποψη ότι οι Μυκηναίοι και οι Χετταίοι ε γνώριζαν αλλήλους, μεταξύ αυτών δε περιλαμβάνονται ωρισμένα ανήκοντα στην ανακτορική σφαίρα. Στην κατηγορία αυτή πέραν του ενεπίγραφου

Μυκηναϊκού ξίφους - αφιερώματος στην νίκη επί της Assuwa,²⁷ ανήκει θραύσμα αγγείου με εγχάρακτη παράσταση Μυκηναϊού πολεμιστή, καθώς και τμήμα κύλικος,¹²⁵ αμφότερα ευρεθέντα στην Χατούσα, θραύσμα αμφορέως από την Σάρισσα (Kusakli) καθώς και φιάλη από την Ταρσό της Kizzuwatna.¹²⁶

Στην Ανατολία έχει επίσης ευρεθεί χάλκινη αιχμή δόρατος Αιγαιακού τύπου με εγχάρακτο τον τίτλο του ιδιοκτήτη της, *Walwaziti - Αρχιγραφέας*, στην Λουβιανή ιερογλυφική γραφή.¹²⁷ Ο Walwaziti υπηρέτησε τα ανάκτορα ως Αρχιγραφέας ακολουθών το παράδειγμα του πατέρα του, Mittannamuwa, ο οποίος ανέλαβε το ίδιο αξίωμα χωρίς προηγούμενη παράδοση, εισερχόμενος έτσι αιφνιδίως στην κυβερνώσα κοινωνική ομάδα μετά την ενσωμάτωση της Mittani στην Χεττιτική επικράτεια.¹²⁸ Ο Mittannamuwa υπηρέτησε στην Hattuša υπό τον Mursili II και τουλάχιστον στην αρχή βασιλείας του Muwatalli II,¹²⁹ φαίνεται δε ότι έπαιξε σημαντικό πολιτικό ρόλο σχετικό με την από μέρους του τελευταίου πρωτοβουλία μεταφοράς της πρωτεύουσας στην Tarhuntašša.¹³⁰ Ο Walwaziti υπήρξε αρχιγραφέας επί Muwatalli, ο οποίος του ενεπιστεύθη την διοίκηση της Hattuša, όταν προέβη σε μεταφορά της πρωτεύουσας στην Tarhuntašša,¹³¹ ενώ υπηρέτησε επίσης τον Hattusili III και την Puduhepa. Ο Walwaziti (*Άνδρας - λέων*)¹³² είχε υψηλά θρησκευτικά, δικαστικά και οικονομικά καθήκοντα, πέραν αυτών του γραφέως,¹³³ φαίνεται δε ότι είχε συμμετοχή στην εισαγωγή τελετουργιών από την Kizzuwatna, από όπου πιθανολογείται ότι κατήγετο η οικογένειά του.¹³⁴ Αναφορικά με την ερμηνεία για την από μέρους του Walwaziti κατοχή της Αιγαιακής αιχμής μόνον υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Σημειώνεται, πάντως, ότι για την ετυμολογία του ονόματός

του έχουν εκφρασθεί διάφορες απόψεις, μεταξύ αυτών μία που το συσχετίζει με το όνομα του Φιλισταίου Γολιάθ, του Αλυάτιη και την Μικρασιατική ρίζα *walwa-* (λέων), και άλλη συνδέουσα το όνομα με τους Κάρες και Φιλισταίους.¹³⁵ Σε κάθε περίπτωση η καταγωγή του *Walwaziti* από την *Kizzuwatna* όπου υπήρχε έντονη παρουσία πλήθους εθνοτήτων, μεταξύ αυτών και Αιγαίων, ενδεχομένως δεν είναι άσχετη με το εύρημα.

Στην ανακτορική σφαίρα ανήκει επίσης ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ορειχάλκινη ζώνη ανασκαφείσα στο ανακτορικό κτίριο Α της *Hattusha* και φέρουσα διακόσμηση από αλληλένδετες έλικες τύπου C. Το πλησιέστερο ανάλογο αυτού του διακοσμητικού θέματος φαίνεται ότι προέρχεται από ξίφος καθώς και από λίθινη στήλη του Ταφικού Κύκλου Α των *Μυκηνών*, επομένως η Αιγαιακή σύνδεση και αυτού του ευρήματος φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή.¹³⁶

Στην ιδιωτική σφαίρα ανήκουν ευάριθμοι *Μυκηναϊκοί* κρατήρες και φιάλες οι οποίες ανεσκάφησαν στο *Masat Hoyük* της νότιας ακτής του *Ευξείνου Πόντου*, πλησίον της *Σαμψούντος*, όπου άλλωστε πιθανολογείται παλαιότερη *Μινωική* παρουσία.¹³⁷ Αντίθετα τα *Κυπριακής* προελεύσεως κεραμικά της *ερυθράς στιλπνής τροχήλατης* αφθονούν στον πυρήνα της *Χεττιτικής αυτοκρατορίας*, ενώ το αντίθετο συμβαίνει στην *δυτική ακτή*.¹³⁸

Στην *Χατούσα* έχουν ανασκαφεί θραύσματα *ιδιόμορφων* κεραμικών σχήματος *κοίλου βραχίονος* ή *κουταλόσχημα*,¹³⁹ τα οποία έχουν τα ανάλογά τους στην *Κύπρο*,¹⁴⁰ *Μυκήνες*,¹⁴¹ *Ευαγορίτιδα*¹⁴² και *Ασκάλωνα*, σε θέσεις δηλαδή του *Αιγαίου* ή σε σημεία αυξημένης *Αιγαιακής* επιρροής.

Με την *Κρήτη*, ειδικώτερα δε με τον *Μόχλο*, εμφανίζει *συνάφεια* αγγείο από την *Χατούσα*,¹⁴³ διαθέτον χαρακτηριστικά

έκτυπα κομβία στην περιοχή του λαιμού.¹⁴⁴ Έχουν επίσης ανασκαφεί κεραμικά τα οποία συνιστούν αποδείξεις για την ύπαρξη επαφών με την Τροία και την Θερμή Λέσβου,¹⁴⁵ ενώ βεβαίως η επίδραση δεν εξικνείται στην κεραμική μόνον.¹⁴⁶ Στην ολιγομελή κατηγορία των λίθινων αγγείων ανήκει αξιομνημόνευτο θραύσμα από σπάνιο ακάτιο (σαλτσιέρα) το οποίο, ανεσκάφη στην Χατούσα.¹⁴⁷ Το αγγείο από βασάλτη παραπέμπει σε ανάλογα πήλινα από την Θερμή Λέσβου,¹⁴⁸ αλλά και την ηπειρωτική Ελλάδα.¹⁴⁹ Ίσως το πλέον αξιομνημόνευτο αυτής της κατηγορίας ομοειδών αγγείων είναι το χρυσό ακάτιο του θησαυρού της Τροίας II (τρίτης χιλιετίας),¹⁵⁰ ενώ υπάρχει επίσης το πήλινο ανάλογο παράδειγμα από το Tell al'Ubaid.¹⁵¹

Μετά την Χαλκολιθική Εποχή στην Μικρά Ασία συναντώνται δύο διακριτά στοιχεία με σαφή γεωγραφικό διαχωρισμό μεταξύ τους: η δυτική πολιτιστική σφαίρα, εκπροσωπούμενη από την Τροία, και η ανατολική με κέντρο το Alisar. Οι δύο περιοχές και οι αντίστοιχες πολιτιστικές ταυτότητες ήλθαν, βέβαια, σε επαφή και συνδιαλλαγή, στο ίδιο μάλιστα το Alisar έχουν ανασκαφεί καλλιτεχνήματα όπου συναντώνται πολιτιστικά στοιχεία τόσο από την Ανατολή όσο και την Δύση.

Στο Alisar, του οποίου το Χεττιτικό όνομα ήταν Akuwa/Amkuwa ή Kuššara/Γαρσάουρα,¹⁵² ανεσκάφησαν κερασφόροι βωμοί της προ-Χεττιτικής περιόδου (στρώμα III), αναπαράγοντες το γνώριμο θέμα των κεράτων καθοσιώσεως. Αυτοί παραπέμπουν στην Κρήτη και το Αιγαίο, αν όχι και στην προ-δυναστική Αίγυπτο, όπου επίσης αναφέρεται η ύπαρξη *ἱερέως του διπλού πελέκεως*.¹⁵³ Στο στρώμα IV, αντιστοιχούν στο τέλος της Χεττιτικής περιόδου, ανεσκάφη σφραγίδα η

οποία από τον Gelb εξετιμήθη ως φέρουσα μη Χεττιτικά ιερογλυφικά, με διακόσμηση περιλαμβάνουσα Κρητικά διακοσμητικά στοιχεία.¹⁵⁴ Τέλος ανεσκάφησαν διαμερισματοποιημένες χάνδρες του τύπου που απαντώνται στην Αίγυπτο και Κνωσό της περιόδου 1600-1200 π.Χ.¹⁵⁵

Μία κατηγορία αγγείων ανασκαφέντων στην Χατούσα εμφανίζει έντονη ομοιότητα με αντίστοιχα από την Qatna και την Παλαιστίνη της εποχής των Hyksos (Amu).¹⁵⁶ Ομοιότητα έχει διαπιστωθεί επίσης και με πρόχου από το Kültepe,¹⁵⁷ καθώς και με αγγεία του Yortan, και των Κυκλάδων.¹⁵⁸ Οι πρόχοι της Παλαιστίνης έχουν ανασκαφεί στο Tell Beit Mirsim, ανήκουν στην κεραμική Tell el-Yahudiyeh,¹⁵⁹ προέρχονται δε από το στρώμα E χρονολογούμενο μεταξύ 1800 και 1750 π.Χ. Η μορφή τους δείχνει να μιμείται αντίστοιχα μεταλλικά αγγεία, σύμφωνα δε με τον Albright τα πρωτότυπα αυτού του σκευομορφισμού θα πρέπει να αναζητηθούν σε αναθηματικά αγγεία της Βύβλου.¹⁶⁰ Σημειώνουμε ότι ο σκευομορφισμός υιοθετείτο συχνά και από τους Μινωίτες για λόγους κόστους, με τους τελευταίους δε, όπως θα διαπιστώσουμε, παρέχεται πρόσθετη έμμεση συσχέτιση. Πράγματι ο αμφορέας της Βύβλου, από όπου τα αναθηματικά μεταλλικά αρχέτυπα αγγεία στα οποία ήδη αναφερθήκαμε, περιείχε σειρά σφραγίδων με κάθε δυνατή παραλλαγή των θεμάτων *'σπείρας και βρόχων'*. Η θεματική αυτή κατηγορία έχει ήδη από μέρους μας σχολιασθεί και έχει συνδεθεί με την Κρητική μικρογλυπτική, από όπου εισήχθη και στην Αίγυπτο περί την XII δυναστεία. Από τις ίδιες ανασκαφές στο στρώμα E ανεσκάφησαν κεραμικά με πλαστική διακόσμηση όφρων,¹⁶¹ χαρακτηριστικό το οποίο επίσης έχει υιοθετηθεί στην Μινωική Κρήτη.¹⁶² Τύπος της κεραμικής που ανεσκάφη στο Tell Beit

Mirsim, χρονολογούμενος στην ύστερη Εποχή του Χαλκού, εμφανίζει έντονες ομοιότητες με ευρήματα του Tell el-Ajjul (Γάζα ;), όπου η Αιγαιακή και ιδιαίτερα η Κυπριακή παρουσία ήταν έντονη.¹⁶³ Ο ίδιος τύπος, δηλ. η λεγομένη λευκή στιλβωτή κεραμεική, με προέλευση την Κύπρο, απαντά και στην Qatna, αν και εξελιγμένη.¹⁶⁴

Συμπερασματικά τα αντικείμενα Αιγαιακής προελεύσεως τα οποία ευρέθησαν στον πυρήνα της Χεττιτικής ενδοχώρας ήταν εξαιρετικά περιορισμένα, αν εξαιρεθούν τα Κυπριακά κεραμεικά. Αντιστοίχως ελάχιστα είναι και τα Χεττιτικά τα οποία ανεσκάφησαν σε Ελλαδικές θέσεις.¹⁶⁵ Έχει την σημασία του, τέλος, να σημειώσουμε ότι στην Χατούσα ευρέθη επίσης σκάφη αλέσεως αλεύρων και τροφών, η οποία, με βάση τις απεικονίσεις, εμφανίζεται πανομοιότυπη με άλλη ανασκαφείσα από τον Τσουντα στο Σέσκλο, ανήκει δε στην ίδια κατηγορία με παρόμοια αντικείμενα από την Πάρο της ΠΚ Ι περιόδου, την Μινωική Κρήτη αλλά και την Αίγυπτο.¹⁶⁶

7.3 Συμπερασματικά σχόλια

Ανακεφαλαιώνοντας θα σημειώσουμε την πολύ χαμηλή συχνότητα ευρέσεως αντικειμένων Μυκηναϊκού εμπορίου στον πυρήνα του Χεττιτικού κράτους. Το αντίθετο συμβαίνει στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, περιοχή η οποία ποτέ δεν ενετάχθη πλήρως στην πολιτική ή πολιτιστική επιρροή των Χετταίων.¹⁶⁷ Ιδιαίτερα η Μίλητος και η γύρω περιοχή μέχρι την χερσόνησο της Αλικαρνασσού υπήρξαν η κύρια εστία επιρροής αν όχι και εγκαταστάσεως των Μυκηναίων.¹⁶⁸ Αξίζει να σημειωθεί με την ευκαιρία ότι ο Niemeier θεωρεί ότι τα

Μυκηναϊκά ευρήματα των παραλίων συνιστούν απόδειξη εγκαταστάσεως των τελευταίων, αν και άλλοι ερευνητές διαφωνούν.¹⁶⁹ Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για την Κιλικία (και ευρύτερα την Kizzuwatna - Tarhuntašša), η οποία ακόμη και όταν περί το 1400 π.Χ. ενετάχθη στην Χεττιτική επικράτεια διεισήρησε την ιδιαιτερότητά της.

ΟΓΔΟΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

8. Η παρουσία των Ελλαδιτών στην Συρο - Παλαιστίνη

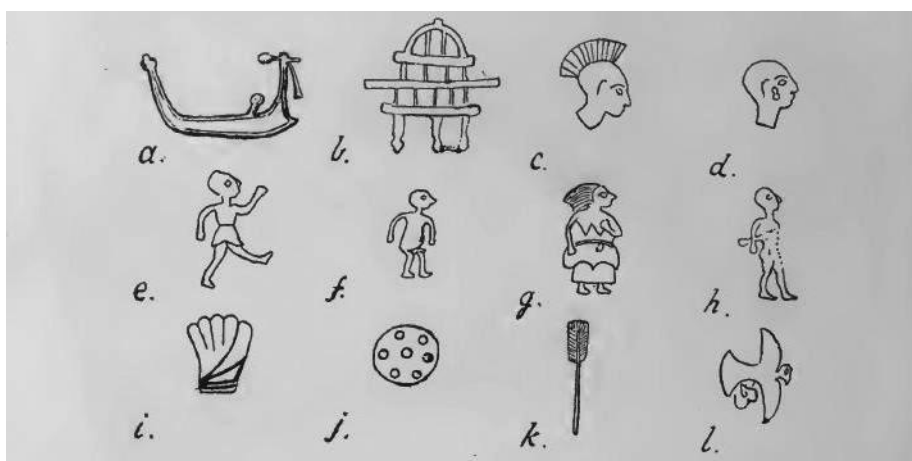
Κατά τον Ηρόδοτο (Ηδτ.1.173) ο Σαρπηδών, αδελφός του Μίνωος, συγκρούστηκε μαζί του για το θρόνο της Κρήτης, μετά την ήττα του δε κατέφυγε με τους οπαδούς του στην Μέση Ανατολή, όπου έγινε βασιλιάς των Σολύμων (μετέπειτα Ιεροσολύμων). Ο Φλάβιος Ιώσηπος (J.AJ.7.65) επιβεβαιώνει ότι η πόλις την εποχή του Αβραάμ εκκαλείτο Σόλυμα, μετονομάσθη δε σε Ιεροσόλυμα από τον Δαβίδ μετά την κατάκτησή της.

Οι εβραϊκές πηγές επανειλημμένα δίδουν την πληροφορία ότι οι Φιλιισταίοι ήταν κρητικής καταγωγής. Στον Προφήτη Ιεζεκιήλ (Ιεζεκ. 25:16-17 LXX) διαβάζουμε: "Δια τούτο τάδε λέγει Κύριος. ιδού εγώ εκτείνω την χείρα μου επί τους αλλοφύλους και εξολοθρεύσω Κρήτας και απολώ τους καταλοίπους την παραλίαν· και ποιήσω εν αυτοίς εκδικήσεις μεγάλας, και επιγνώσονται διότι εγώ Κύριος εν τω δούναι την εκδίκησίν μου επ' αυτούς", ήτοι "Ο Κύριος δια τούτο λέγει αυτά. Κοίταξε εγώ εκτείνω (απλώνω) την τιμωρό χείρα μου κατά των αλλοφύλων και θα καταστρέψω τους Κρήτες και όλους τους κατοίκους των παραλίων. Θα τιμωρήσω αυτούς σκληρά και έτσι θα μάθουν, ότι εγώ είμαι ο Κύριος, όταν επιφέρω την

εκδίκησή μου κατ' αυτών". Άλλωστε τα μόνα διασωθέντα σκελετικά λείψανα τα οποία βάσιμα πιθανολογούνται ως ανήκοντα σε Φιλιισταίους από την Gezer επιβεβαιώνουν ανθρωπολογική ομοιότητα με αυτά αρχαίων Κρητών.¹⁷⁰

Οι Φιλιισταίοι εμφανίζονται για πρώτη φορά σε κείμενα της Βίβλου όταν, κατά τα τέλη της 3^{ης} π.Χ. χιλιετίας, στην Γένεση αναφέρεται ότι έρχονται σε επαφή με τον Αβραάμ και Ισαάκ (Γέν 10:14, 21:32, 21:34).¹⁷¹ Το γεγονός ότι οι Φιλιισταίοι προουπήρχαν στην Συρο - Παλαιστίνη και αυτού του Αβραάμ φαίνεται από την αναφορά τής Γενέσεως, (Γέν 21:34): *"Κατώκησε δε εις την χώραν αυτήν των Φιλιισταίων ο Αβραάμ επί αρκετόν χρόνον"*, όπου η απερίφραστη παραδοχή ότι ο Αβραάμ κατοίκησε στην χώρα των Φιλιισταίων. Αξιοσημείωτο είναι ότι όταν ο Ισαάκ και οι άνθρωποί του αντιμετώπισαν πρόβλημα λιμού κατέφυγαν στην Γέραρα η οποία ήτο έδρα βασιλέως των Φιλιισταίων (Γέν 26:1 κ.ε.). Όμως η Γέραρα έχει ταυτοποιηθεί με την σημερινή Tell Haror, πλησίον της Γάζας, όπου πλήθος ευρημάτων πιστοποιεί την ύπαρξη σχέσεως με τους Μινωίτες, σ' αυτά δε περιλαμβάνονται και ενεπίγραφα κεραμικά θραύσματα με Γραμμική Α' προερχόμενα από την Κρήτη.¹⁷² Επιπρόσθετα ευρέθη κύλιξ τής οποίας το σχήμα χαρακτηρίζεται ως Χαναανιτικό, υπάρχουν όμως λαβές Μινωικού τύπου.¹⁷³ Αναφερόμενος στο ίδιο εύρημα ο Rendsburg υποστήριξε: *"Αυτό το μικρό εύρημα παρέχει απόδειξη για την ύπαρξη επαφών με τους Αιγαίους (αν όχι και για μόνιμη εγκατάστασή των) στην περιοχή της Γέραρας κατά την Μέση Χαλκοκρατία"*.¹⁷⁴ Άλλη απόδειξη για την σύνδεση των Φιλιισταίων με τους Μινωίτες ήδη από την μέση Εποχή του Χαλκού παρέχεται από τον δίσκο της Φαιστού, όπου ένας από τους συνηθέστερα απαντώντες χαρακτήρες - ιδεογράμματα είναι

αυτός που παριστά την κεφαλή πολεμιστού διαθέτουσα κόμμωση με φτερά (Εικ. 5), η οποία μας είναι πολύ οικεία από τις απεικονίσεις Φιλισταίων στο ταφικό ιερό Medinet Habu του Rameses III (Εικ. 6). Οι απεικονίσεις ανθρώπων της θάλασσας στους ζωφόρους του Medinet-Habu περιλαμβάνουν, μεταξύ των άλλων, πολεμιστές οι οποίοι έχουν ταυτοποιηθεί ως Φιλισταίοι. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι Αιγύπτιοι καλλιτέχνες ήσαν γνώστες των διαφόρων κοστουμιών καθώς και κομμώσεων οι οποίες χαρακτήριζαν κάθε έθνος, οι δε απεικονίσεις τους ανεδείκνυαν προσεκτικά τις εθνικές διαφορές, αυτό δε ίσχυε τόσο για τις ζωγραφικές απεικονίσεις όσο και στα ανθρωποειδή φέρετρα και στους σκαραβαίους.¹⁷⁵ Η ομοιότητα του πολεμιστού με την φτερωτή κόμμωση ο οποίος απεικονίζεται στον Δίσκο της Φαιστου, του 1600 π.Χ. περίπου, με την απεικόνιση των Φιλισταίων στο Medinet-Habu έχει σημειωθεί από τον Evans.¹⁷⁶ Ο ίδιος παρατήρησε την ομοιότητα και με τον οπλίτη τον εικονιζόμενο σε ελεφαντοστέινη λαβή καθρέπτη προερχόμενου από τάφο της Εγκωμης Κύπρου.¹⁷⁷

Εικ. 5: Κεφαλή πολεμιστού (c) με κόμμωση με φτερά

Ακόμη πέραν των ενεπίγραφων κεραμικών θραυσμάτων της Γέραρας με Γραμμική Α', στο Lachish ευρέθη πέτρινη λεκάνη χαραγμένη τοπικά με σύμβολα της Γραμμικής Α', γεγονός το οποίο υποδεικνύει την επί τόπου παρουσία εγγράμματος Αιγαίου χαρακτήρα - γραφέα.¹⁷⁸ Στην Ασκάλωνα ευρέθησαν επίσης ενεπίγραφα θραύσματα από αμφορείς και κανάτες Κυπριακής προελεύσεως της ύστερης Εποχής του Χαλκού, καθώς και από ψευδόστομο αμφορέα Κρητικής προελεύσεως. Επιπρόσθετα σε θραύσματα κεραμικών τα οποία παρήχθησαν στην Ασκάλωνα τον 12^ο και 11^ο αιώνα π.Χ. ευρέθηκαν επιγραφές σε Κυπρο-Μινωική γραφή. Ευρήματα εγχάρακτα με Κυπρο-Μινωική γραφή έχουν ευρεθεί επίσης στην Αζωτο (Ashdod)¹⁷⁹ αλλά και στην Αντίπατρι (Tell Aphek).¹⁸⁰ Τα συμπεράσματα των ανασκαφών της Ασκάλωνος, Cross και Stager, είναι ότι οι πρώιμοι Φιλισταίοι της πόλεως αυτής ήσαν σε θέση να διαβάζουν και να γράφουν σε μια μη Σημιτική γλώσσα, μη αποκρυπτογραφημένη ως τώρα, η οποία έκανε χρήση της Κυπρο-Μινωικής γραφής.¹⁸¹

Εικ. 6: Ανάγλυφο εικονίζον Φιλισταίους κρατουμένους (Medinet Habu)

Από ανασκαφές στην Βύβλο της τρίτης χιλιετίας πρίν από την εποχή μας έχουν επίσης προκύψει στοιχεία για την ύπαρξη επαφών με το Αιγαίο. Έτσι οι ανασκαφές εκεί απεκάλυψαν, μεταξύ των άλλων, σφραγίδα πανομοιότυπη με άλλη από τον *Οίκο των Κεράμων* της Λέρνης της ΠΕ περιόδου,¹⁸² αλλά και παρόμοια άλλων από το Γεράκι Λακωνίας της ΠΕ ΙΙ,¹⁸³ ενώ την ίδια θεματολογία μοιράζονται και σκαραβαίοι της Φαιστού.¹⁸⁴ Στην Βύβλο έχει ανασκαφεί επίσης μικρός αριθμός σφραγίδων οι οποίες φέρουν Αιγυπτιακά ιερογλυφικά σύμβολα, ιδιαίτερα τα *ankh* (S34), *nfr* (F35) και *nb* (V30).¹⁸⁵ Ο Petrie έχει με την σειρά του σημειώσει ότι τουλάχιστον τα δύο πρώτα συχνότατα συνδυάζονται με διακόσμηση ελίκων, θέμα στο οποίο έχει αναγνωρισθεί η Μινωική προέλευση.¹⁸⁶ Ανάλογοι σκαραβαίοι έχουν ανασκαφεί και στην Κρήτη, υιοθετούντες την διακόσμηση με έλικες και διαθέτοντες Αιγυπτιακά ιερογλυφικά, ιδίως τα προαναφερθέντα ανωτέρω. Αν και μερίδα ερευνητών έχει την τάση να τους αποδίδει Αιγυπτιακή καταγωγή,¹⁸⁷ σημειώνουμε την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα άποψη του Woudhuizen ο οποίος στον σκαραβαίο CMS II.1 095 από την Αγία Τριάδα αναγνωρίζει το όνομα *Haunebu*, χρησιμοποιούμενο ως γνωστόν για τους Αιγαίους, στον δε CMS II.1 180 από τον Λεβήνα ταυτοποιεί το όνομα *Sennefer*, τον οποίον θεωρεί ιδιοκτήτη της σφραγίδος.¹⁸⁸ Όμως το τελευταίο όνομα αναφέρεται σε σχετική Αιγυπτιακή πινακίδα της XVIII δυναστείας ως Μινωικό!¹⁸⁹ Κατά τον 15^ο αιώνα το όνομα φέρεται από τουλάχιστον δύο υψηλούς αξιωματούχους του Νέου Βασιλείου,¹⁹⁰ όμως το να θεωρήσουμε το όνομα ως Αιγυπτιακό, διορθώνοντας την πηγή, συνιστά ένα λογικό άλμα από μέρους μας. Πράγματι θα μπορούσε το όνομα να είναι Μινωικό ενδεδυμένο τον Αιγυπτιακό τύπο, ή έστω να είναι το όνομα

Μινωίτη ο οποίος το είχε τροποποιήσει, ολιγώτερο ή περισσότερο, προκειμένου να διευκολύνει την ένταξη και δραστηριοποίησή του στην αιγυπτιακή πραγματικότητα... Σε κάθε περίπτωση η ανεύρεση τέτοιου είδους σκαραβαίων στην Βύβλο παρέχει ενδείξεις για Αιγαιακή συσχέτιση από τα τέλη της τρίτης χιλιετίας, η οποία θα μπορούσε να έχει εμπορική αιτιολογία, περιλαμβάνουσα, ίσως, και την επιτόπια ύπαρξη αντιπροσωπείας Μινωιτών.

Η ύπαρξη Ελλαδιτών - Φιλιισταίων στην Συρο - Παλαιστίνη πολύ πριν την μεγάλη μετανάστευση του 12^{ου} αιώνας π.Χ., η ύπαρξη δηλαδή Μινωιτών 'Πρωτο-Φιλιισταίων',¹⁹¹ φαίνεται να αποδεικνύεται από μια σειρά ευρημάτων. Έτσι ο Zevit αλλά και ο Billington έχουν υποστηρίξει την ύπαρξη αρχιτεκτονικών ομοιοτήτων μεταξύ του κτιρίου 350 της Ακκαρώνος (Tell Miqne) και του Μινωικού ιερού στην Ανεμοσπηλιά της Κρήτης (περί το 1720 π.Χ.), ο Yasur-Landau έχει εκφράσει την άποψη ότι το κτίριο 351 συνιστά αντιγραφή - προσαρμογή του Αιγαιακού κτιρίου με διαδρόμους (Korridorhaus), αρχιτεκτονικού ύφους χαρακτηριστικού της άρχουσας τάξεως, ενώ και ο Cline έχει ανακαλύψει ενδείξεις πιθανής Μινωικής επιδράσεως στην αρχιτεκτονική του Tell Kabri.¹⁹²

Η ανακάλυψη μεγάλης ποσότητας Μυκηναϊκής κεραμικής και αναθημάτων σε τάφους στην Ευαγορίτιδα (Ugarit) και στο επίνειό της, Minet el-Beida (Εικ. 7, 8), οδήγησε τον C. Schaeffer να θεωρήσει ότι οι τάφοι ανήκαν σε Μυκηναίους αποίκους και ότι η πόλη τελούσε υπό Μυκηναϊκό πολιτικό έλεγχο.¹⁹³ Ο Evans υπεστήριξε τόν Μινωικό χαρακτήρα των τάφων, βασιζόμενος στις αρχιτεκτονικές ομοιότητες με τον βασιλικό τάφο στα Ισόπατα Κνωσσού, αυτή δε η άποψη

υπεστηρίχθη από πολλούς ερευνητές.¹⁹⁴ Σύμφωνα με τα αρχεία της Ugarit στην πόλη υπήρχε επίσης εγκατάσταση εμπόρων από την Άζωτο και την Ασκάλωνα της Φιλισταϊκής Πενταπόλεως.¹⁹⁵ Στα ίδια αρχεία γίνεται αναφορά σε βασιλέα της περιόδου της Amarna, υπό το όνομα 'Nikmed', το οποίο από τον έγκυρο μελετητή Hrozný ανεγνωρίσθη ως το Ελληνικό 'Νικομήδης'.¹⁹⁶

Εικ. 7: Μυκηναϊκό κύπελλο, 14^{ος}-13^{ος} αιώνας π.Χ., ευρεθέν στον τάφο 5 της νεκροπόλεως Minet el-Beida (Louvre AO 15744)

Στην Gezer κατά την ανασκαφή του ταφικού σπηλαίου I.10.A ανευρέθη κεραμεική σαρκοφάγος της ύστερης Εποχής του Χαλκού, η οποία μάλιστα φαίνεται ότι είναι η δεύτερη αυτού του τύπου.¹⁹⁷ Η σαρκοφάγος περιελάμβανε τα λείψανα δώδεκα ανθρώπων εκ των οποίων τα ένδεκα ήταν βρέφη, συσχετίζεται δε με τον Μινωικό τύπο με τις πολλαπλές λαβές.

Σημειώνεται ότι έχει εκφρασθεί η άποψη ότι Μινωίτες εγκαταστάθηκαν στην Gezer περί το 1500 π.Χ. ως αποτέλεσμα της εκρήξεως του ηφαιστείου της Θήρας, ενώ υπάρχει επ' αυτού και ανθρωπολογική υποστήριξη.¹⁹⁸ Βεβαίως επί του θέματος έχει υποστηριχθεί και η αντίθετη άποψη,¹⁹⁹ όμως η μετέπειτα παρουσία των Φιλισταίων στην περιοχή είναι αδιαμφισβήτητη. Πράγματι στην Βίβλο η πόλη αναγνωρίζεται ως εχθρική προς τους Εβραίους, άλλωστε ευρίσκετο σε κομβικό σημείο ελέγχου της εμπορικής Οδού των Φιλισταίων. Η άποψη ενισχύεται περαιτέρω από το ανάγλυφο στο ιερό του Άμμωνος της πόλεως Τάνιδος της Αιγύπτου, όπου εικονίζεται ο Φαραώ να καταδιώκει τους υπερασπιστές της Gezer, στην κατάληψή της από τους Αιγυπτίους την αυγή της πρώτης χιλιετίας πρίν από την εποχή μας. Οι τελευταίοι εμφανίζονται φέροντες διπλούς πελέκεις του Αιγαιακού τύπου.²⁰⁰

Εικ. 8: Ανάγλυφο της Πότνιας Θηρών (κάλυμμα πυξίδας από τον τάφο 3 της νεκροπόλεως Minet el-Beida)

Εικ. 9: Σαρκοφάγος πολλαπλών λαβών από την Gezer

Όμως η πιο εντυπωσιακή απόδειξη Μινωικής παρουσίας στην Ανατολική Μεσόγειο συνδέεται με την ανακάλυψη θαυμάσιων Μινωικών τοιχογραφιών στην Συρο - Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, οι οποίες καλύπτουν μια περίοδο από το 1600 έως το 1400 π.Χ. περίπου, αν και οι χρονολογήσεις είναι αμφισβητούμενες. Οι ανακτορικές τοιχογραφίες στην Άβαριν (Tell el Dab^ca) αρχικώς χρονολογήθηκαν από τον ανασκαφέα Bietak στα τέλη της περιόδου των Αμμού (Υκσώς), εν συνεχεία όμως η χρονολόγησή τους συμπιέσθηκε στις αρχές της 18^{ης} δυναστείας.²⁰¹ Η πρώτη χρονολόγηση των τοιχογραφιών εξυπηρετούσε την άποψη του Cline ότι οι τοιχογραφίες είναι μη Μινωικές, η δε αναθεώρηση της ημερομηνίας χρονολογήσεως

από τον Bietak συνάντησε την πολεμική του πρώτου.²⁰² Ομοίως η χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο Mari συνάντησε πολλές δυσκολίες, διότι έδειχνε κατ' αρχήν σε πρώιμη χρονολογία, η οποία δεν εκρίθη ρεαλιστική.²⁰³ Πέραν της χρονολογήσεως, όμως, και η πατρότητα των τοιχογραφιών απετέλεσε αντικείμενο έντονων αμφισβητήσεων, δεν έλειψαν δε και οι προκαταλήψεις και στρεβλώσεις. Δεδομένου ότι το θέμα δεν είναι αντικείμενο τού παρόντος άρθρου, περιοριζόμαστε σε μιά απλή αναφορά των εντυπωσιακών ευρημάτων στην Άβαριν (Tell el Dab^ca), πρωτεύουσα των Αμμού (Υκώς) στο Δέλτα τού Νείλου, καθώς και σε κέντρα των Αμοριτών ήτοι στα βασιλικά ανάκτορα του Mari, στο Tell Kabri της Δυτικής Γαλιλαίας (Rehon ή Ραάβ της Παλαιάς Διαθήκης, Josh 19:28 LXX), στην Alalakh, στην Ebla και στην Qatna. Παρενθετικά σημειώνουμε ότι το όνομα Αμορίτες χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό λαού της ευρύτερης Συρο - Παλαιστίνης, άλλοτε για το σύνολο των κατοίκων της Παλαιστίνης (ήτοι ως ισοδύναμο του Χαναναίου), ή μόνον για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών της. Κατά την δεύτερη χιλιετία πρίν από την εποχή μας οι Αμορίτες, οι οποίοι αναφέρονται συχνά στην Βίβλο, είχαν ιδρύσει πολλές και σημαντικές πόλεις - κράτη. Τα φυσικά χαρακτηριστικά τους, με βάση τις απεικονίσεις τους στα Αιγυπτιακά μνημεία, περιελάμβαναν γαλανά μάτια, ανοικτόχρωμη επιδερμίδα και μαλλιά και αιχμηρή γενειάδα.²⁰⁴ Η εθνική και φυλετική καταγωγή τους είναι σκοτεινή, τους έχει δε αποδοθεί δε ακόμη και Ευρωπαϊκή προέλευση.²⁰⁵

Η Βίβλος αναφέρεται επίσης στην μαζική εγκατάσταση Φιλισταίων στην Χαναάν, σε πολλά σημεία δε σημειώνει ότι προέρχονται από τις νήσους του Αιγαίου και την Κρήτη. Ο λαός των Φιλισταίων αναφέρεται και από τις Αιγυπτιακές

πηγές ως μετέχων στην ομάδα των λαών της θάλασσας οι οποίοι απείλησαν την Αίγυπτο επί Ραμσή III (περί το 1200 π.Χ.).

Αρκετοί μελετητές δυσκολεύονται να αποδεχθούν την ύπαρξη Φιλισταίων στην Παλαιστίνη πριν τον 12^ο αιώνα, όμως σχεδόν όλοι συμφωνούν ότι μια μεγάλη μετανάστευση έλαβε χώραν ολίγον μετά το 1200 π.Χ. όταν οι ανακτορικοί πολιτισμοί των Μυκηνών, του Αιγαίου και των Χετταίων είχαν καταρρεύσει και πολλές πόλεις της Μεσογείου είχαν καταστραφεί. Έτσι σύμφωνα με τον Landau κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ. εμφανίζονται στην Παλαιστίνη μαγειρικά σκεύη καθώς και η τετράγωνη εστία, Αιγαιακού τύπου, γεγονός το οποίο κατά τον ίδιο μαρτυρεί Αιγαιακή μετανάστευση.²⁰⁶ Την ίδια περίοδο πολλοί οικισμοί της Χαναάν ευρίσκονται κατεστραμμένοι, ενώ νέοι ανεγείρονται, με αρχιτεκτονικό σχεδιασμό ο οποίος δεικνύει ισχυρή Αιγαιακή σύνδεση, όπως για παράδειγμα στην Ακκάρωνα και στην Γάθ (Tell Qasile).²⁰⁷ Επιπρόσθετα από την ίδια περίοδο προέρχονται πολλά ευρήματα κεραμεικής του τύπου της Μυκηναϊκής IIIc:1b, ενώ αργότερα εμφανίζονται κεραμικά της λεγόμενης Φιλισταϊκής - Μυκηναϊκής, τοπικής εμπνεύσεως και παραγωγής.

Οι Φιλισταίοι ίδρυσαν την Πεντάπολι αποτελούμενη από την Γάζα, Ασκάλωνα, Άζωτο, Γάθ και Ακκάρωνα, εθεωρούντο δε ιδιαίτερα εξειδικευμένοι στην μεταλλοτεχνία, γνώση την οποία περιεφρούρησαν αυστηρά (1 Σαμ 13:19). Η Πεντάπολις απετέλεσε μια ομοσπονδία με υψηλή οργανωτική δομή και με προεξάρχοντα τον εμπορικό χαρακτήρα, έφθασε δε να χαρακτηρίζεται ως 'αυτοκρατορία'.²⁰⁸ Σύμφωνα με την Βίβλο οι Φιλισταίοι φαίνεται ότι πέραν της προαναφερθείσας παραθαλάσσιας Πενταπόλεως ίδρυσαν και την παραποτάμιο, περί τον Ιορδάνη ποταμό, αποτελούμενη από τις πόλεις: Σόδομα,

Γόμορρα, Άδαμα, Σεβωείμ και Λασά (Γέν 10:19). Κατά τον Σοφονία η Χαναάν ήταν η γη των Φιλισταίων (Σοφ 2:5), ενώ σύμφωνα με τους Αριθμούς: *“Οι Χανααναίοι κατοικούν παρά την θάλασσαν και τας όχθας του Ιορδάνη”* (Αριθ 13:29). Η περιγραφή την οποία δίδει η Βίβλος για τις πέντε πόλεις της πεδιάδας είναι ότι διαθέτουν τείχη και πύλες (Γέν 19:1), έχουν βασιλείς και στρατό (Γέν 14:10), συνηθίζουν τα συμπόσια και το κρασί (Γέν 19:3), οι κάτοικοί τους καλλιεργούν την άμπελο και προβαίνουν σε σπονδές (Δευτ 32:38). Εξ όλων αυτών των στοιχείων καθώς και από τα προαναφερθέντα αποσπάσματα της Βίβλου προκύπτει ο Φιλισταϊκός χαρακτήρας και της παραποτάμιας Πενταπόλεως. Ο Ευσέβιος Καισαρείας στο *Ονομαστικόν* αναγνωρίζει ρητά τις πόλεις Άδαμά, Γόμορρα και Ζογερά ή Ζοορά ή και Σιγώρ ως μέλη της πενταπόλεως Σοδόμων (Eus. s.v. Άδαμά; s.v. Γόμορρα; s.v. Ζογερά). Από τον ίδιο η Λασά ταυτοποιείται με τις θερμές πηγές στην Καλλιρόη (Wady Zerqa Ma'in) ανατολικά της Νεκράς Θάλασσας.²⁰⁹ Οι πέντε αυτές πόλεις αποκαλούνται στην Βίβλο *‘πέντε πόλεις της πεδιάδας (ή του κύκλου)’*, φαίνεται δε ότι αποτελούσαν αυτοτελή πολιτική οντότητα.²¹⁰ Η έντονη παρουσία και η εμπορική δραστηριοποίηση των Ελλαδιτών Φιλισταίων στην Συρο - Παλαιστίνη είχε ως αποτέλεσμα η εμπορική οδός η διερχόμενη από την Φιλισταϊκή πεδιάδα να ονομασθεί *Οδός των Φιλισταίων*, όνομα το οποίο έμελλε αργότερα να αντικατασταθεί από τον όρο *Via Maris*, προκειμένου να επιτευχθεί η εξάλειψη του ονόματός τους από την περιοχή, και η μείωση της σημασίας και του εύρους της εκεί παρουσίας τους.²¹¹

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία στην βόρεια Συρο - Παλαιστίνη υπήρξαν μετά την κατάρρευση των Χετταίων δύο

πολιτικές οντότητες Αιγαιακής καταγωγής.²¹² Στην πρώτη εξ αυτών, την *Hiyawa* ή *Que*, έχουμε ήδη αναφερθεί, σημειώνοντας ότι είχε την έδρα της στην περιοχή Αδάνων, η δε σύνδεσή της με το Ελλαδικό στοιχείο προκύπτει τόσο λόγω του ονόματός της, το οποίο την συσχετίζει με τους *Ahiyawa* ήτοι τους Μυκηναίους, όσο και λόγω των θρύλων οι οποίοι την συνέδεαν με τον Μόψο, αλλά και των αρχαιολογικών ευρημάτων. Άλλωστε όπως έχουμε ήδη σημειώσει η περιοχή της Κιλικίας ακόμη και πριν την Χεττιτική κατάρρευση υπήρξε πεδίο Ελλαδικού ενδιαφέροντος και παρουσίας. Η νέα ανάγνωση αφιερωματικής πινακίδας στο ιερό του θεού της καταιγίδας στο Aleppo (Χαλυβώνα ή Halab ή Αρχαία Βέροια της Ελληνιστικής περιόδου) απεκάλυψε την ύπαρξη κράτους σεβαστού μεγέθους στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας *Amuq* ή της *Αντιοχείας επί Ορόντου* το οποίο ονομαζόταν *Palastin*, εμφανίζοντας αδιαμφισβήτητη συσχέτιση με τους Φιλισταίους και την Παλαιστίνη.²¹³ Το ιερό του Aleppo υπήρξε κέντρο της λατρείας του θεού της καταιγίδας, ο οποίος έπαιξε έναν ιδιαίτερο υπερτοπικό ρόλο στην αρχαία Εγγύς Ανατολή.²¹⁴ Το ιερό χρονολογείται από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, κατά δε τις αρχές της δευτέρας η σημασία του ενισχύθηκε, παράλληλα με την εμφάνιση του Αμοριτικού βασιλείου του *Yamhad*. Ο θεός της καταιγίδας λατρεύθηκε στην Χεττιτική πρωτεύουσα, συνηθιζόταν μάλιστα η επίκλησή του στις διεθνείς συνθήκες, κατά τις αρχές δε της πρώτης χιλιετίας άρχισε πάλι να αποκτά εξέχουσα θέση μεταξύ των λαών της περιοχής.²¹⁵

Σήμερα γνωρίζουμε ότι περί το 1200 π.Χ. ο *Taitas*, βασιλεύς της *Palastin*, ανακαίνισε το ιερό του Aleppo, ανήγειρε δε και σχετική επιγραφή αφιερωμένη στον θεό της καταιγίδας.²¹⁶ Η από μέρους του *Taitas* αναμόρφωση του ιερού

του Θεού της καταγίδας ακολούθησε χρονικά αυτήν των Χετταίων, σύμφωνα δε με τον Kohlemeyer η ανοικοδόμηση και η λατρευτική αναβίωση δεν έθιξε αλλά αντίθετα σεβάστηκε την υπάρχουσα παράδοση.²¹⁷ Πάντως στην απεικόνιση του βασιλέως Taitas εκτιμούμε ότι δεν ακολουθήθηκαν επακριβώς οι κανόνες της Χεττιτικής εικονογραφίας ούτε της Εγγύς Ανατολής ευρύτερα.²¹⁸ Εν προκειμένω σημειώνουμε ότι οι παραστάσεις του βασιλέως σε σκηνές από κοινού με τον θεό εμφανίζουν τον θεό πάντα σε υπερέχουσα θέση: έτσι σε άλλες περιπτώσεις το μέγεθος της εικόνας του βασιλέως είναι σαφώς μικρότερο αυτής του θεού,²¹⁹ σε άλλες δε ο θεός απεικονίζεται καθήμενος να δέχεται προσφορές και αφιερώσεις.²²⁰ Στην περίπτωση του αναγλύφου από το Aleppo το μόνο στοιχείο υπεροχής του θεού είναι το γεγονός ότι ο βασιλιάς εικονίζεται αποτίων φόρο τιμής. Ίσως δεν είναι άσχετο προς την νέα ιδεολογία της Palastin ότι στο συγκεκριμένο ανάγλυφο ο βασιλεύς μοιάζει ως, σχεδόν, ίσος με τον θεό. Άλλωστε μερικές εκατονταετίες αργότερα οι βασιλείς της Ελληνιστικής περιόδου, επίγονοι του Αλεξάνδρου, θα απεικονίσουν τον εαυτό τους υψηλότερο και αυτού του θεού! Σε κάθε περίπτωση, βεβαίως, η αναβίωση του ιερού και οι προσθήκες έγιναν με σεβασμό προς την παλαιά τάξη και με διάθεση συγκρητισμού. Φαίνεται λοιπόν ότι η νέα πολιτική τάξη της Palastin, εκπροσωπούμενη από τον Taitas, δεν ήθελε και δεν είχε συμφέρον να έλθει σε ευθεία σύγκρουση με τον πληθυσμό θίγοντας τα θρησκευτικά πιστεύω του και τα άλλα στοιχεία της ταυτότητάς του. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζεται προκειμένου να σημειωθεί ότι και στην περίπτωση αυτή είχαμε επαφή Ελλαδιτών με Χετταίους και λοιπούς λαούς, παρ' όλων

ότι μερικοί επιμένουν να αρνούνται την ύπαρξη τέτοιων επαφών.

Άλλωστε σκόπιμο είναι να σημειώσουμε ότι στην Μυκηναϊκή Ελλάδα, αν όχι και παλαιότερα κατά την Μινωική περίοδο, η λατρεία του θεού της καταιγίδας και των καιρικών φαινομένων φαίνεται ότι είχε εγκαθιδρυθεί. Έτσι το όνομα του Διός ετυμολογείται, σύμφωνα με τον Burkert και Nilsson, από την λέξη 'ευδία' η οποία σημαίνει τον καλό καιρό (LSJ, s.v. ευδία).²²¹ Το όνομα του Διός αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β',²²² αν και όχι ως υπέρτατου θεού, ενώ στον Ελλαδικό χώρο έχουν ανακαλυφθεί πολλά αγαλματίδια των οποίων ο τύπος φέρεται ως συγγενέστατος του θεού της καταιγίδας της βόρειας Συρίας. Εδώλια του θεού της καταιγίδας έχουν ευρεθεί στην Φυλακωπή Μήλου (δύο τεμάχια), Μυκήνες, Τίρυνθα, σπήλαιο Πατσού Κρήτης (ιερό Ερμού Κραναίου πλησίον της Συβρίτου ή su-ki-ri-ta της Γραμμικής Β'), Δήλο, Θέρμο, Λίνδο, Καλλιπεύκη Θεσσαλίας, Καλαυρεία (Πόρος, στο ιερό του Ποσειδώνος), Σούνιο, Σάμο (Ηραίο), Δελφούς, Ολυμπία αλλά και στην Έγκωμη Κύπρου, στην Σικελία και, βεβαίως, στην Ευαγορίτιδα (Ugarit).²²³ Οι μελετητές είχαν την τάση να χαρακτηρίζουν τα εδώλια ως προϊόντα εισαγωγής από την Ανατολή, όμως κοινή είναι η εκτίμηση ότι τα Ελλαδικά είναι υψηλότερης ποιότητας και πιο εκφραστικά.²²⁴ Σε αυτή την υπεροχή στηριζόμενος ο Evans διατύπωσε την άποψη περί της εγχώριας κατασκευής τους.²²⁵ Τα περισσότερα Ελλαδικά εδώλια εκτιμάται ότι χρονολογούνται από το δεύτερο ήμισυ της δευτέρας χιλιετίας, με παλαιότερο αυτό της Καλλιπεύκης Ολύμπου να τοποθετείται περί τον δέκατο πέμπτο αιώνα.²²⁶ Η εύρεση του αρχαιότερου αυτού εδωλίου στον Όλυμπο καθώς και η ύπαρξη στην περιοχή του

τοπωνυμίου 'Δίον' παρέχει μια επιπλέον σύνδεση του θεού της καταιγίδας με τον Δία. Πρόσθετη υποστήριξη στην σύνδεση αυτή παρέχει το γεγονός ότι ο θεός της καταιγίδας Tarhunt επονομάζετο βασιλεύς των θεών, ακριβώς όπως ο Ζεύς.²²⁷ Άλλωστε με βάση την παράδοση, όπως διασώθηκε από τον Μάξιμο τον σοφιστή εκ Τύρου, οι πρώτοι άνθρωποι έκτισαν αγάλματα του Διός στον Όλυμπο, την Ίδη και τα άλλα βουνά.²²⁸ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η λατρεία του θεού της καταιγίδας και των καιρικών φαινομένων είχε καθιερωθεί στην Ελλάδα πριν την εποχή του Taitas, κάποια δε από τα χαρακτηριστικά του είχαν ενσωματωθεί στην εικόνα του Διός.

Η Palastin υπήρξε μεγάλο και ισχυρό κράτος, πιθανολογείται δε ότι είχε διπλωματικές σχέσεις με την Αίγυπτο,²²⁹ η δε αυξημένη πολιτική επιρροή του στην Εγγύς Ανατολή επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ήλεγχε το μεγάλο ιερό του Aleppo. Από τα εδάφη του ανεσκάφησαν ευρήματα καταδεικνύοντα εισροή σε αυτά ανθρώπων Αιγαιακής προελεύσεως καθώς και Μυκηναϊκών κεραμικών και άλλων στοιχείων του υλικού πολιτισμού της περιόδου ΥΕ IIIc.²³⁰ Τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών στην πεδιάδα Amuq δεικνύουν ότι κατά την μετάβαση από την ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου έλαβε χώραν μετατόπιση του πολιτικού κέντρου από την Alalakh στο Tell Ta'yinat, πρωτεύουσα του κράτους των Φιλισταίων. Στο Tell Ta'yinat επί των ιχνών προϋπαρχούσης πόλεως ανεσκάφησαν ίχνη οικίσεως από αγροτική κοινότητα, χρονολογούμενα από την Εποχή του Χαλκού. Αυτή η κοινότητα παρουσίαζε ισχυρές συγγένειες με το Αιγαίο, τόσον όσον αφορά στην ανευρεθείσα άφθονη Μυκηναϊκή κεραμική, όσον και, κυρίως, αναφορικά προς τις διατροφικές συνήθειες και τις υφαντικές

τεχνικές.²³¹ Στην ίδια θέση ακολούθησε εν συνεχεία η ανέγερση των μνημειακών κτιρίων της πρωτεύουσας της Palastin. Από 18 περίπου οικιστικές εγκαταστάσεις της ευρύτερης περιοχής ανεσκάφησαν 1165 θραύσματα αγγείων εκ των οποίων το 20% προσδιορίστησαν ως Κυπριακά, Αιγαιακά ή ομοιάζοντα προς Αιγαιακά.²³² Αξίζει να προστεθεί ότι το όνομα Taitas ως βασιλέως των Παλαιστινίων εμφανίζεται και σε άλλες πινακίδες,²³³ ενώ και το εθνικό Palastin απαντάται σε πληθώρα περιπτώσεων.²³⁴ Το κράτος του Patin θεωρείται επίσης από μελετητές ως συνδεδεμένο με τους Φιλισταίους, αυτή δε η κρίση βασίζεται στο όνομά του το οποίο θεωρείται ως προεθόν εκ παραφθοράς από αυτό των Φιλισταίων. Το κράτος αυτό, ήκμασε περί τον ένατο αιώνα στην πεδιάδα Amuq, στην περιοχή όπου στην ύστερη Εποχή του Χαλκού υπήρχε η οντότητα της Alalakh.

Με βάση την Φιλισταϊκή συσχέτιση η οποία απεδείχθη για το κράτος Palastin θεωρούμε σκόπιμο να θέσουμε υπό κρίση το ερώτημα σχετικά με το ίδιο το όνομα του Taitas. Στην αλφαβητική Ελληνική εμφανίζονται κύρια ονόματα ηχητικώς συγγενή με το παραπάνω, όπως τα Δαιτάς, Δαίτων, Δαίτης, Δαίτας, Δαίτις, Δαίτος, Δαίταρχος κ.ά.²³⁵ Βασιζόμενος στην ύπαρξη των ανωτέρω ο Garcia Ramon έχει ερμηνεύσει το Μυκηναϊκό ανθρωπωνύμιο *da-te-wa* ως */Daitēwās/*, επιπλέον δε θεωρεί ως εξηγήσιμο - πιθανό το **/Daitēus/* το οποίο αναγνωρίζει ως συγκεκριμένη μορφή του *e-u-da-i-ta /E(h)u-daitās/* ή του Δαίταρχος.²³⁶ Με βάση τα ανωτέρω είναι, ενδεχομένως, δυνατή και δεύτερη γλωσσολογική συσχέτιση της Palastin με τον Ελλαδικό χώρο, στην τελευταία περίπτωση μέσω του ονόματος Taitas - Δαιτάς.

Οι Φιλισταίοι, διαθέτοντες το πλεονέκτημα της τεχνολογίας του σιδήρου, απετέλεσαν, κατά την Βίβλο, το βασικό εμπόδιο το οποίο αντιμετώπισαν οι Ισραηλίτες στην προσπάθειά τους να επικρατήσουν στην Χαναάν.²³⁷ Πράγματι οι Φιλισταίοι του 12^{ου} αιώνας αντιπροσώπευαν για την περιοχή την Εποχή του Σιδήρου, όταν η Αίγυπτος και η Συρο - Παλαιστίνη διήνυαν την Εποχή του Χαλκού. Ως αποτέλεσμα αυτού φαίνεται ότι οι Φιλισταίοι απώθησαν τους Αιγυπτίους από την περιοχή και επέβαλαν την πολιτιστική και εν μέρει και πολιτική σφραγίδα τους σ' αυτήν. Στην πόλι της Ακκάρωνος (Ekron) ευρέθη πρίν λίγα χρόνια μια στήλη η οποία φέρει την πρώτη φιλισταϊκή πινακίδα, η οποία γράφει (Εικ. 10):^{238, 239}

This temple was built by 'Akish (Achish, Ikausu), son of Padi, son of Yasid, son of Ada, son of Ya'ir, ruler of Ekron, for Ptgyh, his (divine) lady. May she bless him, and guard him, and prolong his days, and bless his land.*

όπου ο Demsky διαβάζει το όνομα της θεότητας ως Pt[n]yh και το συνδέει με την Πότνια,²⁴⁰ ενώ η Christa Schäfer-Lichtenberger αναγνωρίζει την Πυθώ - Γαία.²⁴¹

Ο ηγεμόνας της πόλεως προσδιορίζεται ως Ikausu, όνομα το οποίον ορθογραφείται όπως το Achish, ταυτίζεται δε με το όνομα του γνωστού βασιλέως της Γάθ την περίοδο του Δαβίδ και Σολομώντα, ήτοι τρειςίμισυ αιώνες πρίν.²⁴² Στην μετάφραση των εβδομήκοντα το όνομα αποδίδεται ως Αγχούς (1 Σαμ 21:10), κατά δε τους μεταφραστές της επιγραφής - Gitin, Dothan, και Naveh - το όνομα παράγεται από την λέξη Αχαιός - Akhayus, σημαίνει δε τον Έλληνα. Αξίζει εν προκειμένω να προσθέσουμε ότι ο Αγχούς - Αχαιός, βασιλεύς της Γάθ κατά τα τέλη του 11^{ου} αιώνας, είχε ως δούλο - υποτακτικό του τον

μετέπειτα βασιλέα Δαβίδ για περισσότερο από ένα έτος (1 Σαμ 27:1 κ.ε. και 1 Σαμ 29:1 κ.ε.), καθ' όλο δε τούτο το διάστημα ο Δαβίδ (1 Σαμ 27:9 κ.ε.): "έτυπτε τήν γῆν καὶ οὐκ ἐζωογόνει ἄνδρα ἢ γυναῖκα καὶ ἐλάμβανον ποίμνια καὶ βουκόλια καὶ ὄνους καὶ καμήλους καὶ ἱματισμόν, καὶ ἀνέστρεψαν καὶ ἤρχοντο πρὸς Ἀγχοῦς", ἴτοι "έκανεν ἐπιδρομὰς εἰς τὴν χώραν αὐτὴν, ἐκτυπούσε τοὺς κατοίκους, ἐθανάτωνεν ἄνδρας καὶ γυναῖκας καὶ ἐπαίρνε τὰ πρόβατα, τὰ βόδια, τοὺς ὄνους, τὰς καμήλους, τὰ ἐνδύματα καὶ ἐπέστρεφαν πάλιν πρὸς τὸν Ἀγχοῦς".

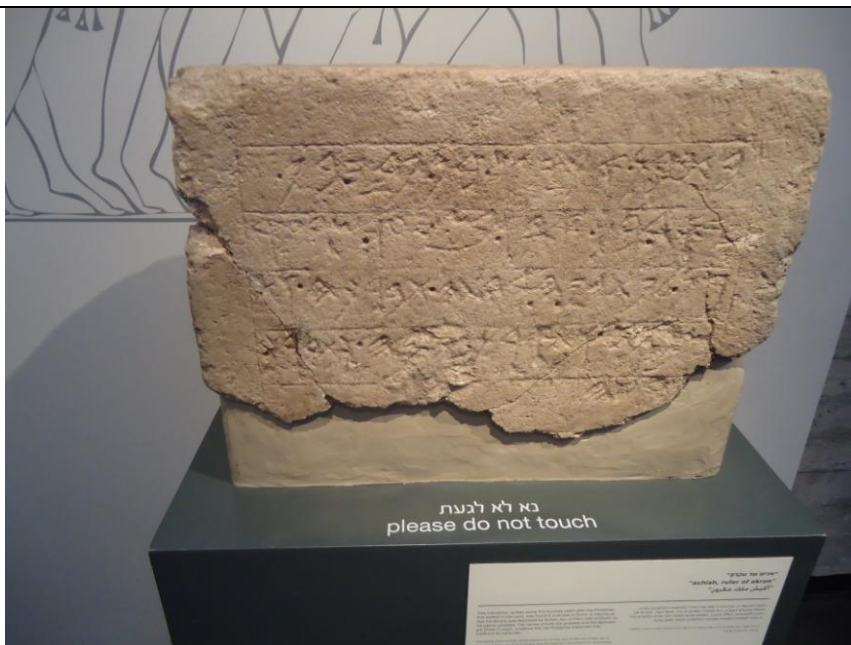
Η Φιλισταϊκή πόλη Γάθ ή Γέθ ή Γίττα (βλ. St.Byz., s.v. Γίττα) ή Κύταια ή Κύτα ή Κυταία συνδέεται με τους Κητείους από την ομώνυμη πόλι της βορειοανατολικής Κρήτης. Πράγματι οι Κήτειοι είναι οι απόγονοι του Ιαυάν (Γέν 10:4, Α' Χρον 1:7), ή σε άλλη περίπτωση της νήσου Κιττείμ (Κύπρου) αλλά και άλλων νησιών της Μεσογείου (Αριθ 24:24, Ιερ 2:10). Στην Παλαιά Διαθήκη ο όρος Ιαυάν χρησιμοποιείται αρχικώς για τους Ίωνες, εν συνεχεία δε ως ισοδύναμος του Έλληνα εν γένει (Ησ 66:19, Εζεκ 27:13, Δαν 8:21, 10:20, 11:2, Ιωήλ 3:6, Ζαχ 9:13, κ.α.).²⁴³ Μέρος του Ελλαδικού πληθυσμού της Γάθ απετελείτο από αποίκους προερχομένους από την Βοιωτία, οι οποίοι αποκαλούμενοι 'Γίγαντες', αρχικώς κατέλυσαν στην ορεινή περιοχή Βασάν και εν συνεχεία στην Φιλισταϊκή πόλη.²⁴⁴ Η Ελληνικότης αυτών υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι ο βασιλεύς τους ονόματι Ωγ και πολέμιος των Ισραηλιτών (Αριθ 24:23), προσομοιάζει από κάθε άποψη με τον Βοιωτό Ωγυγο.²⁴⁵ Η γενέτειρα Κρητική πόλις των Κητείων της Κολχίδος και της Παλαιστίνης εμφανίζεται και στην πινακίδα KN G 820 από την Κνωσό, ταυτοποιήθηκε δε με το κλασικό Κύταιον.²⁴⁶

Κατά τον Στέφανο Βυζάντιο η Γάζα εκαλείτο και Μινώα από του Μίνωος (St.Byz., s.v. Γάζα), εκεί δε ελατρεύετο ο Κρηταίος Δίας ως τοπική θεότητα με το όνομα *'Μαρνά'*, που ερμηνεύεται ως *'Κρηταγενής'*, διότι οι Κρήτες προσαγορεύουν *'τας παρθένους, Μαρνάν'*, όπως διευκρινίζει.^{247, 248} Η παλαιότητα αλλά και η ισχύς της πόλεως πολύ πριν το 1200 π.Χ. αποδεικνύεται τόσο από το ότι συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο του Φαραώ Τούθμωση της XVIII δυναστείας, όσον και από την αναφορά της πόλεως στις επιστολές της Αμάρνα.²⁴⁹

Ο μέγιστος θεός των Φιλισταίων ήταν ο Δαγών, για τον οποίο ο Φοίνικας Σαγγουνιάθων, ο οποίος έζησε πριν τα Τρωικά, έγραφε ότι ήταν υιός τού Ουρανού και της Γής, αδελφός τού Ίλου (ονομασθέντος ύστερον Κρόνου), του Βαιτύλου και τού Ατλαντα, εθεώρει δε ότι επινόησε τον σίτον και το άροτρον, ονομασθείς κατόπιν Δίας αρότριος.²⁵⁰

Τα ευρήματα με αποδείξεις γραφής δεν λείπουν από την Φιλισταϊκή Συρο - Παλαιστίνη του τέλους της ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στην Αντίπατρι (Tell Aphek) ευρέθη θρυμματισμένη πήλινη πινακίδα με γραφή, χρονολογούμενη περί τον 11^ο αιώνα, η οποία εκτιμάται ότι εμφανίζει χαρακτηριστικά τόσο της Εγγύς Ανατολής όσον και Αιγαιακά, πιθανολογείται δε ότι είναι έργο των Φιλισταίων.²⁵¹ Αρκετές πινακίδες με ίχνη γραφής έχουν ευρεθεί επίσης και στην Tell Deir Alla, πλησίον σημείων με έντονη μεταλλοτεχνική δραστηριότητα, συνοδευόμενα από ευρήματα Μυκηναϊκής κεραμεικής. Έχουν εκφρασθεί υποθέσεις για τον Φιλισταϊκό χαρακτήρα τους, όμως η αποκρυπτογράφησή τους δεν έχει προχωρήσει.²⁵²

Συνοψίζοντας υποστηρίζουμε ότι η παρουσία Ελλαδιτών στην Συρο - Παλαιστίνη είναι παλαιότατη, ο δε όρος Φιλισταίοι αρχικώς εχρησιμοποιείτο για τους Μινωίτες, εν συνεχεία για τους Μυκηναίους και τέλος περιέλαβε τους λαούς από το Αιγαίο, τα νησιά και άλλες περιοχές, ήτοι τους λαούς της θάλασσας. Φαίνεται ότι η εγκατάσταση Ελλαδιτών στην περιοχή έγινε κατά το μάλλον ή ήττον βαθμιαία. Ακόμη και για την εγκατάσταση του κύματος του 12^{ου} αιώνας δεν έχουμε ενδείξεις για ιδιαίτερη στρατιωτική δραστηριότητα, ενώ οι καταστροφές στα αστικά κέντρα της περιοχής είναι μικρής εκτάσεως και περιορίζονται σε λίγες μόνον θέσεις.²⁵³

Εικ. 10: Πινακίδα της Ακκάρωνος

ENNATH ENOTHTA

9. Γραφή

9.1 Αιγαιακές γραφές

Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β' το 1953 από τους Ventris και Chadwick και η δημοσίευση του περίφημου άρθρου τους σηματοδότησε την μετατόπιση της ιστορίας της Ελληνικής Γλώσσας κατά μισή χιλιετία περίπου.²⁵⁴ Πράγματι μέχρι την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β' παλαιότερες γραπτές αποδείξεις της Ελληνικής εθεωρούντο αυτή του Gobiì Ιταλίας (775 π.Χ.), κάποια γραφήματα από το Λευκαντί, το ενεπίγραφο 'κύπελλο του Νέστορος' από την Ρόδο (το οποίο ευρέθη στις Πιθηκούσες του κόλπου Νεαπόλεως Ιταλίας) και, κυρίως, η επιγραφή από την οινοχόη τού Διπύλου περί το 740 π.Χ.²⁵⁵ Πρόσφατα στην Μεθώνη Πιερίας ήλθαν στο φώς 191 ενεπίγραφα αγγεία με αλφαβητική γραφή, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται τον ύστερο όγδοο και τον πρώιμο έβδομο αιώνα π.Χ.²⁵⁶ Όμως νεώτερα ευρήματα δεν σταμάτησαν να εμφανίζονται, ωθώντας τις χρονολογήσεις ακόμη πιο πίσω!

Σύμφωνα με το National Geographic πρόσφατα ο καθηγητής Κοσμόπουλος ανεκάλυψε μία πήλινη πινακίδα Γραμμικής Β' στην Τκλαινα Μεσσηνίας, χρονολογούμενη μεταξύ 1450-1350 π.Χ.,

ήτοι παλαιότερη όλων των μέχρι τώρα γνωστών πήλινων πινακίδων αυτής της γραφής.²⁵⁷ Η πινακίδα είναι γραμμένη και από τις δύο πλευρές. Στην μία πλευρά παρατίθεται κατάλογος με ανδρικά ονόματα, παρέχοντας ενδείξεις ότι αποτελεί καταγραφή προσωπικού, ενώ στην άλλη σώζεται ένα τμήμα ρήματος που παραπέμπει στο 'κατασκευάζω' και κατάλογος προϊόντων. Πιθανολογείται επομένως η ύπαρξη πρώιμου Μυκηναϊκού ανακτόρου στην περιοχή. Το σημαντικό είναι ότι για πρώτη φορά ανευρίσκεται πήλινη πινακίδα σε δευτερεύον Μυκηναϊκό κέντρο. Οι ανασκαφείς Μ. Κοσμόπουλος και C. Shelmerdine θεωρούν ότι η Τκλαινα ταυτίζεται με την τοπική πρωτεύουσα a-pu2 (Alphys) στην Εγγύς Επαρχία της Πύλου.²⁵⁸ Σύμφωνα με την παράδοση, η Τκλαινα πήρε το όνομά της από την κόρη του βασιλιά Νέστορα, την Νίγκλαινα, η οποία είχε τα λουτρά της στην περιοχή. Η πόλη απετέλεσε μεγάλο εμπορικό κέντρο επεξεργασίας χαλκού και αναφέρεται στα βασιλικά αρχεία της Πύλου, δηλαδή σε πινακίδες Γραμμικής Β' (PY Jn 693, PY Jn 829, PY An 657 κλπ.). Είναι μία από τις εννέα πόλεις της Εγγύς Επαρχίας, ενώ η Άπω Επαρχία με επτά πόλεις είχε πρωτεύουσα το Λεύκτρον. Συμπερασματικά λοιπόν και προκειμένου για το παράδειγμα της Πύλου αναμένεται ότι αρχεία πήλινων πινακίδων ετηρούντο όχι μόνον στο μείζον ανακτορικό κέντρο, αλλά και στις πρωτεύουσες των επαρχιών, όπως και στις εννέα συν επτά πόλεις των επαρχιών. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι στην Θήβα έχουν ευρεθεί εγχάρακτες σφραγίδες με τον χαρακτηρισμό 'προς Θήβα', γεγονός το οποίο σημαίνει την ύπαρξη γραφένων εγκατεστημένων εκτός του μείζονος ανακτορικού κέντρου.²⁵⁹ Δεν στερείται ενδιαφέροντος να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο άρθρο του National Geographic ο Palaima

έσπευσε να δηλώσει ότι υπάρχουν παλαιότερα ευρήματα με γραφή, από την Κίνα, Μεσοποταμία και Αίγυπτο, του 3000 π.Χ.

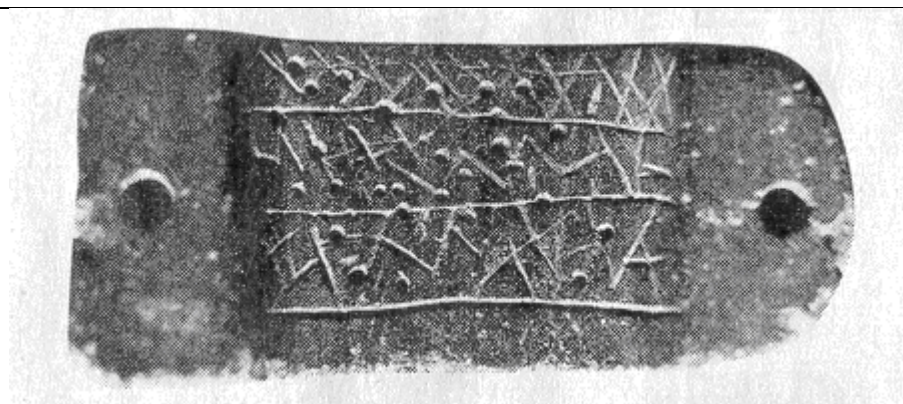
Το 2009 ο αρχαιολόγος Σάμπσον ανακοίνωσε την ανεύρεση αγγείων στην Μήλο της ΠΚ εποχής. Τα αγγεία αυτά έφεραν εγχάρακτα σύμβολα, τα λεγόμενα σύμβολα των κεραμέων, ομοιάζοντα πολύ με τα γράμματα M, N, X, K, αν και βέβαια η φωνητική αξία τους είναι άγνωστη.²⁶⁰ Ο ίδιος ερευνητής έχει ανασκάψει θραύσμα αγγείου από τα Γιούρα Αλοννήσου με εγχάρακτα σύμβολα, ομοιάζοντα επίσης με γράμματα.

Νεολιθικά πήλινα κέρματα (tokens) έχουν βρεθεί στην Ελλάδα και, ευρύτερα, την Χερσόνησο του Αίμου χρονολογούμενα από τα τέλη της 7ης χιλιετίας (Αρχαιότερη Νεολιθική, AN) μέχρι και την 4^η χιλιετία (Νεότερη και Τελική Νεολιθική, NN, TN). Μέχρι στιγμής, τα πρωϊμότερα (AN) προέρχονται από την Θεσσαλία, την Δυτική Μακεδονία και την Κεντρική Ελλάδα, αλλά μαρτυρούνται και στην Μέση Νεολιθική (MN) και NN της Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης και την NN των νήσων του Αιγαίου.

Πήλινα παραλληλεπίπεδα επιμήκη πλακίδια και ράβδοι σε σχήμα ψωμιού (tallies;) προέρχονται από τη Θεσσαλία (μάλλον της MN παρά της AN), το Σέσκλο, τον Πρόδρομο, το Οτζάκι και την περιοχή των Φαρσάλων, και ορισμένα τουλάχιστον ίσως ψήθησαν τυχαία. Φέρουν συχνά σειρές σημείων, και μερικά υποδιαιρούνται σε διαμερίσματα, έχει θεωρηθεί δε ότι ίσως ανήκουν σε σύστημα 'πρωτογραφής'.²⁶¹

Σε ανασκαφή της ΙΖ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στα Γιαννιτσά της Πέλλας ανακαλύφθηκε λίθινη σφραγίδα της αυγής της 5ης χιλιετίας, η οποία φέρει ένα σύνολο ευδιάκριτων και τυποποιημένων συμβόλων - σημείων

διατεταγμένων σε τρεις ευθείες γραμμές, εγχάρακτων στην εσωτερική κοίλη πλευρά.²⁶² Η λίθινη μακρόστενη σφραγίδα διαστάσεων 2,5x5,5 εκ. λειτουργούσε, σύμφωνα με τον ανασκαφέα Π. Χρυσστόμου, ως μήτρα, απετελείτο δε και από δεύτερο κινητό και συμμετρικό τμήμα μη ανευρεθέν. Στις άκρες της φέρει οπές, στις οποίες στερεώνονταν σύνδεσμοι για τη σύνδεση των μερών. Υπάρχει σαφώς μια οργάνωση, πράγμα το οποίο επέτρεψε στον ανασκαφέα την διατύπωση της υποθέσεως ότι πρόκειται για σημεία 'πρωτογραφής', με σφραγίσματα-φορείς μηνύματος, κατ' αναλογία προς την πινακίδα του Δισπηλιού ή και άλλα αντικείμενα του πολιτιστικού σχήματος της Χερσονήσου του Αίμου.²⁶³

Εικ. 11: Λίθινη σφραγίδα Γιαννιτών

Το 1989 ο Paul Faure ανακοίνωσε ότι αποκρυπτογράφησε επιγραφή Γραμμικής Α' η οποία είχε ευρεθεί σε οικισμό στα Πιλικάτα Ιθάκης, σε στρώμα χρονολογηθέν στην ΠΕ ΙΙ/ΙΙΙ εποχή! Ο οικισμός είχε ανασκαφεί πριν τον πόλεμο από τον Hertley, μεταξύ δε των ευρημάτων περιλαμβάνοντο κεραμικά όστρακα με απεικόνιση μικρού πλοίου με ιστίο καθώς και εγχάρακτα σύμβολα.²⁶⁴ Ο Faure το 1989 αναγνώρισε σε αυτά

σύμβολα της Γραμμικής Α', και πρότεινε την αποκρυπτογράφηση της σχετικής επιγραφής ως εξής: "Η νύμφη με έσωσε. Για αυτό εγώ, η Αδεργάτις, δίδω στην θεά Ρέα 100 κασίκες, 10 πρόβατα, 3 χοίρους".²⁶⁵ Η παλαιότητα της χρονολογήσεως ήγειρε σειρά αμφισβητήσεων από μερίδα ερευνητών, υποστηρίχθηκε δε ότι η στρωματογραφία του χώρου ανασκαφών ήταν διαταραγμένη.²⁶⁶ Το 2006 ήλθε στο φώς μία εγχάρακτη – ανάγλυφη πινακίδα από το χωριό Άγιος Αθανάσιος, φέρουσα το συλλαβόγραμμα ΑΒ09 στην οποία γινόταν εικονιστική αναφορά σε ένα από τα επεισόδια της Οδυσσεΐας.²⁶⁷ Πρόκειται για την απεικόνιση πλοίου με τον 'Οδυσσέα', δεμένο στο κατάρτι, και τερατόμορφα όντα. Το θραύσμα εθεωρήθη ως τμήμα αποσπασματικά σωζόμενης επιγραφής, συσχετίσθηκε δε με δισκάρια από την Κρήτη.

Το 1994 η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ολυμπίας, κατά την διάρκεια ανασκαφών σε λοφίσκο της κοινότητας Καυκανιάς, βρήκε προϊστορικό κτίσμα, καθώς και κροκάλη η οποία έφερε στην μία πλευρά διπλόν πέλεκυ και στην άλλη επιγραφή της Γραμμικής Β'. Η επιγραφή χρονολογήθηκε στον 17^ο αιώνα π.Χ., κατακτώντας την θέση της παλαιότερης επιγραφής σε Γραμμική Β'!²⁶⁸

Το 1992 ο καθηγητής Χουρμουζιάδης άρχισε συστηματική ανασκαφή ενός λιμναίου οικισμού στο Δισπηλιό, πλησίον της λίμνης της Καστοριάς, χρονολογούμενο από την 6^η χιλιετία π.Χ.. Στον οικισμό εξακριβώθηκε ότι υπήρχε καλλιέργεια καλαμποκιού, σίτου κλπ. ενώ πληθώρα στοιχείων αποδεικνύει επίσης την ύπαρξη περιορισμένου πλεονάσματος, αντιστοιχούντος σε καλώς οργανωμένη αγροτική παραγωγή. Το επόμενο έτος ανακαλύφθη ή μάλλον αλιεύθηκε από την λίμνη ξύλινη πινακίδα χρονολογηθείσα με ραδιοάνθρακα C14 στο

5.260 π.Χ., φέρουσα 'σήματα' τα οποία σύμφωνα με τον ανασκαφέα: "θα μπορούσαν να αποδοθούν σ' έναν κώδικα μίας πρωτογενούς γραπτής επικοινωνίας".²⁶⁹

Ο Όμηρος στην Ιλιάδα (Ιλ.6.168-171) περιγράφει ότι ο Προίτος αποστέλλει τον Βελλεροφόντη στον πενθερό του Ιοβάτη, μεταφέροντας μήνυμα απόρρητο στον ίδιο και γραμμένο σε αναδιπλούμενο πίνακα, με το οποίο παραγγέλει την εξόντωσή του. Πρόκειται για μια πράξη γραπτής επικοινωνίας στην οποία ας μάς επιτραπεί μια κάπως εκτενέστερη αναφορά, η οποία θα φωτίσει τόσον θέματα της γραφής κατά την μυκηναϊκή περίοδο όσον και το επίπεδο γνώσεων οι οποίες αποκαλύπτονται στα έπη.²⁷⁰

Ο Όμηρος περιγράφει αναλυτικά την διαδικασία αυτής της ιδιαίτερης γραπτής επικοινωνίας, την οποία φαίνεται να γνωρίζει καλά μίας και χρησιμοποιεί όλα τα στοιχεία που την συνθέτουν, και μάλιστα σύμφωνα με τις σύγχρονες απόψεις!²⁷¹ Έτσι υιοθετεί λέξεις και εκφράσεις κυριολεκτικές, ακριβείς, πλήρεις περιεχομένου και λακωνικές, όπου τίποτε δεν περισσεύει και τίποτε δεν λείπει, χαρίζοντας παράλληλα υψηλή αισθητική απόλαυση στον αρχαίο ακροατή αλλά και τον σύγχρονο αναγνώστη.

Η εξιστόρηση περιλαμβάνει αρχικώς πληροφορίες για τον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο του συμβάντος γραπτής επικοινωνίας. Δηλώνονται τα επικοινωνιακά υποκείμενα (πομπός/αποστολέας και δέκτης), και δίδονται πληροφορίες για το μήνυμα, το οποίο προσδιορίζεται ως μακρό και τα αποτελέσματά του θυμοφθόρα. Τέλος γίνεται αναφορά στα σήματα τα οποία θα κωδικοποιήσουν το μήνυμα, αλλά και στο μέσον μεταφοράς του, τον πτυκτό πίνακα.

Ο Όμηρος τονίζει ιδιαίτερα την έκταση του μηνύματος αλλά και το αποτέλεσμα το οποίο ο αποστολέας επιθυμεί να επιτύχει, σημειώνοντας ότι περιέχει *ἴσηματα θυμοφθόρα πολλά*'. Η μακρά έκταση του κειμένου αποκλείει την πιθανότητα το μήνυμα να αποτελείτο από λίγα μεμονωμένα σύμβολα, όπως οι συνήθεις πήλινες αρχειακές πινακίδες Γραμμικής Β'. Δεύτερον το μήνυμα σκόπευε να επιφέρει τον θάνατο, εξού και το επίθετο *ἴθυμοφθόρα*', ήτοι φθείροντα την ζωήν. Η γραπτή μορφή του μηνύματος θα έπρεπε, επομένως, να είναι σε θέση να προκαλέσει έντονα συναισθήματα στον αποδέκτη της, έργο το οποίο θα ήταν δύσκολο να φέρει σε πέρας η γνωστή μας Γραμμική Β'. Όσον αφορά, τέλος, στο μέσον μεταφοράς του μηνύματος προφανώς πρόκειται για φορητό, ξύλινο, δίφυλλο πίνακα του οποίου οι εσωτερικές επιφάνειες επικαλύπτονται με κερί και μπορεί να κλείνει συμπυκνωμένος. Ακριβώς τέτοιοι είναι οι δύο ή, το πιθανότερο, τρεις πίνακες οι οποίοι ευρέθησαν στο φορτίο του γνωστού ναυαγίου του 1300 π.Χ το οποίο, για ειρωνία της τύχης, ανελκύσθη ανοικτά της Αντιφέλλου (Uluburun), περίπου στο σημείο όπου αναμένουμε ότι απεβιβάσθη ο ίδιος ο Βελλεροφόντης!²⁷² Αξιοσημείωτη είναι εν προκειμένω η εύστοχη σχετική παρατήρηση της Mellink: *"Ο πρώτος πίνακας του είδους που ανεσκάφη στην Μικρά Ασία, ειρωνικά ή ενδεικτικά, προήλθε από τα νερά της Λυκίας, πλησίον της ακτής όπου ο Βελλεροφόντης προσορμίσθηκε, σύμφωνα με την Ιλ.6.168-69, φέροντας στον βασιλέα της Λυκίας δυσοίωνα σήματα σε αναδιπλούμενη πινακίδα"*.²⁷³

Υπέρ της απόψεως για την ύπαρξη άρτιας και εκφραστικής γραφής ήδη από την εποχή των Τρωικών συνηγορεί έμμεσα και ο Ευριπίδης. Πράγματι στο δράμα του *Ιφιγένεια εν Ταύροις*

(E.IT.762-787) εμφανίζει την Ιφιγένεια να αποστέλλει δέλτον στο Άργος, περιλαμβάνουσα πλήθος πληροφοριών και παραγγέλλουσα την σωτηρία και επιστροφή της στην πατρίδα.

Η εύρεση στο ναυάγιο της Αντιφέλλου αυτού που χαρακτηρίστηκε ως το παλαιότερο βιβλίο του κόσμου ήλθε για να επιβεβαιώσει ότι η σχετική αναφορά του Ομήρου δεν αποτελούσε αναχρονισμό, όπως μέχρι τότε εθεωρείτο από πολλούς. Η παρουσία στο πλοίο δύο Μυκηναίων αξιωματούχων αποδεικνύει επιπρόσθετα ότι οι Έλληνες της εποχής ε γνώριζαν και άλλα μέσα γραφής, πέραν των φθηνών πήλινων πινακίδων οι οποίες έχουν διασωθεί.²⁷⁴ Απλώς τα δίπτυχα δεν επιβίωσαν των χιλιετιών, παρά σε ελάχιστα δείγματα, ενώ ευρέθησαν οι γραφίδες οι οποίες εχρησιμοποιούντο για την γραφή σε αυτά.²⁷⁵ Άλλωστε στο πλαίσιο ενός των διασωθέντων διπτύχων της Αντιφέλλου ευρέθησαν χαραγμένα ιερογλυφικά σύμβολα, αν και μη αποκρυπτογραφημένα.²⁷⁶ Ίσως δεν είναι άνευ σημασίας να σημειωθεί ότι το ξύλο κατασκευής του ως άνω διπτύχου ανήκει στο αειθαλές φυτό το οποίο ονομάζεται '(η) πύξος' (ή πυξάρι), προέρχεται δε πιθανότατα από την Κύπρο ή τα δάση του όρους Αμανού (Amanus) πλησίον της Ευαγορίτιδας (Ugarit),²⁷⁷ θέσεις στις οποίες η Μυκηναϊκή επιρροή ήταν έντονη αυτήν την περίοδο.²⁷⁸

Η χρήση των ξύλινων πινακίδων ως μέσων γραπτής επικοινωνίας χρονολογείται, σύμφωνα με τις υπάρχουσες αρχαιολογικές αποδείξεις, ήδη από την περίοδο Ur III, περί το 2000 πρίν από την εποχή μας.²⁷⁹ Περαιτέρω η χρήση τους πιθανολογείται ότι συνεχίσθηκε κατά την Χεττιτική περίοδο, εμφανίζεται δε ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Κιλικία,²⁸⁰ περιοχή με ιδιαίτερη εμπορική - ναυτική σημασία. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην συσχέτιση της Κιλικίας με τους Έλληνες, αλλά

και την πιθανολογούμενη Μινωική παρουσία στην περιοχή. Άλλωστε η σχέση αυτή φαίνεται ότι συνεχίστηκε και κατά την πρώτη χιλιετία, όπως προκύπτει από τις πινακίδες Cinekoy και Karatepe.²⁸¹ Ως εκ τούτου φαίνεται απίθανο οι Ελλαδίτες, δραστηριοποιούμενοι στην περιοχή και επομένως γνωρίζοντες τα δίπτυχα, να μην υιοθέτησαν αυτό τον πρακτικό μέσο, το οποίο ήταν ελαφρύτερο, ολιγώτερον εύθραυστο και πιο εύκολα επαναχρησιμοποιούμενο εν σχέσει με τις πήλινες πινακίδες.²⁸² Όσον αφορά στους Μινωίτες και Μυκηναίους οι πινακίδες Γραμμικής Β' δεν αναφέρονται στην χρήση ξύλινων μέσων γραφής, όμως πιθανολογείται μετ' επιτάσεως ότι γινόταν χρήση διπτύχων, απλώς λόγω του αναλωσίμου χαρακτήρα τους δεν έχουν διασωθεί. Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Evans, σημειώνοντας επιπρόσθετα ότι οι πήλινες σφραγίδες οι οποίες ασφάλιζαν τα δίπτυχα έχουν διασωθεί και μάλιστα σε μεγάλους αριθμούς.²⁸³ Ο ίδιος έχει επισημάνει την ανακάλυψη στο ανάκτορο της Κνωσσού δύο κυπέλλων της πρώιμης MM III τα οποία έφεραν επιγραφή γραμμένη με μελάνη, ενώ ταυτοποίησε επίσης δύο μικρές σφίγγες στεατίτου, από την Κνωσό και Τυλισσό, ως βάσεις για την τοποθέτηση μελανοδοχείων.²⁸⁴ Άλλωστε έχει υπογραμμίσει ότι η οικειότητα των Μινωιτών με τον πάπυρο, όπως φαίνεται στην εικονογραφία τους, και οι στενές επαφές τους με την Αίγυπτο δεν δικαιολογούν την μη χρήση του παπύρου ως μέσου γραφής, δεν παραλείπει δε να σημειώσει και την άποψη του Σουίδα για τα Φοινικία γράμματα, ότι δηλαδή σημαίνουν το *γράφειν εν φοινίκων πετάλοις*.²⁸⁵ Επί του ιδίου θέματος τοποθετούμενος ο Chadwick εκφράζει την υπόθεση ότι το δέρμα και ο πάπυρος θα μπορούσαν να αποτελούν την περίοδο αυτή το πρωταρχικό μέσο γραφής με την βοήθεια πέννας και μελάνης.²⁸⁶ Αναφερόμενος

στις ανακαλυφθείσες τρίπλευρες πρισματικές πήλινες σφραγίδες στην Θήβα, αλλά και στην Κνωσό και την Πύλο, ο Αραβαντινός σημειώνει την πιθανότητα να ασφάλιζαν έγγραφα σε μορφή κυλίνδρων από δέρμα, πάπυρο ή άλλο ευπαθές υλικό,²⁸⁷ ενώ και η Shelmerdine δεν απορρίπτει την άποψη ότι κάποια εμπορικά αρχεία ετηρούντο σε δέρμα ή άλλο ευαίσθητο υλικό.²⁸⁸

9.2 Χεττιτική γραφή

Είναι ήδη γνωστό ότι οι Χετταίοι δανείστηκαν από τους Ασσυρο - Βαβυλωνίους την σφηνοειδή γραφή για να αποτυπώσουν την γλώσσα τους 'Νέσια', αναγνωρίζεται δε ότι και η ιερογλυφική γραφή τους, χρησιμοποιηθείσα για την απόδοση της Λουβιανής γλώσσας, είναι εν πολλοίς δάνεια. Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Gelb, η σύγκριση των Χεττιτικών (Λουβιανών) ιερογλυφικών συμβόλων με τα Κρητικά οδηγεί στην *ανακάλυψη εκπληκτικών ομοιοτήτων όσον αφορά τόσο στα υιοθετούμενα αντικείμενα όσον και στην μορφή και τις χαρακτηριστικές ομοιότητές τους*, αυτή δε η αναλογία - ταυτότητα αφορά σε σαράντα ιερογλυφικά σύμβολα!²⁸⁹

Ετσι η σημαντική εξέλιξη της ιερογλυφικής τους η οποία παρατηρείται στα μέσα της δευτέρας χιλιετίας, με την εισαγωγή όλο και περισσότερων φωνητικών στοιχείων σε βάρος των εικονοσυμβόλων, ιδιαίτερα όπως αυτή φαίνεται στην ενεπίγραφη *αργυρά λεκάνη της Αγκύρας*, εθεωρήθη ως στοιχείο υπέρ της Αιγαιακής επιδράσεως.²⁹⁰ Επιπρόσθετα ο Hawkins υπεστήριξε την Αιγαιακή καταγωγή της ιερογλυφικής γραφής τους, βασιζόμενος σε δομικές ομοιότητες με την Γραμμική Α'

και Β'.²⁹¹ Η άποψή του αυτή βασίσθηκε στην διαπίστωση ότι στην ιερογλυφική των Χετταίων επικρατούν συλλαβογράμματα της μορφής CV (σύμφωνο + φωνήεν) όπως και στον Αιγαιακό χώρο, εν αντιθέσει με ότι συμβαίνει στην σφηνοειδή. Απέδωσε δε το γεγονός στο ότι η Arzawa ευρίσκετο πλησιέστερα στην πολιτιστική σφαίρα επιρροής των Μινωιτών και Μυκηναίων από ότι των Χετταίων.

Εικ. 12: Χρυσό δακτυλίδι της Τίρυνθος (CMS I 179)

Το Μινωικό θέμα των αντικρυστών ημιροδάκων με το ενδιάμεσο τρίγλυφο θεωρείται ιδιαίτερο καλλιτεχνικό δημιούργημα του Κρητικού πολιτισμού το οποίο επιβίωσε στην αρχιτεκτονική διακόσμηση του Αιγαιακού και όχι μόνον

κόσμου.²⁹² Το θέμα απαντά συχνότατα στην Αιγαιακή εικονογραφία, για παράδειγμα ανευρίσκεται στο Ανάκτορο της Κνωσού,²⁹³ διακοσμεί Μινωική τοιχογραφία από την Άβαριν,²⁹⁴ ενώ διαμορφώνει την βάση τελετουργικής σκηνής στο αριστουργηματικό χρυσό δακτυλίδι από τον θησαυρό της Τίρυνθος.²⁹⁵ Αυτή η σύνθεση, η οποία έχει γίνει αντικείμενο πολλαπλών αναγνώσεων και σχολίων,²⁹⁶ εμφανίζεται και στον Χεττιτικό κόσμο, ως το ιδεόγραμμα για το θείον , DEUS,²⁹⁷ ομοιότητα που πρώτον φαίνεται να έχει επισημανθεί από τον Bossert.²⁹⁸ Αξιίζει, εν προκειμένω, να σημειωθεί η πιστή ομοιότητα την οποίαν εμφανίζει το ανωτέρω ιδεόγραμμα με το γνωστό χρυσό οκτώσχημο δακτυλίδι του θησαυρού της Αίγινας με τον ένθετο λαζουρίτη. Πράγματι η ομοιότητα μεταξύ των δύο εμφανίζεται εντυπωσιακή, θέτει δε αυτομάτως υπό συζήτηση την πιθανότητα συσχέτισεως του Λουβιανού ιδεογράμματος DEUS με το οκτώσχημο και την θεά την οποίαν αντιπροσωπεύει, πολύ περισσότερο που και το ιδεόγραμμα είναι σύμβολο του θείου εν γένει!²⁹⁹ Αναλόγως η θεότητα η οποία εμφανίζεται στο αναφερθέν ανωτέρω σφραγιστικό δακτυλίδι της Τίρυνθος, παρουσιάζεται καθημένη σε αναδιπλούμενο κάθισμα, ακριβώς του ιδίου τύπου με το χρησιμοποιούμενο από τους Χετταίους ως ιδεόγραμμα για τον θρόνο, !³⁰⁰

Το Λουβιανό ιδεόγραμμα, το οποίο οι Χετταίοι εχρησιμοποίησαν για την οικία - ανάκτορο, απαντά επίσης στην Αιγαιακή εικονογραφία, υπό την ανάλογη σημασία του ανακτόρου ή ιερού.³⁰¹ Στον χώρο της Ανατολίας το ιδεόγραμμα φαίνεται να συσχετίζεται ιδιαίτερα με τον τύπο

οικοδομήματος *bit hilani* ή οικοδόμημα με πεσσούς, το οποίο αναφέρεται ότι έχει το παλαιότερο υπόδειγμά του στο Alalakh,³⁰² όμως κατέστη δημοφιλές στην ευρύτερη Συρία κατά την Εποχή του Σιδήρου.³⁰³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα οικοδομήματος αυτού του τύπου θεωρείται το ανάκτορο στο Tell Ta'Yinat, το οποίο, όμως, φαίνεται ότι υπήρξε η έδρα βασιλείου Αιγαιακής επιρροής!³⁰⁴ Αλλωστε ο ίδιος τύπος οικοδομήματος φαίνεται να εμφανίζεται στο λεγόμενο *Κύριο Αποτύπωμα* σφραγίδας από τα Χανιά και μάλιστα εις διπλούν,³⁰⁵ ενώ δεν λείπει και από την παράσταση της Δυτικής Οικίας στην τοιχογραφία του Ακρωτηρίου Θήρας!³⁰⁶

Εικ. 13: Οκτώσχημο δακτυλίδι του θησαυρού της Αίγινας

Εικ. 14: Σφραγίδες με το σύμβολο του θείου (αριστερά: CMS V 517) και το σύμβολο της πύλης (δεξιά: CMS II.7 074)

Στον τομέα της σφραγιδογλυφίας, επίσης, οι ομοιότητες και, εν μέρει, τα κοινά διακοσμητικά θέματα μεταξύ Χετταίων και Αιγαίου είναι χαρακτηριστικά. Στο Kayalipinar/Samuha έχουν ευρεθεί σφραγίδες με το θέμα των πολλαπλών κεφαλών ζώων διατεταγμένων υπό μορφήν έλικος.³⁰⁷ Το θέμα αυτό υπό διάφορες παραλλαγές εμφανίζεται στην Μινωική Κρήτη,³⁰⁸ Ανατολία, Φαϊλάκα, Τύλο (Μπαχρέιν) αλλά και στην Βακτρία - Μαργιανή. Ομοίως στο Korucutere (Išuwa), Karahöyük, Acemhöyük αλλά και στο Ασσυριακό Kültere έχουν ευρεθεί σφραγίδες με το δημοφιλές στο Αιγαίο θέμα του ατέρμονος ιμάντος ή των πολλαπλών βρόχων, ενώ το ίδιο θέμα διακοσμεί και Χεττιτικές σφραγίδες της συλλογής Walters Art Gallery.³⁰⁹ Το θέμα αυτό, αποτελούν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σφραγιδογλυφίας της Φαιστού, θεωρείται ότι έλκει την

καταγωγή του από την υφαντική.³¹⁰ Παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις μερίδας επιστημόνων φαίνεται ότι απαντά ενωρίτερα στον ηπειρωτικό Ελλαδικό χώρο, και μόνον από το πρώτο τέταρτο της δευτέρας χιλιετίας στο Ασσυριακό εμπόρειο Kaneš (Kültepe).³¹¹ Από τις Χεττιτικές σφραγίδες δεν λείπει βεβαίως και το Μινωικής εμπνεύσεως θέμα της τρέχουσας σπείρας, όπως δείχνουν πολλά παραδείγματα, μεταξύ αυτών δε και η προαναφερθείσα αργυρά σφραγίδα 57.1513 της ως άνω συλλογής.³¹² Το αποτύπωμα σφραγίδας από την Χατούσα³¹³ παραπέμπει σε σφραγίδα με θέμα κοινό στην Ανατολική Μεσόγειο, τόσο στην Ανατολία όσο και στον Αιγαϊακό χώρο.³¹⁴ Τέλος, το Μινωικό ιερογλυφικό για το δένδρο (αρ. 97 κατά Evans) απαντάται και στην Λουβιανή ιερογλυφική ως *151,³¹⁵ υπάρχουν δε πολλά σφραγίσματα με το εν λόγω σύμβολο,³¹⁶ το οποίο άλλωστε υιοθετείται και σε σφραγιδοκυλίνδρους.³¹⁷

9.3 Ο Ταρκόνδημος, ο αποδιοπομπαίος τράγος και η Ελληνική σκέψη

Οι δύο επιγραφές του λεγομένου Ταρκονδήμου, η πρώτη στην αργυρά σφραγίδα και η δεύτερη στην βραχογραφία του Karabel,³¹⁸ έχουν συγκεντρώσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ερευνητών. Δεδομένου ότι οι επιγραφές είναι διγραφικές, ήτοι στην Ακκαδική σφηνοειδή και την Χεττιτική ιερογλυφική, εθεωρήθη ότι θα μπορούσαν να παράσχουν πολύτιμη βοήθεια για την αποκρυπτογράφηση της ιερογλυφικής, αλλά και την άντληση πρόσθετων γεωγραφικών και πολιτικών πληροφοριών για την Ανατολία.

Εικ. 15: Αργυρά σφραγίδα του Ταρκόνδημου

Οι επιγραφές ανεγνώσθησαν, κατά πρώτον, από τον Sayce, από τον οποίο χρονολογήθηκαν στο πρώτο τέταρτο της τελευταίας χιλιετίας πριν από την εποχή μας, ενώ θεωρήθηκαν ως αναφερόμενες στον Tarrik-timme.³¹⁹ Το τελευταίο εθεωρήθη αντιστοιχούν στον Ταρκόνδημο, αφού με το ίδιο όνομα ήταν γνωστός πρίγκηψ της Κιλικίας της Ρωμαϊκής περιόδου αναφερόμενος από τον Πλούταρχο, *Plu.Ant.*61, ενώ υπό την συγγενή μορφή 'Ταρκονδίματος' υπήρξε επίσκοπος των Αιγών Κιλικίας, αναφερόμενος από τον Θεοδώρητο, *Theod.Hist.Eccles.* Το ιδεόγραμμα το οποίο περιέγραφε το θέμα - ρίζα του ονόματος ανεγνωρίσθη ως κεφαλή τράγου ή, κατ' άλλους, ταύρου ή αλόγου.³²⁰ Οι προσπάθειες αποκρυπτογραφήσεως συνεχίσθησαν περαιτέρω, χωρίς να επιτευχθεί κατ' αρχήν συμφωνία για το όνομα του εικονιζομένου προσώπου, με τις διάφορες προσεγγίσεις να

καταλήγουν σε αποκλίνουσες προτάσεις: Tar-*qu-u-*tim-me, Tar-qu-u tim-me ή Tar-kum-mu-wa (Gelb) και *Targasna-Tiwa (Güterbock), ενώ και η κεφαλή του ιδεογράμματος εξελαμβάνετο ως ανήκουσα σε τράγο, άλογο, όνο ή ημίονο, *ἔ*.³²¹ Ο έγκριτος ερευνητής Hawkins παρέσχε το 1998 την ερμηνεία η οποία σήμερα θεωρείται επικρατούσα, χωρίς όμως να εξαλειφθούν οι αντίθετες απόψεις. Σύμφωνα με την άποψη του τελευταίου το όνομα του βασιλέως της Mira είναι Tarkusnawa, το δε θεματικό ιδεόγραμμα παρίστανε την κεφαλή του όνου, tarkusna- στην Χεττιτική, η δε χρονολόγηση του βασιλέως τοποθετήθηκε στα τέλη του 13^{ου} αιώνας.³²² Ανεξάρτητα από την καταλληλότητα του όνου ως συνθετικού ονόματος βασιλέως,³²³ γεγονός είναι ότι σύμφωνα με όλες τις προσεγγίσεις το θέμα ταρκου- αποτελεί τον πυρήνα του ονόματος του βασιλέως, αυτό δε το θέμα είναι σύνηθες και διαθέτει ενδιαφέρουσες συσχετίσεις και αναφορές.

Ο Τάρχων ή Τάρκων, σύντροφος ή συγγενής του Λυδού Τυρσηνού, υπήρξε Ηρακλείδης ιδρυτής της Ετρουσκικής Δωδεκαπόλεως, αναφέρεται δε από τον Στράβωνα, Strab.5.2.2, τον Χαλκιδαίο Λυκόφωνα, Lycophr.1.1248, τον Βιργίλιο κ.ά.³²⁴ Το όνομα θεωρείται ισχυρώς συσχετιζόμενο προς αυτό του θεού της καταιγίδος και των καιρικών συνθηκών: Tarḫunt- (Λουβιανή), Trqas (Λυκική), Trqiz (των Μιλύων ή Λυκική Β'),³²⁵ trq(u)δ (Καρική) και Tarḫu- (Χεττιτική). Το τελευταίο προέρχεται, σύμφωνα με την Ινδο-Ευρωπαϊκή θεώρηση, από την ρίζα Tarku- (<PIE *terh₂-) η οποία σημαίνει 'διαβαίνω, υπερνικώ'.³²⁶

Στον Χεττιτικό κόσμο η ίδια ρίζα εκτός του θεού της καταιγίδας απαντάται στο όνομα της πόλεως Tarhuntašša,³²⁷

αλλά και του Βασιλέως Tarhundaradu της χώρας τής Arzawa.³²⁸ Παραμένοντας στην Μ. Ασία και την Συρο – Παλαιστίνη, αλλά σε περιοχή Αιγαιακής επιρροής, σημειώνουμε ότι το Αιγαιακό βασίλειο της Palastin από τα τέλη της δευτέρας χιλιετίας ήλεγχε το ευρείας αναγνωρίσεως ιερό του θεού της καταιγίδας στο Aleppo,³²⁹ ενώ οι βασιλείς της Hiyawa (Δαναοί – Αχαιοί, Dnnyrn – Que) στην Κιλικία των αρχών της τελευταίας χιλιετίας πριν από την εποχή μας, λάτρευαν ομοίως τον Tarhunt/Baal.³³⁰ Επομένως το Ελληνικό στοιχείο της Μικράς Ασίας εμφανίζεται εξοικειωμένο προς την σχετική λατρεία, η οποία άλλωστε φαίνεται ότι δεν λείπει και από την ηπειρωτική Ελλάδα.³³¹

Ο Woodhuizen αναγνωρίζει το όνομα Tarku Kara στον Μινωικό εξορκισμό που περιλαμβάνεται στον Ιατρικό Πάπυρο του Λονδίνου (British Museum 10059) μαζί με αυτά της Κυβήβης και του Σάνδωνος,³³² ενώ δεν διστάζει να προχωρήσει περαιτέρω, αναγιγνώσκοντας το όνομα *TARKU-ti₅-MUWA* σε ιερογλυφική σφραγίδα της Μινωικής Κρήτης.³³³ Ως προσδιοριστικό του θείου το ίδιο θέμα εμφανίζεται πάλιν στην Μικρά Ασία σε επίκληση προς τον Δία *Ταργυηνό*:

Δίί Ταργυηνώ επηκόωι Φιλοποίμην Σόου ευξάμενος ανέθηκεν..
334

Φαίνεται όμως ότι το ίδιο όνομα διατήρησε την ιδιαίτερη δημοφιλία του επί πολύ, με αποτέλεσμα να πιθανολογείται αναφορά του στην τρίτη ετεοκρητική επιγραφή της Πραισού,³³⁵ ενώ χωρίς αμφιβολία συναντάται ως όνομα δήμου στην Μυλάσα της Καρίας κατά την Ρωμαϊκή περίοδο,³³⁶ επιβιώνει δε ακόμη και κατά τον 5^ο αιώνα ως Τρόκονδος.³³⁷

Επανερχόμενοι στο ανωτέρω αναφερθέν επίθετο *Ταργυηνός* του Διός σημειώνουμε την πιθανή συσχέτισή του με τα

Θαργήλια, εορτή προς τιμήν του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος. Η Ιωνική αυτή εορτή απαντάτο και υπό το όνομα *Ταργήλια* σε ορισμένες περιοχές (Ιασό, Μίλητο, Θήβα Μυκάλης, Πριήνη, Δήλο), συνεδέετο δε και με την τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου.³³⁸ Εφ'όσον η προτεινόμενη συσχέτιση είναι έγκυρη τότε δίδεται απάντηση στο ερώτημα της ετυμολογίας του ονόματος, άλλως θεωρουμένης ως αγνώστου. Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να αναφέρουμε μία δεύτερη εκδοχή για την προέλευση της ρίζας Ταρκ-/Θαρκ-, ή Ταργ-/Θαργ- η οποία μοιάζει να συνδέει λογικά το όνομα του θεού της καταιγίδας, το όνομα της Ιωνικής εορτής των Θαργηλίων και το προσωνύμιο του Διός: πράγματι η ρίζα εμφανίζεται συγγενής, τουλάχιστον ηχητικά, προς την Ελληνική ή, έστω, Ινδο-Ευρωπαϊκή ρίζα *tauro-* για τον ταύρο,³³⁹ αυτή δε η εκδοχή ενισχύεται από το γεγονός ότι το σύμβολο -υποκατάστατο του θεού της καταιγίδας ήταν ο ταύρος!

Κατά την πρώτη ημέρα αυτής της ετήσιας εορτής διεξήγετο η τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου, όπου ο λεγόμενος *φαρμακός* ανελάμβανε την ακαθαρσία της πόλεως και εφυγαδεύετο από την πόλη. Η τελετουργία κοινή στους Έλληνες, Χετταίους, Ρωμαίους παρούσα ακόμη και στην Ινδία και το Θιβέτ,³⁴⁰ αποτελούσε διαδικασία καθαρμού της πόλεως η οποία την επομένη ημέρα, εβδόμη του Θαργηλιώνος, ακολουθείτο από την αναγέννηση της Φύσεως.

Σχετικά με την γένεση της τελετουργίας του αποδιοπομπαίου τράγου αναφέρεται η άποψη σύμφωνα με την οποία αυτή εγεννήθη στην Arzawa και εν συνεχεία επεξετάθη στην Ελλάδα, την Kizzuwatna και την Συρο - Παλαιστίνη,³⁴¹ άλλη δε άποψη αναγνωρίζει δύο παραδόσεις την ανατολική, με πηγή την Kizzuwatna σε Χουριτικό πλαίσιο, και την δυτική

από την Arzawa σε πλαίσιο Λουβιανό.³⁴² Σημειώνεται ότι η σχετική τελετουργία της Arzawa παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να υιοθετείται προς αντιμετώπιση επιδημιών, κάτι το οποίο δεν απαντάται αλλού, παρά μόνον στον Ελλαδικό χώρο.³⁴³ Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι τόσο η Arzawa όσο και η Kizzuwatna εδέχθησαν την Ελλαδική επιρροή από παλαιά, ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπου και αν αποδοθεί η αρχική πηγή εμψνεύσεως, το πώς το Αιγαιακό στοιχείο ανέπτυξε περαιτέρω τον πυρήνα αυτών των ιδεολογικών - θρησκευτικών στοιχείων προβάλλοντας τον ιδικό του τρόπο αναγνώσεως και δομήσεως της πραγματικότητας.

Η τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου φαίνεται ότι συσχετίζεται με τον κύκλο του Θησέως,³⁴⁴ επομένως θα μπορούσε στον Ελληνικό χώρο να χρονολογηθεί στα τέλη της δευτέρας χιλιετίας, ανεξαρτήτως της ιστορικότητος ή μη του Θησέως. Άλλωστε οι θεοί προς τιμήν των οποίων τελούνται τα Θαργήλια, ήτοι ο Απόλλων και η Άρτεμις, αναφέρονται ήδη στις γραπτές πηγές της Γραμμικής Β'.³⁴⁵ Προς επίρρωσιν της αρχαιότητας των Θαργηλίων μνημονεύουμε την άποψη του Σχολιαστού του Αριστοφάνους σύμφωνα με την οποία στην εορτή ετιμάτο ο Ήλιος και οι Ωρες, *Schol.ad Ar.Plut.1054*, ενώ ανάλογη θέση έχει εκφρασθεί από τον Πορφύριο, *de Abst.II.7*.³⁴⁶

Επανερχόμενοι στην πρώτη ημέρα των Θαργηλίων, δηλαδή στην τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου, σημειώνουμε ότι τον ρόλο του εξιλαστηρίου θύματος έπαιζε κάποιο πρόσωπο από το περιθώριο της κοινωνίας, με την θετική ή αρνητική σημασία του όρου, ήτοι πτωχός, εγκληματίας, ανάπηρος ή και βασιλεύς ακόμη!³⁴⁷ Σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για οριακό μέλος της κοινωνίας, αν και δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι

η ανάληψη αυτού του ρόλου από βασιλείς αναφέρεται, για προφανείς λόγους, μόνον σε μυθολογικές ιστορίες.³⁴⁸ Στα πλαίσια αυτής της τελετουργίας, το θύμα από ακάθαρμο και περιθωριακό αρχικώς μετετρέπετο, μέσω της κοινοτικής επιλογής και της αναλήψεως από την πόλιν της ανατροφής του, σε τιμώμενο πρόσωπο, ώστε εν συνεχεία να καταστή δυνατόν να αναλάβει το βάρος των αμαρτιών. Σύμφωνα, βέβαια, με μία δεύτερη ανάγνωση η τελετουργία είχε ως αποτέλεσμα την αποβολή εκείνων των μελών τα οποία υπερέβαιναν τα κοινωνικά μέτρα, προς τα άνω ή προς τα κάτω. Υπό την έννοια αυτή η τελετουργία μπορεί να θεωρηθεί ως ανάλογη αλλά και αντίστροφη αυτής του οστρακισμού!³⁴⁹ Πράγματι στον οστρακισμό αποβάλλεται αυτός ο οποίος φαίνεται να υπερβαίνει τα κοινωνικά μέτρα, συνήθως κάποιος πολιτικός αντίπαλος υψηλού επιπέδου, ενώ στην τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου, τουλάχιστον στην πρακτική εκδοχή της και όχι στην μυθολογική έκδοση, διώκεται ο υπολειπόμενος, ή, άλλως, αυτός που επιδεικνύει υπερβάλλουσα χυδαιότητα, που δεν συνάδει προς την πόλη. Την άποψη περιγράφει πληρέστερα και αρτιότερα ο Vernant (σε ελεύθερη μετάφραση του υπογράφοντος από την Αγγλική):³⁴⁹

{Η κοινωνία} λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα του ανθρώπινου στοιχείου έναντι του θείου και ηρωϊκού στοιχείου, αφ' ενός, και του κτηνώδους και τερατώδους, από την άλλη. Στο κακό των φαρμακού, η κοινωνία αποβάλλει ό,τι είναι το πλέον πρόστυχο αφ' εαυτού, ό,τι ενσαρκώνει το κακό που την απειλεί από κάτω. Με αυτή τη διπλή και συμπληρωματική απόρριψη η ίδια οριοθετεί τον εαυτό της σε σχέση με ό,τι δεν είναι ακόμα γνωστό και με ό,τι ξεπερνά τα γνωστά: παίρνει τα κατάλληλα μέτρα του ανθρώπινου έναντι

αφ' ενός μεν του θείου και του ηρωϊκού, αφ' ετέρου δε έναντι του κτηνώδους και του τερατώδους.

Η Αιγαιακή σκέψη εκκινούσα από μια κοινή δεισιδαιμονία, ότι η ασθένεια έχει ως αιτία της κάποιο αμάρτημα ή ύβριν,³⁵⁰ μετασχηματίζει την σχετική τελετουργία, κοινή υπό την αρχική μορφή της σε πολλά σημεία του κόσμου, κατά τρόπον ώστε να υπηρετήσει τα συμφέροντα της πόλεως. Υπό την εξελιγμένη της μορφή η κάθαρσις αφορά πλέον όχι τόσο στην αντιμετώπιση ασθενειών αλλά στην εξάλειψη των συνεπειών της ύβρεως αλλά και στην αναζήτηση της αλήθειας, ενώ μέσω αυτής η πόλη ταυτόχρονα οριοθετείται έναντι των δύο άκρων... Η ανάπτυξη αυτή από την δεισιδαιμονική αντίληψη της καθάρσεως στην ανώτερη μορφή της, χαρακτηριστική του Ελληνικού πνεύματος, φαίνεται καθαρά στους διαλόγους του Πλάτωνος με θέμα την δίκη και εκτέλεση του Σωκράτους.

Η ιστορία της εκτελέσεως του φιλοσόφου συσχετίζεται πολλαπλώς και εμφανώς με την έννοια της καθάρσεως, ενώ, ταυτόχρονα αλληλοπλέκεται με τον Θησαϊκό κύκλο και τα Θαργήλια. Σύμφωνα με την Αθηναϊκή πολιτεία ο Σωκράτης ευθύνεται για διαφθορά των νέων, προκειμένου δε να καθαρθεί η πόλη καταδικάζεται σε θάνατο με κώνειο. Πράγματι στις λεπτομέρειες της σχετικής ιστορίας εύκολα μπορούμε να αναγνωρίσουμε την ουσία αλλά και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της τελετουργίας του αποδιοπομπαίου τράγου:

Ο Σωκράτης είναι γνωστός για την ιδιαίτερη ασχήμια αλλά και την φτώχεια του, χαρακτηριστικά συνήθη των εξιλαστηρίων θυμάτων ή φαρμακών, σιτίζεται για αρκετό διάστημα δαπάναις της πόλεως (όπως όλοι οι φαρμακοί), τέλος δε εκτελείται ακριβώς κατά την πρώτη ημέρα των Θαργηλίων, την έκτη του Θαργηλιώνος, όπως η τελετουργία επιβάλλει!³⁵¹

Πρόσθετο χαρακτηριστικό συνδέον την ιστορία του Σωκράτους με την τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου είναι το ότι ο Σωκράτης καταδικάζεται να πιεί το κώνειο, ήτοι φάρμακο (υπό την έννοια αυτού ως δηλητηρίου), το οποίο επίσης παραπέμπει στην υπαινισσόμενη ιδιότητά του ως *φαρμακού*.³⁵² Για να μη μείνει καμμία αμφιβολία στον αναγνώστη του διαλόγου ο Πλάτων τονίζει ότι η εκτέλεση της ποινής του Σωκράτους δεν μπορεί να προχωρήσει πριν την επιστροφή του τελετουργικού πλοίου, το οποίο έχει σταλεί στην Δήλο, στον Απόλλωνα, διότι κάτι τέτοιο εθεωρείτο ανίερη – ακάθαρτη πράξη.

Όπως τα Θαργήλια εκτιμάται ότι σχετίζονται με τον μύθο του Θησέως, έτσι και η ιστορία του Σωκράτους εμφανίζεται από τον Πλάτωνα ως έχουσα πολλές εξωτερικές αναλογίες με τον ίδιο μύθο, παραπέμπουσες σε πλειάδα αντιστοίχων εσωτερικών. Ο Σωκράτης, κατά την τελευταία πριν την εκτέλεσή του ημέρα, περιγράφεται ότι ευρίσκεται στην φυλακή μαζί με δέκατέσσερεις φίλους. Σύμφωνα με την θαυμάσια ανάλυση του Futter *‘αυτή η σκηνή μπορεί να ερμηνευθεί από την άποψη της Αθηναϊκής πολιτείας ως μια εικόνα του Μινωταύρου στον Λαβύρινθο, μαζί με τα δεκατέσσερα θύματά του’*, όμως από την Πλατωνική άποψη του Σωκράτους η εικόνα παραπέμπει στον Θησέα – Σωκράτη, ευρισκόμενο στον λαβύρινθο – φυλακή, όπου ελευθερώνει ομοίως δεκατέσσερεις νέους και νέες!³⁵³ Ο παραλληλισμός υπαινίσσεται σαφώς αυτήν την δεύτερη ερμηνεία για την δράση του Σωκράτους, η οποία υφέρπει μέσα στον Φαίδωνα κάτω από την πρωτεύουσα αφήγηση. Πράγματι η ομιλία του Σωκράτους προς τους φίλους έχει τον σκοπό να τους απελευθερώσει από τον φόβο του θανάτου, τον οποίο ο ίδιος φαίνεται ότι έχει ήδη υπερνικήσει! Σοβαροί μελετητές αναγνωρίζουν στον λόγο του Σωκράτους προς τους

εταίρους του σαφή θεραπευτική δράση, όσον αφορά στην ανακούφιση από τον φόβο του θανάτου, *Plat.Phaedo.58e1-59b1*, δεν διστάζουν δε να διαβλέπουν σε αυτόν ψυχαναλυτικό – αγχολυτικό περιεχόμενο. Αυτός, λοιπόν, ο λόγος υπάρχει και λειτουργεί, στην συγκεκριμένη περίπτωση, ως φάρμακο, ή, άλλως, ως θεραπευτική συνταγή έναντι του φόβου, η οποία προσφέρεται από τον ίδιο τον Σωκράτη – *φαρμακέα!*³⁵⁴

Ως εκ τούτου στην ιστορία της καταδίκης και εκτελέσεως του Σωκράτους, όπως αυτή περιγράφεται από τον Πλάτωνα, παρακολουθούμε μία διπλή αφήγηση κατά την οποία αμφότερες οι πλευρές, Αθηναίοι και Σωκράτης, εκπληρώνουν την υπόσχεσή τους στον Απόλλωνα, μετέχοντες σε ένα δρώμενο του ταξιδιού του Θησέως. Πράγματι η Πάραλος, το πλοίο το οποίο ετησίως αποστέλλεται στην Δήλο, προκειμένου να εκπληρωθεί υπόσχεση των Αθηναίων προς τον Απόλλωνα για την επιτυχή έκβαση του άθλου του Θησέως, αναφέρεται ότι έχει αποπλεύσει την 6^η του Μουνιχιώνος, η δε εκτέλεση του Σωκράτους καθυστερεί επί τριάντα ημέρες, μέχρι την επιστροφή του πλοίου. Από την άλλη πλευρά ο Σωκράτης φέρεται από τον Πλάτωνα ως θεωρών ότι είχε την εντολή του Απόλλωνος *‘φιλοσοφοῦντά με δεῖν ζῆν καὶ ἐξετάζοντα ἑμαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους’*, *Ap.28e-29a; Phd.60d-61b*, εντολή την οποία ακολουθεί χωρίς δισταγμό.

Αμφότερες οι συμμετοχές στο τελετουργικό δρώμενο λειτουργούν ως απόπειρες πνευματικής καθάρσεως, και υπό την έννοια αυτήν αναφέρονται στο παρόν. Σκοπός μας είναι να υπογραμμίσουμε ότι ανεξαρτήτως του ποιός επινόησε την τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου στην αρχαιότητα, ήταν οι Έλληνες εκείνοι που, με την πάροδο του χρόνου, της απέδωσαν νέο, αρτιότερο και πνευματικώτερο περιεχόμενο,

εγκαταλείποντες την δεισιδαιμονία η οποία ευρίσκεται στην ρίζα της σχετικής αντιλήψεως. Μέσω της εξελίξεως αυτής και της σχετικής αναπτύξεως η τελετουργία κατέστη δυνατόν να υπηρετήσει νέες κοινωνικές ανάγκες, αλλά και να τροφοδοτήσει – γονιμοποιήσει νέες πνευματικές συλλήψεις. Έτσι με αφορμή την τελετουργία του αποδιοπομπαίου τράγου ο Πλάτων υιοθετεί σύνθετες αφηγηματικές τεχνικές, αποσκοπούσες να συνδέσουν την παραδοσιακή οπτική της τελετουργίας, με την Σωκρατική – φιλοσοφική, η όλη δε προσπάθεια προχωρά παραπέρα, αναδεικνύοντας την θεραπευτική δύναμη του λόγου. Η πολυσημία των εννοιών (φάρκακο ως δηλητήριο αλλά και ως θεραπευτική ουσία, ή, ακόμη, ως ερωτικό φίλτρο) και η διπλή λειτουργία των πρωταγωνιστών του Διαλόγου ([α] η πολιτεία των Αθηναίων καθαίρεται εκτελώντας τον Σωκράτη, όμως ο φιλόσοφος καθαίρει τους 'δῖς ἐπτὰ' με τον ψυχαναλυτικό – αγχολυτικό λόγο του, [β1] Σωκράτης ως φαρμακός και φαρμακεύων ή Έρως, [β2] ή ως Μινώταυρος και Θησεύς, κλπ., [γ1] η φυλακή ως λαβύρινθος, [γ2] το σώμα ως φυλακή της ψυχής) υιοθετείται καταδεικνύουσα υπόρρητα και αδιόρατα την δυνατότητα των υποκειμένων να δρουν αντιθετικά, αναλόγως της σκοπιάς από την οποία αντιμετωπίζονται.³⁵⁵ Στον Πλατωνικό διάλογο η αρχική πηγή εμπνεύσεως της τελετουργίας του αποδιοπομπαίου τράγου έχει απογυμνωθεί από κάθε δεισιδαιμονία διατηρώντας μόνον τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της ...

ΔΕΚΑΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

10. Λυκία – Κιλικία: περιφέρεια των Χετταίων ή ενδιάμεση περιοχή;

Εχει ήδη αναφερθεί ότι η Λυκία όσον και η Κιλικία, αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Kizzuwatna, απετέλεσαν περιοχές στην περιφέρεια της Χεττιτικής επικράτειας. Οι περιοχές αυτές όπως και η Tarhuntašša, στην νότια ακτή της Ανατολίας, διετήρησαν μια διακριτή γλωσσική, πολιτιστική και θρησκευτική ταυτότητα, ήλθαν κατά καιρούς σε σύγκρουση με τους Χετταίους, σε άλλες περιόδους ενετάχθησαν στην αυτοκρατορία μέσω υποτελών βασιλέων, ενώ δεν έλειψαν και περίοδοι συνεργασίας με τους Αχιγιάβα. Υπό την έννοια αυτή η περιοχή θα μπορούσε να διεκδικήσει τον χαρακτηρισμό της ως ενδιάμεσης περιοχής, μεταξύ των Χετταίων, από την μία, και των Χουριανών, Συρο – Παλαιστινιακών και Αιγαιακών επιρροών από την άλλη.

10.1 Λυκία

Σε πλείστους μύθους και θρύλους η Ανατολία, και μάλιστα η Λυκία, εμφανίζεται ως πεδίο δράσεως Αιγαιακών χαρακτήρων, οι οποίοι αλληλοπλέκονται στενά και με ποικίλες σχέσεις με Λύκιους. Στο έπος της Ιλιάδος οι Λύκιοι έχουν στρατευθεί με τους Τρώες υπό τον Σαρπηδόνα και τον Γλαύκο,

εγγονό του Κορίνθιου Βελλεροφόντη. Ο Προίτος, βασιλέας της Τίρυνθος, μυθολογείται ότι ετείχισε την πόλη του με Λυκίους οικοδόμους, απέστειλε δε τον Βελλεροφόντη στον πεθερό του Ιοβάτη, βασιλέα της Λυκίας, προκειμένου αυτός να τον θανατώσει για ατόπημα για το οποίο κατηγορείτο. Στον Βελλεροφόντη ανατίθενται άθλοι τους οποίους φέρει σε πέρας σε Λυκικό έδαφος, μεταξύ αυτών δε η θανάτωση της Χίμαιρας, η οποία πραγματοποιείται με την βοήθεια του πτερωτού αλόγου του Πηγάσου, *Ιλ.6.179 κ.ε..* Η μορφή του πτερωτού αλόγου, δημοφιλής στην Μέση Ανατολή αλλά και την Μινωική Κρήτη και την Μυκηναϊκή Ελλάδα,³⁵⁶ και ο σχετικός μύθος αναφέρονται στην Θεογονία, *ἄτην μὲν Πήγασος εἶλε καὶ ἐσθλὸς Βελλεροφόντης'*, *Hes.Th.325*, ενώ επιβίωσαν και στον Ευριπίδη. Στην παραστατική τέχνη η απεικόνιση του έφιππου Βελλεροφόντη απετέλεσε ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα της Λυκίας. Η απήχηση του Βελλεροφόντη, τόσο στον Ελλαδικό όσο και στον Μικρασιατικό χώρο, ήταν τέτοια ώστε η λατρεία του εγκαθιδρύθηκε στην Κόρινθο και την Λυκία, ενώ αρκετοί δήμοι της Τλώ πήραν το όνομά του καθώς και του Σαρπηδόνας.³⁵⁷

Γιὰ την τόσο ενδιαφέρουσα διαδρομή της ρίζας *tarkhu-* στην Ελληνική έχουμε ήδη αναφερθεί, όμως η Λυκία παρουσιάζει την ευκαιρία πρόσθετων συσχετίσεων. Σύμφωνα με την Bacharova ο Όμηρος,³⁵⁸ όχι αναίτια, χρησιμοποιεί στην *Ιλιάδα* (*Ιλ.16.671-675*) το ρήμα *ταρχύω* για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να ενταφιασθεί ο Σαρπηδών, κατά τις εντολές - οδηγίες του Διός.³⁵⁹ Η χρήση της ρίζας στην συγκεκριμένη περίπτωση εκλαμβάνεται από την διαπρεπή ερευνήτρια ως υιοθέτηση από μέρους των Ελλήνων ενός πολύ παλαιού όρου της Ανατολίας.³⁶⁰ Από την πλευρά μας την συναθροίζουμε μαζί με άλλες ήδη αναφερθείσες ερμηνείες και

συσχετίσεις, οι οποίες, το ολιγώτερο, υπογραμμίζουν την ύπαρξη κοινών γλωσσικών αλλά και λοιπών ιδεολογικών στοιχείων μεταξύ των Αιγαίων, αφ' ενός, και πληθυσμών της Ανατολίας αφ' ετέρου. Έχει την σημασία του να υπογραμμισθεί ότι ο όρος *ταρκύω* χρησιμοποιείται εν σχέσει με τον Σαρπηδόνα, ήρωα - ημίθεο του οποίου άλλωστε υπήρξε λατρεία στην Λυκία, επομένως ο όρος συσχετίζεται και εδώ με το θεϊκό στοιχείο.

Η μελέτη της κατανομής ονομάτων περιεχόντων την ρίζα *Tarhu-* στην Μικρά Ασία κατά την προ Χριστιανική περίοδο αποκαλύπτει ότι από αυτήν τον ονοματολογική άποψη η Λυκία απειτέλεσε την κατ' εξοχήν περιοχή όπου τέτοια ονόματα αφθονούσαν, ιδιαίτερα μάλιστα μεταξύ των ιερέων.³⁶¹ Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα ο Ten Cate έχει σημειώσει ότι τοπικές μορφές του Διός, όπως ο Ζεύς Σολυμεύς, ο Κωρύκειος, της Όλβης κ.ά., υπήρξαν στην πραγματικότητα εκφράσεις του *Tarhu(nt)*.³⁶² Δεδομένου ότι, όπως έχει διαπιστωθεί, στα πλαίσια της ίδιας οικογένειας απαντώντο μεικτά ονόματα, ήτοι Λυκικά και Ελληνικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι η θρησκευτική και πολιτιστική ιδιαιτερότητα της περιοχής *Lukka* ή Λυκίας καθώς και η από παλαιά επιρροή αλλά και εισροή του Αιγαϊακού στοιχείου εκεί είχε οδηγήσει, ήδη από την δεύτερη χιλιετία πρίν από την εποχή μας, στην αποκρυστάλλωση μίας Λυκικής ταυτότητας συγγενούς προς αυτήν του Αιγαίου.

10.2 Kizzuwatna

Η Kizzuwatna, με πυρήνα την Κιλικία, απετέλεσε περιοχή στο περιθώριο της Χεττιτικής αυτοκρατορίας, η οποία εμφανίζει ιδιαίτερες συσχετίσεις με τον Αιγαιακό χώρο. Έχει υποστηριχθεί ότι το όνομά της εμφανίζεται μεταγραμμένο στην Ελληνική ως το επίθετο *Κισσηΐς*,³⁶³ το οποίο αποδίδεται από τον Όμηρο στην Ιέρεια Θεανώ (Ιλ.6.298-301). Στο πρόσωπο της τελευταίας εκφράζεται, άλλωστε, ένα οικείο πρότυπο της Ανατολικής Μεσογείου, της Ανατολίας περιλαμβανομένης, σύμφωνα με το οποίο η βασίλισσα μπορούσε να συνδυάζει και τον ρόλο της Ιέρειας. Το τελευταίο πρότυπο απαντάται στην Χεττιτική αυτοκρατορία, όπου μάλιστα για την βασίλισσα - πρωτιέρεια υπήρχε και ο σχετικός όρος, *tawananna*, ομόλογος του τίτλου *Labarna* για τον βασιλέα. Το γεγονός ότι το βασιλικό ζεύγος των Χετταίων εθεωρείτο ως η επί της γής ενσάρκωση - αντανάκλαση της κεφαλής του πανθέου τους (ήτοι του Θεού της καταιγίδας και της Arinna), μας δίνει πράγματι το δικαίωμα να αναρωτηθούμε εάν το όνομα Θεανώ συνδέεται με τον Χεττιτικό όρο, μιάς και η ηχητική συγγένεια είναι εμφανής. Προς υποστήριξη του επιχειρήματος σημειώνουμε την επιβεβαιωμένη επαφή των Αιγαίων με την Κιλικία, καθώς και ότι η ευρύτερη περιοχή υπήρξε κατ' εξοχήν ιερό λίκνο του Teshub. Δεδομένου μάλιστα ότι ο Χεττιτικός όρος στερείται ευρέως ανεγνωρισμένης ετυμολογίας,³⁶⁴ δεν θα αποκλείαμε την αντίθετη κατεύθυνση για την επιρροή.

Ο χαρακτήρας της Kizzuwatna ως λατρευτικού κέντρου υπογραμμίζεται και από το γεγονός της εισαγωγής από εκεί στην Samuha της *Μαύρης Θεάς*,³⁶⁵ της οποίας μάλιστα την ακριβή τελετουργία ανησυχούσε να εξασφαλίσει ο Mursili II.³⁶⁶ Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύει την ιδιαίτερη θρησκευτική - ιδεολογική σημασία και επιρροή της

Kizzuwatna, και μας εμβάλλει σε σκέψεις σχετικά με την πολιτική ερμηνεία της ανησυχίας του Mursili. Όπως είναι γνωστό άλλωστε, λίγο αργότερα ο διάδοχός του Muwatalli II προχώρησε στην μεταφορά της πρωτεύουσας στην Tarhuntašša, συνοδεύοντας αυτήν την σημαντική πολιτική πρωτοβουλία με την ανάδειξη - καθιέρωση σε πρωτεύουσα θέση του θεού του Κεραυνού, *pihassassis Tarhuntas*.

Η Κιλικία υπήρξε προνομιακή περιοχή δραστηριοποίησης των Μινωιτών, αρχικώς, και Μυκηναίων στην συνέχεια, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Όμως η παρουσία των Αιγαίων στην περιοχή φαίνεται ότι ενισχύθηκε περαιτέρω, μετά την υποχώρηση των Χετταίων από το ιστορικό προσκήνιο. Έτσι στην περιοχή των Αδάνων στις αρχές της τελευταίας χιλιετίας εγκαταστάθηκε πολιτική οντότητα με Αιγαιακές αναφορές, έλκουσα την καταγωγή των ηγεμόνων της από τον Μόψο,^{78, 79} ενώ ήδη πριν την εκπνοή της δευτέρας χιλιετίας το Αιγαιακών επίσης καταβολών βασίλειο της Palastin είχε επίσης εγκαθιδρυθεί στην βόρεια Συρο - Παλαιστίνη.²¹³ Όχι μόνον αυτό αλλά και ήλεγχε το ευρύτατης ακτινοβολίας ιερό του Tarhunt στο Aleppo.

Μεταξύ των παραγόντων οι οποίοι έδρασαν προς την κατεύθυνση εμβολιασμού της Χεττιτικής αυτοκρατορίας με νέα στοιχεία από την Kizzuwatna περιλαμβάνεται η Puduḫepa. Πρόκειται για μία ισχυρή προσωπικότητα, κόρη του ιερέως της Ishtar στην Kizzuwatna και εν συνεχεία σύζυγο του Hattusili III (1267-1237 π.Χ.), η οποία ανέλαβε πρωτοβουλίες για την θρησκευτική αναμόρφωση της αυτοκρατορίας, εισάγοντας στοιχεία από την πατρίδα της. Η δράση της, όπως και αυτή του αρχιγραφέως *Walwaziti* - από την ίδια περιοχή -

σηματοδοτεί την μετατόπιση του πολιτικού - θρησκευτικού κέντρου βάρους από την κεντρική Ανατολία στην νότια.

10.3 Tarhuntašša

Χαρακτηριστικό το οποίο υπογραμμίζει την πολιτιστική - θρησκευτική ιδιαιτερότητα της Tarhuntašša εν σχέσει με τον πυρήνα του Χετιτιτικού κράτους αποτελεί το ιστορικό γεγονός της μεταφοράς της πρωτεύουσας από την Χατούσα στην περιοχή αυτή, με πρωτοβουλία του Muwatalli στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Η πρωτοβουλία αυτή θεωρείται αποτέλεσμα θεμελιακής ιδεολογικής μεταστροφής, εκτιμάται δε ότι ο μεταρρυθμιστής ηγεμών προφανώς εγνώριζε τους κινδύνους του εγχειρήματος, όντας παράλληλα πρόθυμος να αναλάβει το κόστος.³⁶⁷ Στην περίπτωση του Muwatalli II η αλλαγή συνοδεύτηκε από την καθιέρωση σε πρωτεύουσα θέση του θεού του Κεραυνού, *rihassassis Tarhuntas*. Τα γεγονότα απέδειξαν ότι οι αντιδράσεις ήταν μεγάλες, κατά δε την βασιλεία του διαδόχου του, Mursili III (άλλως Urhi-Teshub), πρωτεύουσα έγινε πάλι η Χατούσα. Απόδειξη του ιδιαίτερου πολιτικού συμβολισμού του γεγονότος αποτελεί το ότι, ακόμη και μετά την επαναφορά της πρωτεύουσας στην Χατούσα, η Tarhuntašša διετηρήθη ως έδρα Βασιλέως, αργότερα δε ανεξαρτητοποιήθηκε πλήρως.³⁶⁸

Ήδη από τα μέσα του 20ού αιώνα ο Bossert συνέδεσε το όνομα *rihassassis* με το Ελληνικό Πήγασος, απέδωσε δε την ετυμολογία του δευτέρου στο Λουβιανό υπόδειγμα, λαμβάνοντας υπόψιν ότι η Λουβιανή ερμηνεία της λέξεως το συνδέει με το αποδοθέν στο φτερωτό άλογο περιεχόμενο, ως φέρον την αστραπή και την βροντή του Διός, *ἄβροντιήν τε στεροπήν τε*

φέρων Διὶ μητιόεντι', Hes.Th.286.³⁶⁹ Η ετυμολόγηση του Ησιόδου, συνδέουσα το όνομα με τις 'πηγές' του Ωκεανού όπου είχε γεννηθεί, δεν γίνεται σήμερα δεκτή, παρ' όλον ότι υπάρχει πληθώρα στοιχείων τα οποία συσχετίζουν τον Πήγασο με τις πηγές και αποτελούν στοιχεία της ταυτότητάς του.³⁷⁰

Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει, τέλος, η Ura, σημαντικό λιμάνι τοποθετούμενο στην Tarhuntašša (ή την Κιλικία) το οποίο εξυπηρέτησε τις ναυτικές ανάγκες των Χετταίων,³⁷¹ όπου εκτιμάται ότι είχαν πρόσβαση οι Μυκηναίοι, όπως άλλωστε καταδεικνύεται και από τα δύο ναυάγια της Αντιφέλλου και Άκρας Χελιδονίας.³⁷¹

ΕΝΔΕΚΑΘΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

11. Εξειδικευμένοι επαγγελματίες (η περίπτωση των θεραπευτών)

Κατά την Μινωική όσο και την Μυκηναϊκή εποχή φαίνεται ότι η ιατρική είχε ήδη αυτονομηθεί τόσο ως επάγγελμα όσον και ως γνωστικός κλάδος. Έτσι, όπως μαρτυρούν οι πινακίδες Γραμμικής Β', υπήρχε το επάγγελμα του ιατρού, *i-ja-te*, αναφερόμενο και από τον Όμηρο ως *ιητήρ* (Ιλ.2.732), καθώς και αυτό της νοσοκόμου, *a-ke-ti-ra* ή *ασκήτρια*, ενώ αργότερα ο Ιπποκράτης υιοθετεί τον όρο *ακεστρίς* για την μαία (Hr.Carn.19). Στις πινακίδες αναφέρεται επίσης ο όρος *pa-ma-ko* ερμηνευόμενος ως *φάρμακον* καθώς και τα ονόματα πληθώρας αρωματικών και ιαματικών φυτών και ουσιών.³⁷² Σύμφωνα με τον Arnott έχουμε αποδείξεις για περιστατικά καταγμάτων τα οποία εθεραπεύθηκαν μετά από σχετική ιατρική παρέμβαση τόσο στην Μινωική Κρήτη (πρίν την δεύτερη χιλιετία π.Χ.) όσο και από τις Μυκήνες (16^{ος} αιώνας π.Χ.). Υπάρχουν επίσης αποδείξεις για την διεξαγωγή εγχειρήσεων διαφόρων ειδών στις Μυκήνες, την Λέρνη, την Ασίνη και τον Αη-Λιά Κρήτης ήδη από την αρχή της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., με αποτελέσματα άλλοτε επιτυχή και άλλοτε όχι.³⁷³ Μάλιστα ο McGeorge φθάνει να υποστηρίξει ότι ήδη από

την ΥΜ εποχή η οδοντιατρική φαίνεται ότι εξησκείτο από ειδικευμένους θεραπευτές.³⁷⁴

Δεδομένων των σχέσεων οι οποίες είχαν διαμορφωθεί μεταξύ Μινωικής Κρήτης και Αιγύπτου μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι υπήρχε αμφίδρομη ανταλλαγή ιατρικών γνώσεων. Όμως οι υπάρχουσες γραπτές πηγές υποστηρίζουν την μονόδρομη μεταφορά γνώσεων και πρακτικών από την Μινωική Κρήτη στην Αίγυπτο, αν και αυτό μπορεί να οφείλεται στην τύχη. Έτσι ο γνωστός Πάπυρος Ebers, χρονολογούμενος από το 1550 π.Χ., παρέχει πληροφορίες για την θεραπεία της δυσκοιλιότητας με Κρητικά βότανα,³⁷⁵ ενώ ο Ιατρικός Πάπυρος του Λονδίνου, από το 1350 π.Χ. περίπου, περιλαμβάνει δύο Μινωικούς εξορκισμούς για την θεραπεία ασθενειών, και μάλιστα στην Κρητική γλώσσα!³⁷⁶ Ο Όμηρος αναφέρεται συχνά στην χρήση φαρμάκων ακόμη και ηρεμιστικών, Οδ.4.222, ο δε Παιήων προβάλλεται ως ο εξ ανθρώπων ιατρός των θεών, τον οποίον όλοι οι ιατροί της Αιγύπτου αναγνωρίζουν ως πρόγονό τους (Οδ.4.233).

Όσον αφορά στις αντίστοιχες ανταλλαγές μεταξύ Χετταίων και Αχαιών η μόνη υπάρχουσα σχετική πληροφορία αναφέρεται στο κείμενο KUB V 6 (ii 57', 60') όπου περιγράφεται περιστατικό του 1330 π.Χ. περίπου όπου ο Mursili II ασθενεί και ζητεί την βοήθεια του θεού των Αχιγιάβα και της Λέσβου. Προφανώς η φήμη του Μυκηναίου θεού είχε φθάσει ως την Χατούσα, γεγονός το οποίο δεν μπορεί παρά να αντανακλά την αποτελεσματικότητα των Μυκηναίων θεραπειών.³⁷⁷ Από τα τρία προαναφερθέντα στοιχεία μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι, σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις, υπήρχε και φυσική παρουσία Αιγαίων θεραπειών στα ανακτορικά κέντρα των μεγάλων δυνάμεων της εποχής, όπως υπήρχε παρουσία

καλλιτεχνών, αλλά και εμπορικών αντιπροσώπων.³⁷⁸ Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, σύμφωνα με σχετική έρευνα των υπαρχουσών πηγών από τον Carlo Zaccagnini, οι Χετταίοι σε μία μόνον περίπτωση φέρονται να έχουν κληθεί από τους ανακτορικούς οίκους άλλων δυνάμεων της εποχής, να τους αποστείλουν εξειδικευμένους τεχνίτες, και η περίπτωση αφορούσε στην αποστολή κτιστών στην Αίγυπτο. Αντίθετα υπάρχουν πλείστες περιπτώσεις όπου οι Χετταίοι βασιλείς είχαν ζητήσει την μετάκληση Αιγυπτίων ή Βαβυλωνίων ειδικών και ιδιαίτερα ιατρών.³⁷⁹

Στην παρούσα σύντομη αναφορά είναι χρήσιμο να σημειώσουμε ότι και οι Χετταίοι φαίνεται ότι είχαν τα επαγγέλματα του θεραπευτή και μάλιστα οργανωμένου ιεραρχικά, καθώς και της μαίας, όμως δεν ήταν σε θέση να διακρίνουν σαφώς τον μαγικό από τον ιατρικό χαρακτήρα της θεραπευτικής, έδιδαν δε προτεραιότητα στον πρώτο.³⁸⁰

ΔΩΔΕΚΑΘΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

12. Ομοιότητες μεταξύ Ελλαδικής και Χεττιτικής οικοδομικής και αρχιτεκτονικής

Στην Χεττιτική πρωτεύουσα έχει διαπιστωθεί η παρουσία οικοδομικών εργαλείων, όπως λίθινες σφύρες και μεταλλικές αξίνες, έμμεσα γνωστών και από Μυκηναϊκές θέσεις. Πέραν αυτών έχουν επίσης ανασκαφεί μεγάλα χάλκινα πριόνια με ιδιόμορφη οδόντωση τα οποία έχουν επίσης ευρεθεί στο Αιγαίο και μάλιστα τα περισσότερα δείγματα προέρχονται από την Κρήτη (Κνωσό, Μάλλια, Αγία Τριάδα, Ζάκρο).³⁸¹ Ο Evely έχει παράσχει λεπτομερειακή κατάσταση τέτοιων ευρημάτων, ο δε Nave έχει σημειώσει ότι τα Κρητικά είναι πολύ παλαιότερα των προερχομένων από την Ανατολία και την Εγγύς Ανατολή.³⁸² Ένας άλλος τύπος πριονιού, βασιζόμενος στην λειτουργία του εκκρεμούς και απαιτών εξειδικευμένη τεχνική για την εφαρμογή του, έχει ευρεθεί στον Χατούσα, στο ιερό Eflatun Pinar όπως και στην Τίρυνθα, τον Γλά κ.α. Σχετική με την προηγούμενη τεχνική θεωρείται επίσης η χρήση σωληνοειδούς τρυπανιού, του οποίου τα ίχνη εφαρμογής έχουν ταυτοποιηθεί στην πύλη των λεόντων των Μυκηνών, στην Τίρυνθα, στο ιερό Eflatun Pinar και στην Χατούσα, ενώ θεωρείται ότι ήταν επίσης γνωστό στην Μινωική Κρήτη.³⁸³ Ανεξαρτήτως του σε ποιά πλευρά προσδιορίζεται η χρονική

προπορεία και η πηγή της επιρροής γεγονός είναι ότι η ύπαρξη αυτών των ειδικών εργαλείων στην Μυκηναϊκή Ελλάδα και την Χεττιτική Ανατολία αποδεικνύει την ύπαρξη επαφών και ανταλλαγών, αν όχι και μετακίνηση των τεχνιτών από την μία περιοχή στην άλλη.³⁸⁴ Άλλωστε στην Μυκηναϊκή Ελλάδα ήδη από την δεύτερη χιλιετία η εξειδίκευση της εργασίας έχει προχωρήσει τόσο ώστε πολλά οικοδομικά επαγγέλματα να έχουν αυτονομηθεί, εκφραζόμενα με διακριτές λέξεις στην Γραμμική Β: *δρύτομος, τέκτων, ναυδόμος, θρονουργός, χαλκήες, τοιχοδόμος*.³⁸⁵

Η αρχιτεκτονική μαρτυρία εν γένει παρέχει έναν εκπληκτικά υψηλό αριθμό πιθανών αλλά και αδιαμφισβήτητων παραλληλισμών και ομοιοτήτων μεταξύ των δύο κόσμων, πέραν των ήδη αναφερθέντων κοινών ειδικών εργαλείων. Το θέμα πραγματεύεται με επιτυχία ο Thaler ο οποίος στο σχετικό άρθρο του επισημαίνει κοινές τεχνικές και τύπους κτιρίων, παρόμοιες μορφές χωρικής οργανώσεως των μνημειακών κτιρίων καθώς και παραλληλισμούς στην ίδια την πρακτική της οικοδομήσεως και σε άλλες πλευρές.³⁸⁶ Είναι αξιοσημείωτο ότι σε ναό τού ανακτόρου της Χεττιτικής πρωτεύουσας ευρέθησαν τοιχογραφίες οι οποίες περιλαμβάνουν, μεταξύ των άλλων, πολύχρωμους ρόδακες σε λευκό υπόβαθρο. Εκτιμάται ότι οι τεχνικές εκτελέσεως του έργου, το υιοθετούμενο χρωματολόγιο αλλά και τα λοιπά στοιχεία σχεδιασμού παραπέμπουν στο Αιγαίο, πιθανώς σε τεχνίτη εκπαιδευμένο στις Μυκήνες,³⁸⁷ κατ' αναλογία, άλλωστε, με ότι έχει παρατηρηθεί σε αρκετές θέσεις της ανατολικής Μεσογείου.

Επιπρόσθετα φαίνεται ότι αμφότεροι οι πολιτισμοί απέδιδαν ιδιαίτερη, σχεδόν μαγική σημασία στα επιχρίσματα

και βέβαια στην εστία, όπως δεικνύει η πρακτική και τα Χεττιτικά κείμενα τα περιγράφοντα σχετικές τελετές.³⁸⁸

Η Κυκλώπεια λιθοδομή εμφανίζεται μάλλον αιφνιδίως στις Μυκηναϊκές ακροπόλεις οι δε πλείστοι μελετητές την ερμηνεύουν ως επιρροή από την Ανατολία, αν και δεν λείπουν και οι αντίθετες απόψεις.³⁸⁹ Ανεξαρτήτως της προελεύσεως της η ύπαρξη ομοιότητας και η επιρροή είναι αναμφισβήτητες. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η Κυκλώπεια τοιχοποιία είναι συνήθως στενά συνδεδεμένη με την τεχνική της τοξοειδούς εκφορικής κατασκευής των διόδων, η οποία εμφανίζεται επίσης και στις δύο περιοχές.³⁹⁰ Ως παλαιότερο παράδειγμα δομών υποστηρίξεως τόξων στον Ελλαδικό χώρο αναφέρεται το παρατηρηθέν στην οχύρωση της Αγίας Ειρήνης Κέας και σε θολωτούς τάφους στο Γεωργικό και στο Κορυφάσιο, πριν το 1600 π.Χ..³⁹¹ Όμως στην Μινωική Κρήτη υπάρχουν κυκλικοί τάφοι ήδη από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας, ο δε ανασκαφέας τους Εανθουδίδης έχει υποστηρίξει ότι εστεγάζοντο με θόλο.³⁹² Στην Χατούσα τα παλαιότερα παραδείγματα χρονολογούνται επίσης τον 16^ο αιώνα περίπου ή και νεώτερα, όμως η παράδοση στην Ανατολή φαίνεται ότι κρατά από παλαιότερα.³⁹³

Η λαξευτή τοιχοποιία εμφανίζει επίσης ενδιαφέρουσες ομοιότητες στα δύο κέντρα, όπως φαίνεται για παράδειγμα στον τοίχο του 'δρόμου' του θησαυρού του Ατρέως και σε τοίχο ιερού της Χεττιτικής πρωτεύουσας, καθώς και σε κτίσματα του ιερού του Eflatun Pinar και Alaca Hüyük.³⁹⁴ Ιδιαίτερης προσοχής χρήζουν επίσης οι εκτιμήσεις του Kurt Bittel ο οποίος έχει εντοπίσει ομοιότητες και αναλογίες στην χωροθέτηση και οργάνωση των ανακτόρων της Χατούσας από την μία και της ηπειρωτικής Ελλάδος, από την άλλη,

ομοιότητα η οποία δεν εμπλέκει τα παλαιότερα Μινωικά ανάκτορα.³⁹⁵

Οι παραπάνω εντοπισθείσες ομοιότητες και αναλογίες αναφορικά με την οικοδομική δεν μπορεί να είναι άσχετες από το γεγονός ότι κατά την ίδια περίοδο περίπου ο Hattusili και εν συνεχεία ο Tudhaliya IV είχαν αναλάβει την ανακαίνιση των ανακτόρων, ενώ ανάλογες εργασίες έχουν αναληφθεί και στις Μυκήνες όπως και στην Τίρυνθα. Δεδομένου ότι, σύμφωνα με την επιστολή Tawagalawa, την ίδια περίοδο ο Hattusili III είχε επαφές με τον βασιλικό οίκο των Ahhiyawa, είναι εύκολο να ερμηνεύσουμε τις ανταλλαγές τεχνογνωσίας αλλά και στοιχείων τα οποία διαθέτουν ιδεολογική φόρτιση στον τομέα της οικοδομικής και αρχιτεκτονικής.³⁹⁶

Εικ. 16: Λεπτομέρεια του θριγκού της Πύλης των Λεόντων, που δεικνύει τις σπές από την εφαρμογή σωληνοειδούς τρυπανιού και τα ίχνη του πριονιού. Τα βέλη υποδεικνύουν την εσφαλμένη θέση κοπής με το πριόνι και την επισκευή με άγνωστο υλικό πληρώσεως

ΔΕΚΑΤΗ ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

13. Σχολιασμός ωρισμένων θεωρούμενων ως Χεττιτικών έργων τέχνης

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να παραθέσουμε ωρισμένα σχόλια σχετικά με το περιβάλλον όπου άνθισε η Χεττιτική τέχνη. Πράγματι η τέχνη αυτή αναπτύχθηκε στο έδαφος των προϋπαρχουσών Ασσυριακών εμπορειών *'kârum'* όσο και των παλαιότερων ισχυρών πόλεων – κρατών, όπως το Alaca Hüyük κ.ά. Αναφορικά με τα Ασσυριακά εμπορεία σημειώνουμε ότι υπήρξαν πραγματικώς διεθνή, κοσμοπολίτικα κέντρα όπου ομιλούντο διάφορες γλώσσες και ελατρεύοντο θεοί από ποικίλες πολιτιστικές παραδόσεις.³⁹⁷ Στις πόλεις αυτές υπήρχε παρουσία εμπόρων διαφόρων εθνικών καταβολών, συμπεριλαμβανομένων των Αιγαίων, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία κατάλληλου κλίματος ώστε η ανταλλαγή αγαθών να συνοδεύεται από παράλληλη διάχυση ιδεών.

Όμως μία ανάλογη κατάσταση, αν όχι σε υψηλότερο ακόμη επίπεδο, επικρατούσε σε μιάν ευρεία περιοχή ήδη από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας στα πλαίσια αυτού που ονομάστηκε *'Πρώϊμος Χρυσούς Αιών'*.³⁹⁸ Από τον Μόχλο και τα νεκροταφεία της Μεσσαράς στην Κρήτη ως την Τροία και Πολιόχνη, από το Alaca Hüyük και το Dorak της Ανατολίας, από το νεκροταφείο

του Maikop της νότιας Ρωσσίας, την Ur, το Mari, την Ebla, το Tell Brak και ως τα μεγάλα οικιστικά κέντρα του Ινδού ποταμού έχουν φθάσει ως εμάς αναρίθμητα κομψοτεχνήματα της πιο προχωρημένης μεταλλοτεχνίας.³⁹⁹ Σε όλη αυτήν την ευρύτερη περιοχή απαντώνται πολλά κοινά διακοσμητικά θέματα, τεκμηριώνεται η χρήση προωθημένων κοινών μεταλλουργικών τεχνικών, εν γένει δε μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα κέντρα αυτά συμμετείχαν σε ενιαίο εμπορικό δίκτυο. Κατά την μέση Εποχή του Χαλκού το διεθνές εμπόριο διατήρησε την ακμή του, διεξήγηση δε μέσω περιοχών όπου ομιλούντο πλείστες γλώσσες. Στην εμπορική δραστηριότητα συμμετείχαν Ασσυριακοί οίκοι οι οποίοι με καραβάνια μετέφεραν αγαθά στα εμπορεία της Ανατολίας, απεσταλμένοι των φαράων της XII δυναστείας κινούμενοι κυρίως στην Συρο - Παλαιστίνη και το Σινά, αλλά και αγγελιαφόροι του ηγεμόνος του Mari οι οποίοι εμφανίζονται εποπτεύοντες το εμπόριο διαφόρων αγαθών.⁴⁰⁰ Όπως προκύπτει από την πινακίδα A 1270 φορτία κασσιτέρου έφθαναν στο Mari από την περιοχή του Ιράν μέσω διαφόρων πόλεων (Aleppo, Hazor και Ugarit).⁴⁰¹ Από το ίδιο κείμενο επιβεβαιώνεται η εμπλοκή των Κρητών στο εμπόριο κασσιτέρου, εφ' όσον στην Ευαγορίτιδα φέρεται μόνιμα εγκατεστημένος μεταφραστής στην γλώσσα τους. Άλλες πινακίδες του Mari αναφέρονται επίσης σε Κρητικά μεταλλικά όπλα, διακοσμημένα με ένθετα υλικά, ενώ μας πληροφορούν ότι ο Zimri-Lim απέστειλε προς τον Hammurabi βασιλικά δώρα από την Κρήτη.

Σημειώνεται εν προκειμένω ότι υπάρχουν πλείστες άλλες ενδείξεις για την ύπαρξη εμπορικών, τουλάχιστον, επαφών μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου (Μινωικής Κρήτης, Τροίας, αλλά και Ανατολίας) με απομακρυσμένες περιοχές της Κεντρικής Ασίας (Anau), οι οποίες έκαναν δυνατή της διάχυση

τεχνολογιών και αισθητικών προτύπων. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ ότι κεραμικά προσομοιάζοντα προς αυτά της Βασιλικής Ιεράπετρας φέρονται ανασκαφέντα και στην θέση Anau,⁴⁰² γνωστό οικιστικό κέντρο συνδεδεμένο με τον πολιτισμό του Όξου (BMAC), στο σημερινό Τουρκμενιστάν. Περαιτέρω συσχέτιση του Anau με την Μινωική Κρήτη έχει παράσχει ο καθηγητής H. Schmidt, ο οποίος συνόδευσε την αποστολή Pumpelly, σημειώνοντας την εκεί ανασκαφή τρίπλευρου πρισματικού λίθου, φέροντος απεικονίσεις 'Μινωικών θεμάτων', ενώ ιδιαίτερα διάσημη είναι σφραγίδα από την ίδια θέση, φέρουσα την διπλή τρίαινα ή κεραυνό, δημοφιλές θέμα Μινωικών σφραγίδων αλλά και του ανακτόρου της Φαιστού.⁴⁰³ Ένα μοναδικό εύρημα καλαθοπλεκτικής / υφάσματος προερχόμενο από το Anau (στρώμα 14, τετάρτης χιλιετίας ήτοι Χαλκολιθικής εποχής), έχει οδηγήσει στην υπόθεση για διάχυση της σχετικής υφαντικής τεχνικής από την Εγγύς Ανατολή ή την Θεσσαλία / Μακεδονία όπου τα σχετικά ευρήματα αφθονούν και είναι παλαιότερα.⁴⁰⁴ Από την άλλη η Barber έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι κατά την πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπήρχε εμπορική σύνδεση μεταξύ Anau και Κεντρικής Ευρώπης, περιλαμβάνουσα ενδιαμέσως την Τροία και Θράκη, μέσω της οποίας διεξήγεται εμπόριο υφαντικών σφονδύλων.⁴⁰⁵ Ενδεικτικά μόνον πρόσθέτουμε ότι ο Evans έχει διαπιστώσει την ύπαρξη ομοιοτήτων μεταξύ στεατοπυγικών εδωλίων της νεολιθικής Κνωσού, του Anau, αλλά και του Eflatun Pinar της προ-Χεττιτικής περιόδου.⁴⁰⁶

Η δημιουργηθείσα εμπορική επαφή και η προκύψασα αλληλεπίδραση μεταξύ των απομακρυσμένων αυτών οικιστικών κέντρων έλαβε χώραν εν συνεχεία της ταχείας συσσωρεύσεως πλεονάσματος και της διαθέσεως των κυρίαρχων κοινωνικών

ομάδων για την κατανάλωση αγαθών πολυτελείας και κύρους. Ως αποτέλεσμα των επαφών διαμορφώθηκε μία κοινή, ως ένα βαθμό, αισθητική – πολιτιστική ταυτότητα στην ευρεία περιοχή 'από την Μεσόγειο ως τον Ινδό'.

13.1 Alaca Hüyük

Στην Ανατολία σημαντική ήταν, αυτήν την περίοδο, η θέση του Alaca Hüyük, το οποίο επηρέασε τα μέγιστα την μετέπειτα εμφανισθείσα και αναπτυχθείσα Χεττιτική τέχνη. Στους βασιλικούς τάφους αυτού του σημαντικού οικιστικού κέντρου ευρέθησαν θησαυροί κοσμημάτων από πολύτιμα υλικά (ήλεκτρο, ασήμι, χρυσό), οι οποίοι αποδεικνύουν την ύπαρξη μεταλλοτεχνίας υψηλού επιπέδου, ανάλογης αυτής η οποία είχε ανασκαφεί στον ευρύτετο χώρο 'από την Μεσόγειο ως τον Ινδό'. Η πρώτη ανασκαφική έκθεση υπεστήριξε ότι τα μεταλλικά κομψοτεχνήματα των βασιλικών τάφων συνιστούσαν το αποτέλεσμα μιάς 'ζώνης επαφής' όπου συνηντώντο ο Κυκλαδικός πολιτισμός του Αιγαίου και ο πολιτισμός των τύμβων 'Kurgan' της νότιας Ρωσίας.⁴⁰⁷ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκέντρωσαν τηγανόσχημοι καθρέπτες από ορείχαλκο οι οποίοι ήταν κατά το σχήμα πανομοιότυποι με τα τηγανόσχημα σκεύη του Κυκλαδικού πολιτισμού, απαντώντα μόνον στο Αιγαίο. Εν προκειμένω αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την άποψη του Τσουντα, εκφρασθείσα σε ανύποπτο χρόνο, αυτά τα σκεύη εχρησιμοποιούντο στο Αιγαίο ως καθρέπτες!⁴⁰⁸ Τα τελευταία, συνηθέστατα από πηλό, έχουν χρονολογηθεί στην μετάβαση από την ΠΚ I στην II, ήτοι είναι παλαιότερα αυτών τα κεντρικής Ανατολίας.⁴⁰⁹ Στους 13 βασιλικούς τάφους ανευρέθησαν επίσης

όπλα ομοιάζοντα με Αιγαιακά, επικρατούσε δε η θεματολογία του ταύρου καθώς και της ερυθράς ελάφου, ενεχομένως με θρησκευτική συσχέτιση, κατ' αναλογίαν με ότι συνέβαινε στην Μινωική Κρήτη και στον Μυκηναϊκό κόσμο.⁴¹⁰ Η θεματολογία της ερυθράς ελάφου παρέμεινε δημοφιλής και μεταξύ των Χετταίων που ακολούθησαν, και μάλιστα κατά τρόπον ομοιάζοντα σε αυτόν των Μυκηναίων, διαφέροντα δε από τον Συριακό.⁴¹¹ Η Mellink απέδωσε τις Αιγαιακές συσχετίσεις στην εμπορικά δραστηριότητα Ελλαδιτών οι οποίοι προσελκύοντο από την βιομηχανία μετάλλου της περιοχής.⁴¹² Η εκτίμηση αυτή φαίνεται ότι υποστηρίζεται και από μία σειρά πρόσθετων στοιχείων. Έτσι η συσχέτιση με τον Κυκλαδικό πολιτισμό δεν φαίνεται να εξαντλείται μόνον στα τηγανόσχημα σκεύη, διότι και τα βιολόσχημα εδώλια του Αιγαίου αναγνωρίζονται στους βασιλικούς τάφους υπό την μορφή διπλών εδωλίων τα οποία ενώνουν τα χέρια τους.⁴¹³ Η συσχέτιση, όμως, δεν περιορίζεται στα Κυκλαδικά νησιά αλλά εμπλέκει και την Κύπρο. Έτσι αναφέρονται ομοιότητες αγγείων του Alaca Hüyük με Κυπριακά,⁴¹⁴ ενώ στον βασιλικό τάφο R ευρέθη ξίφος Κυπριακού τύπου, ανάλογο του οποίου έχει ανασκαφεί και από την Τροία II καθώς και από τάφο της Αμοργού της ΠΚ περιόδου.⁴¹⁵ Στους βασιλικούς τάφους της Alaca Hüyük ευρέθησαν επίσης χρυσές πόρπες διακοσμημένες με γεωμετρικά σχέδια με την τεχνική της κοκκιδώσεως,⁴¹⁶ κατ' αναλογίαν προς άλλα κέντρα της εποχής όπως η Κουμάσα και ο Μόχλος Κρήτης,⁴¹⁷ η Κολώνα Αιγίνης, η Τροία II (*'θησαυρός του Πριάμου'*),⁴¹⁸ το Tell el-Ajjul,⁴¹⁹ και, αργότερα, οι Μυκήνες (ταφικοί κύκλοι Α και Β) και πολλές άλλες θέσεις.⁴²⁰ Άλλωστε οι επαφές των Ελλαδιτών με την κεντρική Ανατολία και ειδικά με το Alaca Hüyük, της Χεττιτικής περιόδου, φαίνεται ότι

συνεχίστηκαν, αν και σε χαμηλότερο επίπεδο. Αυτό δεικνύει η ανεύρεση στο Alaca Hüyük ενός ξίφους, της περιόδου που ακολούθησε τα Ασσυριακά εμπορεία, το οποίο ομοιάζει με Μυκηναϊκό του Αιγαιακού τύπου Β, μάλιστα κατά μία άποψη το αντικείμενο αυτό συνιστά Αιγαιακή εισαγωγή. Το Μυκηναϊκό ξίφος - 'υπόδειγμα' ή 'πρωτότυπο' του ανευρεθέντος στο Alaca Hüyük προέρχεται από τον τάφο IV του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών, ενώ ένα παρόμοιο έχει ανασκαφεί από κιβωτιόσχημο τάφο της Κίρρας Φωκίδος, χρονολογούμενο στην ΥΕ Ι περίοδο, ήτοι μεταξύ 1680-1580 π.Χ. σύμφωνα με την νέα χρονολόγηση.⁴²¹ Σε κάθε περίπτωση πάντως φαίνεται ότι η άρχουσα τάξη του Alaca Hüyük δεν ήταν εντόπια, καμμία σχέση δε δεν είχε με τους μετέπειτα αποκληθέντες Χετταίους.⁴²²

13.2 Κεραμικά Αγγεία

Σημαντικά από αρχαιολογική άποψη θεωρούνται δύο κεραμικά αγγεία τα οποία πρόσφατα ανεσκάφησαν από το Hüseyindede, Χεττιτικό ιερό του παλαιού βασιλείου, και χρονολογούνται στην περίοδο βασιλείας του Hattusili I (1650-1620 π.Χ.).⁴²³ Αυτά τα αγγεία φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις θρησκευτικών τελετών, όπου η παρουσία του ταύρου είναι προεξάρχουσα, στην μία μάλιστα περίπτωση υπάρχει σκηνή ενός είδους 'ταυροκαθαψίων'. Οι παραστάσεις περιλαμβάνουν πομπή με μουσικούς εγχόρδων και κυμβάλων, ξιφοφόρους χορευτές και ακροβάτες. Τα αγγεία εμφανίζουν ομοιότητα με αυτά του Bitik και İnandık, τα οποία απεικονίζουν την ιεροτελεστία του 'ιερού γάμου' καθώς και θυσία στον θεό της καταιγίδας και των καιρικών φαινομένων,

τον οποίον 'προσωποποιεί' ένας ταύρος.⁴²⁴ Η παράσταση ταυροκαθαψίων εν συνδυασμῷ με σποραδικές και, πάντως, αμφιλεγόμενες αναφορές πινακίδων σφηνοειδούς γραφής σε σχετικές τελετές οδήγησαν ωρισμένους μελετητές να υποστηρίξουν την άποψη για την ύπαρξη επαφών μεταξύ Χετταίων και Κρητών, εκτιμήθηκε μάλιστα ότι οι πρώτοι αποτελούν την πηγή εμπνεύσεως των τελευταίων, αναφορικά με τα ταυροκαθάψια.^{425, 426} Η άποψη αυτή στηρίχθηκε στην παραδοσιακή χρονολόγηση της γνωστής τοιχογραφίας του ανακτόρου της Κνωσσοῦ στον 15^ο αιώνα, η οποία εμφανίζεται μεταγενέστερη αυτής των ως άνω αγγείων. Όμως αυτή η χρονολόγηση της φημισμένης τοιχογραφίας ευρίσκεται υπό αναθεώρηση, οι δε πρώτες ενδείξεις υποδεικνύουν μετατόπιση προς τα πίσω κατά περισσότερο του ενός αιώνας.⁴²⁷ Άλλωστε το θέμα των ταυροκαθαψίων εμφανίζεται στην Κρήτη από πολύ παλαιότερα, συγκεκριμένα σε ρυτά από θολωτούς τάφους στην Κουμάσα και το Πορτί της ΠΜ ΙΙ εποχής,⁴²⁸ απαντάται δε σε 'ελάσσονα' μέσα (ήτοι δακτυλίδια, σφραγίδες κ.ά.) σε διάφορες περιόδους.⁴²⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την εμπειρογνώμονα των Μινωικών τοιχογραφιών Shaw ωρισμένες επιτοίχιες απεικονίσεις με ταύρους στο ανάκτορο της Κνωσσοῦ ανάγονται πιθανῶς στην ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, ήτοι είναι σαφῶς παλαιότερες των σχολιαζομένων αγγείων.⁴³⁰

Τα συζητούμενα εδῶ αγγεία ἔχουν κατασκευασθεῖ την πρώτη περίοδο από την εγκαθίδρυση του Χεττιτικού κράτους, στον απόηχο των Ασσυριακῶν εμπορειῶν 'kârum' τα οποία ἄνθιζαν μέχρι τότε στην κεντρική Ανατολία, δεν φαίνεται δε να είχαν καμμία συνέχεια στην εν συνεχείᾳ αναπτυχθεῖσα Χεττιτική τέχνη. Τα εμπορεία αυτά, ὅπως προαναφέραμε, υπήρξαν ἐπί μακρόν πολυεθνικές εστίες εμπορίου, ὅπου

συναντώντο αγαθά, ιδέες και τεχνοτροπίες 'από την Μεσόγειο έως τον Ινδό'. Το θέμα του 'ιερού γάμου', οι 'σκηνές συμποσίου', οι τελετουργικές πομπές και θυσίες, η λατρεία του θεού των καιρικών φαινομένων, συμβολιζομένου από τον ταύρο, αλλά και η προεξάρχουσα θέση του ταύρου ως συμβόλου ισχύος και γονιμότητας, όλα αυτά έφθαναν στην περιοχή από διάφορες αφετηρίες, όντας στοιχεία μιάς 'πολιτιστικής κοινής' περισσότερο ευρείας από όσον εν γένει επιστεύετο. Έτσι τα ταυροκαθάψια μπορούν να αναγνωρισθούν ως κατά βάση Μινωικό και Μυκηναϊκό χαρακτηριστικό. Το τετραπλό στόμιο εκροής των αγγείων σε μορφή κεφαλής ταύρου απαντάται επίσης, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, στον Ελλαδικό χώρο από παλαιά και σε πληθώρα περιπτώσεων,⁴³¹ ενώ δεν λείπει και από καλλιτεχνήματα από την Kanesh της περιόδου των Ασσυριακών εμπορειών - αποικιών.⁴³² Ο Yildirim σημειώνει την παράσταση δακρύων στους ανάγλυφους ταύρους των υπό συζήτηση αγγείων, υπογραμμίζει δε ότι το χαρακτηριστικό αυτό συναντάται για πρώτη φορά.⁴³³ Όμως η αλήθεια είναι ότι κάτι τέτοιο δεν είναι ασύνηθες στα Μινωικά ρυτά μορφής κεφαλής ταύρου, εμφανιζόμενο, για παράδειγμα σε ρυτό από την Κνωσό.⁴³⁴ Οι πομπές οι οποίες αναπαριστώνται στα διαζώματα των αγγείων χαρακτηρίζονται από έντονο Διονυσιακό χαρακτήρα, το δε στοιχείο της εκστάσεως εντείνεται από τον χορό και την μουσική, ιδιαίτερα δε από τα κύμβαλα, ακριβώς όπως σε τοιχογραφία της Ξεστής 3.⁴³⁵ Εν κατακλείδι, όσον αφορά στην παράσταση των ταυροκαθαψίων στο αγγείο του Hüseyindede σημειώνουμε ότι είναι έργο ανήκον σε μια παράδοση η οποία προηγείται των Χετταίων, έργο της πολιτιστικής κοινής αναπτυχθείσας στο διεθνικό περιβάλλον των Ασσυριακών εμπορειών, όπου η επιρροή του Μινωικού

στοιχείου δεν μπορεί να υποβαθμισθεί. Υπό την έννοια αυτή μπορεί εύκολα να ερμηνευθεί η διαπιστωθείσα ομοιότητα μεταξύ των Χετταίων και των Μινωιτών αλλά και των Μυκηναίων, όσον αφορά στην τελετουργική χρήση των ακροβατικών, της μουσικής, και του χορού.⁴³⁶

13.2.1 Κάνθαροι

Στα Ασσυριακά εμπορεία των πρώτων αιώνων της δεύτερης χιλιετίας κάνουν την εμφάνισή τους, επίσης, πολλά αγγεία του τύπου 'κάνθαρος'. Το συγκεκριμένο είδος αγγείου χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη τεσσάρων λοβών στο χείλος καθώς και από δύο λαβές οι οποίες εξέχουν χαρακτηριστικά πάνω από το χείλος. Ο τύπος αυτός εμφανίστηκε στην Κρήτη την MM Ib περίοδο,⁴³⁷ ήτοι πριν το 1800 π.Χ., ενώ υπάρχουν θραύσματα αγγείου αυτού του τύπου από την φάση Ia του Kanesh, ήτοι πριν το 1740 π.Χ..⁴³⁸ Το είδος αυτό κατέστη ιδιαίτερα δημοφιλές και στην ακολουθήσασα εν συνεχεία Χεττιτική αγγειοπλαστική της περιόδου του παλαιού βασιλείου, καταχρηστικά δε ονομάστηκε Χεττιτικός κάνθαρος, εφ' όσον στην Ανατολία ενεφανίσθη αρχικώς στα ασσυριακά εμπορεία. Αναφορικά με την προέλευση του κανθάρου έχει υπάρξει μεγάλη διχογνωμία, με τις αρχικές εκτιμήσεις του Bittel το 1933 να υποστηρίζουν την Κρητική προέλευση.⁴³⁹ Αργότερα κέρδισε έδαφος η αντίθετη άποψη βασισθείσα εν μέρει στην ευρεία διάδοση του κανθάρου στην Ανατολία και στην μακροχρόνια επιβίωσή του εν συνεχεία.⁴⁴⁰ Σήμερα υπάρχει ισχυρή υποστήριξη στην Κρητική ταυτότητα του αγγείου, το οποίο άλλωστε απαντά και στην ηπειρωτική χώρα από την ME II

περίοδο. Σύμφωνα με τον Cherry, πάντως, κατά την διάρκεια της παλαιο-ανακτορικής περιόδου υπήρχε διαρκής ανταλλαγή αγαθών υψηλής αξίας - κύρους μεταξύ Κρήτης και της Εγγύς Ανατολής.⁴⁴¹ Ως αποτέλεσμα αυτών των επαφών αναπτύχθηκε η λεγόμενη διεθνική τεχνοτροπία. Ο Κρητικός κύνθαρος αναπτύσσεται σε αυτό το πλαίσιο, εμφανίζεται δε σε πηλό αλλά και σε ασήμι για να αντιγραφεί από την Μινωίζουσα Αιγυπτιακή αγγειοπλαστική του Harageh και Kahun, και να υιοθετηθεί ως πρότυπο στο Kanesh και σε άλλα κέντρα της ανατολικής και κεντρικής Ανατολίας.⁴⁴²

Εικ. 17: Στήριγμα επιπλώσεως από το Asethöyük (Θηλυκή Ασσυριακή σφίγγα)

Πάντα κατά τον Cherry τα Μάλλια συμμετέχουν με την ιδιαίτερη και διακριτή πολιτιστική τους ταυτότητα στο εμπόριο δι' ανταλλαγής δώρων, παράλληλα με την Κνωσό και την Φαιστό. Ανάλογα αρσενική σφίγγα από πηλό προερχόμενη από τα Μάλλια έχει χαρακτηριστεί ως παράλληλου ύφους με στήριγμα επιπλώσεως της ίδιας μορφής από το *Acemhöyük*,⁴⁴³ ενώ κόσμημα με επίστεψη σφιγγών στα άκρα, ανήκον στον θησαυρό της Αίγινας, εκτιμάται ως προσομοιάζον προς Συριακά πρότυπα.⁴⁴⁴

13.3 Ρυτό τάφου IV Μυκηνών

Ένα άλλο αντικείμενο έχει επίσης χρησιμοποιηθεί για να θεμελιώσει την άποψη εισροής Χεττιτικών αντικειμένων τέχνης στον Ελλαδικό χώρο. Πρόκειται για ασημένιο αγγείο μορφής κερασφόρου ερυθράς ελάφου το οποίο περιλαμβάνεται στα αναθήματα του τάφου IV από τον ταφικό κύκλο Α των Μυκηνών, έφερε δε ευρύ στόμιο στην πλάτη.⁴⁴⁵ Το αντικείμενο σχολιάστηκε από τον Evans ως ευδιάκριτα επαρχιακής καλλιτεχνικής στάθμης, μη αφιστάμενο όμως της Μινωικής παραδόσεως, από τον ίδιο δε υπεστηρίχθη ότι απεικονίσεις ερυθράς ελάφου υπήρξαν ελάχιστες στον Μυκηναϊκό κόσμο. Η ερυθρά έλαφος (*Cervus elaphus*) είναι είδος το οποίο ενδημεί σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης και στην Μ. Ασία, συνιστά δε, αντίθετα προς την παραπάνω θέση του Evans, δημοφιλές θέμα της Ελλαδικής τέχνης από παλαιά. Για παράδειγμα στην Μινωική τέχνη απαντά σε φακοειδές από τον Γουλά Κρήτης, σε συσχέτιση με την λατρεία του δένδρου,⁴⁴⁶ στην δε Μυκηναϊκή τέχνη το θέμα συναντάται πάλι σε φακοειδή σαρδόνυχα

ανήκοντα στην συλλογή Bourguignon, σε σκηνή κυνηγίου από δακτυλίδι του ως άνω τάφου IV αλλά και σε σφραγίδα από την Πύλο,⁴⁴⁷ ενώ δεν λείπει και από την αρχαϊκή και κλασική περίοδο.⁴⁴⁸ Το συγγενές είδος ελάφου, *dama dama*, είναι, επίσης, σύνηθες θέμα στην Μινωική εικονογραφία, εμφανιζόμενο σε φακοειδείς λίθους κ.α.⁴⁴⁹ Έλαφοι εμφανίζονται επίσης στην μικροτοιχογραφία της θήρας, σε ξίφος από τον ίδιο Μυκηναϊκό τάφο IV (οπίσθια όψη δεικνύουσα λέοντα και τέσσερις Μεσογειακές ελάφους),⁴⁵⁰ καθώς και σε χρυσή πινακίδα (ομοίως από τον τάφο IV),⁴⁵¹ στην σφραγίδα HMs 126 (πλαίσιο ΥΕ ΙΙα),⁴⁵² σε τοιχογραφία στην Αγία Ειρήνη και στο ανάκτορο του Νέστορος κ.α.⁴⁵³ Σύμφωνα μάλιστα με τον Rutter *"η έλαφος αποτελεί το δεύτερο πιο δημοφιλές ζώο μετά τον ταύρο στην Μυκηναϊκή ζωγραφική αγγείων και μάλιστα οι κρατήρες όπου παριστάνονται ταύροι και έλαφοι πιθανόν να έχουν παίξει κάποιο ρόλο σε τελετές."*⁴⁵⁴

Το καλλιτέχνημα θεωρείται σήμερα ως Μικρασιατικής κατασκευής, ενδεχομένως δώρο ηγεμόνα της Ανατολίας σε Μυκηναίο άρχοντα.⁴⁵⁵ Ο Koehl στηρίζει την άποψή του σε τρία, κατά βάση, στοιχεία. Πρώτον στην σύνθεση του κράματος, της οποίας η αναλογία ισοτόπων μολύβδου υποδεικνύει, κατά την άποψή του, το όρος Ταύρος ως πηγή του μεταλλεύματος, αν και το τελευταίο έκειτο εκτός της Χεττιτικής επικράτειας. Όμως ο Cline, τον οποίον ο Koehl επικαλείται,⁴⁵⁶ ανατρέπει την άποψη αυτή υποστηρίζοντας ότι κατά τους αναλυτές οι μετρηθείσες τιμές δεν είναι συμβατές με τα υπάρχοντα στοιχεία από τα ολίγα ορυχεία της Ανατολίας, ούτε με αυτά του Λαυρίου, φαίνονται δε να πλησιάζουν με αυτά της περιοχής Καλλιανού Ευβοίας!⁴⁵⁷ Νεώτερες αναλύσεις, πάντως,

δεν αποκλείουν την προέλευση του μεταλλεύματος από ορυχεία του Ταύρου, το γεγονός όμως έχει χρησιμοποιηθεί για να στηρίξει την άποψη ότι οι Μυκηναίοι της εποχής εισήγαγον άργυρο από την περιοχή.⁴⁵⁸ Η δεύτερη βάση για την απόδοση Μικρασιατικής καταγωγής στο εύρημα στηρίζεται στην ομοιότητα με ευρήματα του Kanesh του 19^{ου} και 18^{ου} αιώνας. Επ' αυτού του σημείου σημειώνουμε και πάλι ότι το Kanesh υπήρξε Ασσυριακό εμπόρειο και όχι Χετιτιτικό, όπου ήταν έντονη η παρουσία εμπόρων από απομακρυσμένες περιοχές, περιλαμβανομένου του Αιγαίου.⁴⁵⁹ Τρίτον, από τον Koehl υπογραμμίζεται η ύπαρξη ευρέως στομίου στην πλάτη του αντικειμένου, χαρακτηριστικό το οποίο ο ίδιος θεωρεί ως κατ' εξοχήν συνδεδεμένο με την Ανατολία, εφ' όσον εκτιμάται ως στοιχείο διαφοροποιητικό εν σχέσει με τα αντίστοιχα Αιγαιακά. Όμως ο ισχυρισμός αυτός δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως αποδεικνύεται από κεραμικό ζώμορφο αγγείο από την Νάξο (2800-2300 π.Χ.), την Χαλανδριανή Σύρου (2300-2100 π.Χ.) και την Ιαλυσό Ρόδου (ΥΕ III) τα οποία φέρουν δοχεία, είναι κοίλα και λειτουργούν ως αγγεία.⁴⁶⁰ Ακριβώς στην ίδια κατηγορία με το ασημένιο ζώμορφο αγγείο των Μυκηνών ανήκει κεραμικό αγγείο μορφής προβάτου από την ΠΚ εποχή (2500 π.Χ.) το οποίο φέρει δύο ευρύχωρα στόμια στην πλάτη,⁴⁶¹ αλλά και αρκετά ανασκαφέντα από την Κουμάσα, την Εύτρηση, τον Λεβήνα, την Πολιόχνη V και το Πορτί της ΠΜ εποχής.⁴⁶² Άλλωστε η ερευνήτρια Desborough στην μελέτη της των πτηνόμορφων ασκών του Αιγαίου και της Κύπρου διακρίνει τον τύπο I ο οποίος χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ευρέως στομίου στην πλάτη, ενώ ο τύπος II διαθέτει στόμιο στην πλευρά της κεφαλής, υπάρχουν δε δεκάδες αντιπροσωπευτικά

αγγεία αμφοτέρων των τύπων από την ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Εποχή του Σιδήρου.⁴⁶³ Τέλος από την Φιλισταϊκή Πεντάπολι έχουν ανασκαφεί αρκετά κεραμικά αυτού του τύπου ανήκοντα στην τέχνη των Φιλισταίων, η δε παράδοση συνεχίσθηκε και αργότερα.⁴⁶⁴

Εικ. 18: Κυκλαδικό μαρμάρινο αγγείο της πρώιμης Εποχής του Χαλκού

Αξίζει εν κατακλείδι να υπογραμμίσουμε την ευκολία με την οποία ένα καλλιτέχνημα ανασκαφέν στους Μυκηναϊκούς τάφους, και χρονολογούμενο όχι μετά το 1625 π.Χ., θεωρείται Χεττιτικής κατασκευής, όταν είναι γνωστό ότι το Χεττιτικό κράτος ιδρύθηκε την ίδια περίπου εποχή! Επίσης παρόλον ότι το αγγείο φέρει δύο οπές, ήτοι το ευρύ στόμιο στην πλάτη

και μικρή οπή στον ρώθωνα της ελάφου, ο μελετητής ακροβατώντας υποστηρίζει ότι η μικρή αυτή οπή έγινε εκ των υστέρων, από Αιγαίο μεταλλουργό! Και αυτό όταν ο Koehl έχει αναγάγει την ύπαρξη δύο οπών στα αγγεία σε απαραίτητο χαρακτηριστικό των 'ρυτών' τα οποία σύμφωνα με την γενικώς παραδεδεγμένη άποψη συνιστούν Ελληνική καινοτομία, η οποία διεδόθη και στο εξωτερικό.⁴⁶⁵

13.4 Ο θεός της καταιγίδας

Σχολιάζοντας το θέμα των Χεττιτικών έργων τέχνης δεν μπορούμε παρά να αναφερθούμε και πάλι στο αγαλματίδιο του θεού της καταιγίδας το ανασκαφέν στην Καλλιπεύκη Ολύμπου. Ακόμη και αυτό αποδίδεται από πολλούς μελετητές στους Χετταίους, αν και πάλι οι αναλύσεις ισοτόπων δεν φαίνεται να στοιχειοθετούν κάτι τέτοιο, ενώ η καλλιτεχνική ποιότητα, οι γραπτές πηγές και η παράδοση υποδεικνύουν σύνδεση με τον Δία.⁴⁶⁶

13.5 Ρυτό Schimmel

Σχετιζόμενο με τα προηγούμενα, και μάλιστα πολλαπλώς, μπορεί να θεωρηθεί και το γνωστό ασημένιο δοχείο της συλλογής Schimmel, το έχον μορφή κεφαλής και τμηματικού σώματος ερυθράς ελάφου.⁴⁶⁷ Το δοχείο διαθέτει ένθετο χρυσό πλησίον δε του χείλους φέρει ανάγλυφη παράσταση από τελετουργία, στην οποία πιθανολογείται ότι εχρησιμοποιείτο και το ίδιο. Έχει ιδιαίτερη σημασία να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι τόσο στο μοτίβο σκακιέρας το οποίο

καλύπτει μέρος του λαιμού, όσον και σε τμήματα του χείλους διατηρούνται υπολείμματα ενός ένθετου υλικού με έντονο μαύρο χρώμα. Μετά από αναλύσεις διαπιστώθηκε ότι αυτό το έντονο μαύρο χρώμα δημιουργήθηκε με την πάροδο του χρόνου κατόπιν οξειδώσεως του ειδικού κράματος χαλκού το οποίο εμποθετήθη προς τούτο. Η τεχνική αυτή έχει χρησιμοποιηθεί στην Αίγυπτο κατά το Μέσο Βασίλειο, αλλά και στις Μυκήνες σε ξίφη όπως αυτό του τάφου V, χρονολογούμενου τον 17/16ο αιώνα.^{468, 469} Η τελετουργία περιλαμβάνει την προσφορά σπονδών σε καθημένη θηλυκή, κατά το μάλλον ή ήττον, θεότητα, παρουσία του θεού της υπαίθρου ο οποίος εικονίζεται επί ερυθράς ελάφου φέρων την καμπύλη ράβδο της εξουσίας και γεράκι. Πίσω από την καθιστή θεότητα εικονίζονται δύο δόρατα σε κατακόρυφη θέση, ένα δένδρο και στην ρίζα του κερασφόρος έλαφος πιθανώτατα λεία κυνηγίου, ενώ λίγο ψηλότερα ευρίσκονται μία φαρέτρα και σάκκος.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παραπάνω παράσταση αποτελεί προσφιλές, σταθερό θέμα της Χεττιτικής εικονογραφίας θρησκευτικού περιεχομένου, επαναλαμβάνεται δε με μικρές διαφοροποιήσεις σε γνωστή σφραγίδα του Βρετανικού Μουσείου του 1400 π.Χ.,⁴⁷⁰ σε σφραγίδα της Δρέσδης και των Αδάνων,^{471, 472} σε ανάγλυφο από την πύλη των Σφιγγών του Alaca Hüyük της Χεττιτικής περιόδου,⁴⁷³ αλλά και σε άλλες περιπτώσεις. Η τελετουργία φαίνεται διαθέτουσα, εν μέρει τουλάχιστον, ρίζες στο Alaca Hüyük, όπου υπάρχουν ενδείξεις θρησκευτικής συσχετίσεως με τον ταύρο και την έλαφο ήδη από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας.

Ας σχολιάσουμε στο σημείο αυτό τα στοιχεία της παραστάσεως, επιχειρώντας μια περαιτέρω διαλεύκανση του θέματος. Κατ' αρχήν η καθιστή θεότης φαίνεται υπερέχουσα

του θεού, λόγω της καθιστής στάσεώς της αλλά και λόγω του μεγέθους της. Η εικόνα του ζεύγους των θεοτήτων φαίνεται, επομένως, ως ανήκουσα στην μεταβατική φάση από την περίοδο λατρείας της Μητέρας θεάς στην μεταγενέστερη όπου εμφανίζεται και ισχυροποιείται ο άρρην βασιλέας των θεών. Ο θεός, από την άλλη, εμφανίζεται συνδεδεμένος με την κερασφόρο έλαφο, φέρει δε είδος σκήπτρου το οποίο σε Χεττιτικά κείμενα κάποτε απαντά ως *calmuš*, πιθανόν συνδεδεμένο με τον Ελληνικόν κάλαμο.⁴⁷⁴

Πίσω από την καθιστή θεά κατακόρυφα τοποθετημένα εικονίζονται δύο δόρατα, ανήκοντα μαζί με τον σάκκο και την φαρέτρα στο σύνολο το οποίο σηματοδοτεί το κυνήγι, μαζί με το ιερό δένδρο και την έλαφο - θήραμα.⁴⁷⁵

Το ζεύγος των δοράτων παραπέμπει στα 'δύο δούρεα' στα οποία επανειλημμένως αναφέρεται ο Όμηρος στα έργα του,⁴⁷⁶ εχρησιμοποιούνται δε τόσο στο κυνήγι όσο και στον πόλεμο, στο Αιγαίο και την Ανατολία, ήδη από τα μέσα της δευτέρας χιλιετίας πρίν από την εποχή μας.⁴⁷⁷ Σε ξίφος ανευρεθέν στον τάφο V των Μυκηνών απεικονίζεται κυνηγετική πολεμοφανής παράσταση ήρωος ο οποίος υποτάσσει λέοντα, συμβολίζοντα τους εχθρούς, ενώ, αναλόγως, στην Χεττιτική εικονογραφία το κυνήγι απεικονίζεται ως βασιλική δραστηριότητα με θρησκευτικό χαρακτήρα.⁴⁷⁸ Παράσταση των δύο δοράτων έχουμε για πρώτη φορά στην τοιχογραφία της Κνωσού όπου απεικονίζεται ο Αρχηγός των Μαύρων,⁴⁷⁹ αλλά και σε τοιχογραφία κυνηγίου από την Τίρυνθα καθώς και σε αγγεία από την Τίρυνθα και το Λευκαντί.⁴⁸⁰

Ο σάκκος ο οποίος εικονίζεται μαζί με τα παρελκόμενα του κυνηγίου έχει ταυτοποιηθεί με την *kursa* των διασωθέντων Χεττιτικών κειμένων, η οποία συνδέεται με την αφθονία

τροφίμων (κρέας, γεννήματα κ.ά.) αλλά και την ανθρώπινη γονιμότητα, συχνά δε παρίσταται ανηρητημένη από αειθαλές δένδρο.⁴⁸¹ Η ταυτότητα του δένδρου δεν είναι γνωστή, έχουν προταθεί δε διάφορα είδη: μηλιά, έλατο, δρύς κ.ά., του αποδίδονται όμως χαρακτηριστικά όπως ότι ευνοεί την υγιεία, ότι συνδέεται με την αειθαλή φύση κ.ά.⁴⁸² Το δένδρο *eya(n)*, όπως είναι η ονομασία του στην Χεττιτική, θυμίζει την λέξη 'ευάν' σημαίνουσα τον κισσό υπό Ινδών (Hσύχιος, s.v. ευάν), ενώ το λεξικό Liddel - Scott - Jones μας πληροφορεί ότι πρόκειται για Βακχικό επιφώνημα (LSJ, s.v. ευάν).⁴⁸³ Άλλωστε στην Λουβιανή ιερογλυφική η ηχητική αξία *wi* αντιπροσωπεύεται από το ιδεόγραμμα της αμπέλου, δένδρου συνδεδεμένου με τον Διόνυσο.⁴⁸⁴ Σε κάθε περίπτωση το δένδρο εμφανίζεται συσχετιζόμενο με το Διονυσιακό πνεύμα, το οποίο είναι εμφανές στις σχετικές τελετουργίες, όπως αποδεικνύει η ύπαρξη μουσικής, ακροβατικών κ.ά. Η *kursa* εμφανίζεται ως ομόλογη του χρυσόμαλλου δέρατος ή ακόμη και της *αιγίδος*,⁴⁸⁵ έχουν δε εντοπισθεί μεταξύ των σχετικών Ελληνικών και Χαττιανών - Χεττιτικών μύθων ομοιότητες και παραλληλίες.⁴⁸⁶ Ανεξάρτητα από την εκτίμηση που μπορεί να εκφράσει κάποιος αναφορικά με την πηγή προελεύσεως του μύθου, γεγονός είναι ότι αυτή η παραλληλία ενισχύει την άποψη για την ύπαρξη επιρροών μεταξύ Ελλαδιτών και Χετταίων, ή ακριβέστερα των προκατόχων τους Χάττι, μιάς και οι Χετταίοι φαίνεται ότι κληρονόμησαν αυτούς τους θρησκευτικούς μύθους από τους προκατόχους τους! Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι όταν πρώτος ο Sayce συνέδεσε την *kursa* με το χρυσόμαλλο δέρας, εξέφρασε την υποψία ότι ενδεχομένως η λέξη *kursa* συνδέεται με την Ελληνική λέξη για τον χρυσό, *ku-ru-so* στην Γραμμική Β'.⁴⁸⁷ Αναφορικά με αυτήν την ερμηνεία σημειώνεται ότι

σύμφωνα με τον Στράβωνα (Στρ.11.2.19) στην Κολχίδα η συλλογή χρυσού από τα ύδατα των ποταμών της διεξήγετο μέσω δερμάτων από πρόβατο, τα οποία ήταν σε θέση να δεσμεύσουν το λεπτόκοκκο μετάλλευμα. Αλλωστε σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις οι Μινωίτες, αρχικώς, και οι Μυκηναίοι, εν συνεχεία, είχαν παρουσία στην Μαύρη Θάλασσα. Άλλη προσέγγιση σημειώνει ότι η ηχητικώς συγγενής λέξη βύρσα ή βύρσις σημαίνει το δέρμα, ή τον ασκό οίνου (Hσύχιος, s.v. βύρσις και LSJ, s.v. βύρσα), όμως οι εκπλήξεις δεν τελειώνουν εκεί.⁴⁸⁸ Η Morris, στο ίδιο άρθρο, έχει επισημάνει ότι μία παραλλαγή της kursa κατασκευάζεται από χάνδρες από kunanna- (kuwanna-), συσχετίζει δε το υλικό με την Ελληνική λέξη 'κυανούς', πιθανώς χρησιμοποιούμενη εδώ για είδος κυανής υάλου ή ημιπολίτιμης λίθου!⁴⁸⁹ Από μέρους μας θα προσθέταμε ακόμη μία φαινομενική ή πραγματικώς αιτιώδη συσχέτιση, ευχόμενοι για μιάν απάντηση από τους γλωσσολόγους. Πράγματι η συγγενής λέξη θύρσος σημαίνει 'ραβδί τυλιγμένο με κισσό και φύλλα αμπέλου με ένα κουκουναρι στην κορυφή, φερόμενο από τους πιστούς του Διονύσου' (LSJ, s.v. θύρσος), ή 'βακχική βακτηρία' κατά τον Ησύχιο (Hσύχιος, s.v. θύρσος), ήτοι η λέξη εμφανίζεται εξωτερικά ως συσχετιζόμενη με τον κισσό (Αγγλιστί ivy) και με τον 'ευάν', κισσόν παρ' Ινδοίς! Όπως περιέργως και υπό την εναλλακτική αυτή προσέγγιση φαίνεται ότι η Χεττιτική (Λουβιανή) συσχέτιση είναι πάλι παρούσα: πράγματι ο Gelb έχει προτείνει την ανάγνωση του ιδεογράμματος VITUS ως 'tirsa', το οποίο συνδέεται βεβαίως με το Ελληνικό θύρσος!⁴⁹⁰ Αλλωστε το φύλλο του κισσού, εμφανιζόμενο στην Κρητική ιερογλυφική αλλά και στις Γραμμικές Α και Β, κατείχε έναν ιδιαίτερο, ιερό χαρακτήρα, ο οποίος ευρίσκεται

σε αρμονία με τις προηγούμενες συσχετίσεις.⁴⁹¹ Εφ' όσον η συσχέτιση δεν απορριφθεί θα έπρεπε να επινοηθεί ένα ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο να παρέχει εξήγηση, στα πλαίσια των αρχαιολογικών και άλλων δεδομένων. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι κατά το απώτατο παρελθόν διαμορφώθηκε μύθος ο οποίος εγκαθίδρυσε μία σχέση μεταξύ του Διονυσιακού χαρακτήρα, του κισσού, της βακτηρίας και του σάκκου της αφθονίας. Ο μύθος κινούμενος περί την κοινή ανθρώπινη ιδέα - αίτημα της γονιμότητας και της αφθονίας επιβίωσε, τροποποιούμενος περισσότερο ή ολιγώτερο, σε πολλούς λαούς και πολιτισμούς, μέσω του εμπορίου, μεταναστεύσεων ή άλλως, και έτσι πέρασε και στους Χετταίους.

Εικ. 19: Ρυτό Schimmel

Πρίν τερματίσουμε την παρούσα αναφορά σημειώνουμε επιπρόσθετα ότι η ύπαρξη κουκουναριού στην κορυφή του

σκήπτρου - 'θύρσου', βλέπε ερμηνεία του LSJ, συνιστά ιδιαιτερότητα η οποία συναντάται επίσης στο σκήπτρο του Οσίριδος και της Αθώρ (Hathor). Σύμφωνα με τον Evans το σύμβολο του διπλού ουραίου σκήπτρου 'uraeus', ήτοι του περιλαμβάνοντος δύο ουραίους όφεις περί το κεντρικό στέλεχος όπου το κουκουνάρι, είχε ήδη αφομοιωθεί στην Κρητική πραγματικότητα ως το ιδεόγραμμα υπ. αρ. 30 της ιερογλυφικής, αλλά και υπό την μορφή σχετικών συλλαβογραμμάτων των Γραμμικών εν συνεχεία.⁴⁹²

13.6 Σφίγγες

Το θέμα της σφίγγας θεωρείται Αιγυπτιακής εμπνεύσεως, οι δε γνωστές μνημειακές κατασκευές στην Σαχάρα χρονολογούνται από τα μέσα της τρίτης χιλιετίας περίπου. Οι Μινωίτες εισήγαγαν το θέμα στην τέχνη τους περί το 2000 π.Χ.,⁴⁹³ ήτοι πρίν την ανακτορική περίοδο. Στις πρώτες Μινωικές απεικονίσεις οι σφίγγες διέθεταν την ιδιόμορφη κόμμωση της Hathor, παρίσταναν άρρενες και εστερούντο πτερών, ακολουθούσες έτσι το Αιγυπτιακό υπόδειγμα και όχι την Συριακή παράδοση, όπως έχει υποστηριχθεί από μερίδα μελετητών.⁴⁹⁴ Σφραγιστικό δακτυλίδι ανασκαφέν στις Αρχάνες και χρονολογούμενο από την MM II περίοδο, διακοσμούμενο από γενειοφόρο σφίγγα σε πράσινο ίασπι (CMS VI 128),⁴⁹⁵ έχει θεωρηθεί ως έργο Χεττιτικής επιρροής. Όμως η εκτίμηση αυτή του Evans δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή διότι η χρονολόγηση του κομψοτεχνήματος, όχι νεώτερη του 1800 π.Χ.,⁴⁹⁶ υποδεικνύει ηλικία παλαιότερη της εμφανίσεως των Χετταίων στο ιστορικό προσκήνιο! Σημειώνεται ότι η σφίγγα διαθέτει

χαρακτηριστικά ασυνήθη για το Αιγυπτιακό υπόδειγμα, όπως προκύπτει από την ιδιαίτερη στάση, την έμφαση στις λεπτομέρειες της κυματιστής κομμώσεως και το ότι είναι ορατά και τα τέσσερα πόδια. Αμφισβητήθηκε επίσης η προέλευση της σφίγγας – μελανοδοχείου από την Αγία Τριάδα, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί, και εκφράσθηκε η άποψη για την ύπαρξη ομοιοτήτων με τις Χεττιτικές,⁴⁹⁷ όσον αφορά στην κόμμωση τύπου Hathor την οποία από κοινού αυτές διαθέτουν. Το ίδιο επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε ώστε πρισματική σφραγίδα με παράσταση κεφαλής από την κεντρική Κρήτη να συσχετισθεί με παραστάσεις της Ishtar σε Συριακά μνημεία.⁴⁹⁸ Άλλωστε ο Evans έχει υποστηρίξει απερίφραστα ότι η Μινωική και Ελλαδική, γενικώτερα, σφίγγα έχει παραλάβει τα χαρακτηριστικά της από τις μνημειακές σφίγγες των Χεττιτικών εδαφών, οι οποίες με την σειρά τους επηρεάστηκαν από το Αιγυπτιακό πρωτότυπο.⁴⁹⁹ Όμως οι Μινωίτες δεν θα μπορούσαν να εισάγουν το χαρακτηριστικό της κομμώσεως Hathor από τους Χετταίους, δεδομένου ότι οι παλαιότερες Μινωικές απεικονίσεις σφίγγων με αυτό το χαρακτηριστικό προηγούνται χρονικά των Χεττιτικών και μάλιστα κατά αιώνες! Επιπρόσθετα, όπως σε άλλο σημείο ο ίδιος ο Evans έχει αποδεχθεί, η κόμμωση Hathor επαναλαμβάνει – αποδίδει το σύμβολο του διπλού ουραίου σκήπτρου, *'uraeus'*, το οποίο όμως είχε ήδη αφομοιωθεί στην Κρητική πραγματικότητα ως το ιδεόγραμμα υπ. αρ. 30 της ιερογλυφικής,⁵⁰⁰ αλλά και υπό την μορφή σχετικών συλλαβογραμμάτων των Γραμμικών εν συνεχεία. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η Κρητική ιερογλυφική εμφανίσθηκε κατά την μετάβαση από την τρίτη στην δεύτερη χιλιετία,⁵⁰¹ προκύπτει ότι οι Μινωίτες είχαν ήδη αφομοιώσει το θέμα του

ουραίου και δεν εχρειάζετο να αναμείνουν περισσότερο από μισή χιλιετία για να το παραλάβουν από τους Χετταίους.

Εικ. 20: Πύλη των Σφιγγών (Alaca Hüyük)

Επιπρόσθετα οι Χεττιτικές σφίγγες, όπως αυτές του Alaca Hüyük, της Hattuša και του Aleppo, χρονολογούνται πολύ αργότερα, ήτοι τον 14^ο αιώνα! Ομοίως η από μέρους του Evans αναφορά στην γνωστή στήλη την απεικονίζουσα την συριακή Qadesh με κόμμωση τύπου Hathor, εν μέσω του Αιγυπτίου Min και του θεού του πολέμου Rephesh της Χαναάν, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως υπόδειγμα των κατά πολύ πρωιμότερων Ελλαδικών έργων.⁵⁰²

Σύμφωνα με τα ανωτέρω φαίνεται ότι οι Μινωίτες δανείστηκαν το θέμα από τους Αιγυπτίους, ήδη πρίν το 2000 π.Χ., οι δε Χετταίοι το υιοθέτησαν πολύ αργότερα από την

παράδοση της Ανατολίας και της Συρο - Παλαιστίνης. Σύντομα οι Ελλαδίτες τροποποίησαν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του θέματος, αλλάζοντας το φύλο της Σφίγγας σε θηλυκό, προσθέτοντας πτερά κλπ. Φαίνεται, λοιπόν, ότι του απέδωσαν περιεχόμενο, πιθανώς άγνωστο στους Αιγυπτίους, ήτοι συνέδεσαν την Σφίγγα ή Σφίκα ή Φίκα με τον πανάρχαιο μύθο όπου η απάντηση σε κάποιο αίνιγμα καθορίζει την επιβίωση ή μή.⁵⁰³ Η σύλληψη αυτή είχε ευρύτατη διάδοση, αφού απαντάται στην Γασκωνία,⁵⁰⁴ την Ινδία της Rigveda,⁵⁰⁵ την Βιρμανία κ.α., υποστηρίζεται δε από τους υποστηρικτές της Ινδοευρωπαϊκής θεωρίας ότι ανήκει στον πυρήνα των μύθων των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων. Η σύλληψη της Σφίγγας, αργότερα συνδυαζόμενη με την εκδοχή του Οιδίποδος, θα γνωρίσει επίσης ευρύτατη διάδοση εμφανιζόμενη με διαφοροποιήσεις σε πολλούς λαούς και παραδόσεις.⁵⁰⁶ Αυτό το οποίο εδώ υποστηρίζεται είναι ότι, ακόμη και στην περίπτωση της Σφιγγός η οποία επινοήθηκε από τους Αιγυπτίους, ήταν στο Αιγαίο όπου συνδέθηκε με τον πιο καλλιτεχνικό τρόπο με τον πανάρχαιο μύθο, και της αποδόθηκε το ιδεολογικό - πνευματικό περιεχόμενο το οποίο ακόμη μαγνητίζει τους μελετητές από πληθώρα επιστημονικών πεδίων. Είναι χαρακτηριστική η άποψη επ' αυτού του κλασικιστή Lowell Edmunds και του λαογράφου Alan Dundes ότι ο μύθος του Οιδίποδος δεν πρόκειται να ξεθωριάσει στην μνήμη του Δυτικού Πολιτισμού, διότι συνεχίζει να εμπεριέχει ένα σύνολο κρίσιμων στοιχείων οικογενειακού δράματος υπό διαχρονική μορφή. Από την πλευρά μας θα προσθέταμε ότι εμπεριέχει πολλά περισσότερα και μάλιστα επιδεχόμενα πολλαπλής αναγνώσεως, αυτός δε είναι ο λόγος για την ευρύτατη βιβλιογραφία αναλύσεων και μελετών που

περιλαμβάνει έργα από την ψυχολογία ως την κοινωνιολογία, από την λαογραφία ως την ιστορία και την γλωσσολογία.

Ο σχολιασμός των παραπάνω έργων τέχνης μας απεκάλυψε τον διεθνικό χώρο μέσα στον οποίον άνθισε η Χεττιτική τέχνη, αρδευόμενη από την παράδοση η οποία ανεπτύχθη σε μια ευρεία περιοχή, από την Μεσόγειο ως τον Ινδό, στην διαμόρφωση της οποίας ο ρόλος του Ελλαδικού παράγοντα δεν μπορεί να αμεληθεί, διότι ξεπηδά από κάθε πλευρά. Η εν συνεχεία ακολουθήσασα περίοδος των Ασσυριακών εμπορειών συνέχισε, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, αυτή την διαπολιτιστική επαφή και απετέλεσε με την σειρά της βάση για την Χεττιτική τέχνη. Η κοινότητα θρησκευτικών μορφών, μύθων και εν γένει στοιχείων ιδεολογίας, η μεταφορά τεχνογνωσίας, η επαφή μέσω του εμπορίου αλλά και η άμεση φυσική παρουσία Αιγαίων στην περιφέρεια, τουλάχιστον, του Χεττιτικού κράτους λειτούργησαν ώστε να διαμορφωθεί αυτή η κοινή, σε κάποιο βαθμό, πολιτιστική ταυτότητα.

ΔΕΚΑΤΗ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

14. Συμπεράσματα

Η άποψη ότι το ιστορικό παρελθόν έχει εκτιμηθεί κατά τρόπον ώστε να υπερτονίζεται ο Ελληνικός παράγων είναι μια ιδέα η οποία μάλλον επικρατεί στην σύγχρονη αρχαιολογία. Σ' αυτό το ρεύμα άλλωστε ανήκει και το άρθρο το οποίο σχολιάζεται και αξιολογείται στην παρούσα εργασία. Από την πλευρά μας θα υποστηρίζαμε ότι σε πλείστες περιπτώσεις έχει διαφανεί η αντίθετη προδιάθεση και μάλιστα όχι σπάνια από την πλευρά Ελλήνων αρχαιολόγων. Είναι χαρακτηριστική επ' αυτού η άποψη του έγκριτου αρχαιολόγου των αρχών του εικοστού αιώνας, Καββαδία, ο οποίος υπεστήριζε ότι η Ελλάδα εστερείτο αξιόλογης πολιτιστικής δραστηριότητας κατά την προμυκηναϊκή περίοδο, εμμέσως δε εκλιπαρούσε την Ευρωπαϊκή Αρχαιολογία για την αποδοχή και αναγνώρισή της..⁵⁰⁷ Άλλωστε ήταν οι Έλληνες αρχαιολόγοι αυτοί τους οποίους κυρίως έπρεπε να αντιμετωπίσει ο Petrie όταν υπεστήριζε τον Αιγαιακό χαρακτήρα και την πρώιμη χρονολόγηση κατά την μετάβαση από την τρίτη στην δεύτερη χιλιετία των θραυσμάτων των Μινωικών αγγείων του Kahun.⁵⁰⁸

Η τρέχουσα δημοσίευση θεωρεί αντίθετα ότι οι νεώτερες εξελίξεις ευνοούν την αναχρονολόγηση του Αιγαιακού πολιτισμού προς τα πίσω. Ο έγκυρος ερευνητής Θεοχάρης

σημειώνει ότι οι παλαιές χρονολογήσεις έπασχαν από το 'σύμπλεγμα του 3000 π.Χ.' καθώς και από την 'φοβία της Ανατολής', για να συμπληρώσει αμέσως μετά: "η Νεολιθική άρχισε στην Ελλάδα δύο χιλιάδες χρόνια περίπου ενωρίτερα από την Αίγυπτο!".⁵⁰⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο τα τελευταία αποτελέσματα των χρονολογήσεων δείχνουν ότι ο πολιτισμός στον Ελλαδικό χώρο είναι περίπου σύγχρονος αυτού της Μικράς Ασίας, ενώ η Αρχαιότερη Νεολιθική της Ελλάδος είναι πολύ αρχαιότερη στην αφειτηρία της από το Hacilar VI από το οποίο ο Melaart υπέθετε παλαιότερα ότι προήλθε.⁵¹⁰

Υποστηρίξαμε την αυτονόητη και γενικώς αποδεκτή σήμερα άποψη ότι Μυκηναίοι απησχόλησαν το ενδιαφέρον των Χετταίων, όπως άλλωστε αποδεικνύει η αλληλογραφία μεταξύ αυτών των δύο μεγάλων δυνάμεων της εποχής, η προσωπική επαφή μεταξύ ατόμων του ανακτορικού περιβάλλοντος, οι ανταγωνισμοί και οι συγκρούσεις τους, οι οποίοι μάλιστα έλαβαν χώρα στα εδάφη της Μικράς Ασίας. Άλλωστε πως θα μπορούσε η σύζυγος του Mursili II βασίλισσα Tanuhera να καταφύγει διωκόμενη στην Ελλάδα, όπως και ο Uhhaziti, βασιλεύς της Arzawa, αν αυτή ήταν άγνωστη στους Χετταίους;⁵¹¹

Η παρουσία των Ελλαδιτών στην Ανατολική Μεσόγειο πήρε πολλές μορφές: από την δημιουργία εμπορικών σταθμών στην Συρία και το Δέλτα του Νείλου, ως την μόνιμη εγκατάσταση στην Αιγαιακή Μικρά Ασία και την Παλαιστίνη. Η Μινωική θαλασσοκρατία και εν συνεχεία η Κυπριακή και Μυκηναϊκή δραστηριοποίηση στον τομέα του εμπορίου βοήθησαν στην σύνθεση και εξάπλωση πολιτιστικών προτύπων και τεχνολογιών, ενώ παράλληλα κατέστησαν διαθέσιμες τις πρώτες ύλες οι οποίες ήταν απαραίτητες για την περαιτέρω ανάπτυξη. Ιδιαίτερα στην Συρο - Παλαιστίνη η μόνιμη εγκατάσταση των

Κρητών και εν συνεχεία Μυκηναίων ήταν ο παράγων ο οποίος επιτάχυνε την αστικοποίηση, ανάπτυξη και πολιτιστική πρόοδο λαών οι οποίοι αρχικώς ήσαν νομαδικοί και με ελάχιστη καλλιέργεια.

Η πολιτιστική και τεχνολογική ανάπτυξη των Ελλαδιτών ήταν τέτοια ώστε έφθασε να μυθοποιηθεί στο πρόσωπο του θεού της χειροτεχνίας Kothar wa-Khasis της Ευαγορίτιδας (Ουγκαρίτ).⁵¹² Άλλωστε στο πάνθεον της τελευταίας περιλαμβάνετο και ο Kinnaru, προερχόμενος από τον Κινύρα, μυθικό βασιλέα της Κύπρου, συνδεδεμένο με την μεταλλουργία, την ναυπηγική, την ναυτιλία, την παραγωγή ελαίου αλλά και την μουσική.⁵¹³ Η μετάκληση εξειδικευμένων θεραπειών, κατασκευαστών πλοίων, ιερέων ή μεταφραστών από την Κρήτη και την Μυκηναϊκή Ελλάδα ήταν το αποτέλεσμα της εκτιμήσεως της οποίας έχαιραν οι Ελλαδίτες. Σημαντικότερη όμως απόδειξη της πολιτιστικής στάθμης των Ελλαδιτών συνιστά το γεγονός ότι εκλήθησαν για την διακόσμηση των ανακτόρων πόλεων κρατών της Συρο - Παλαιστίνης, ακόμη και της ίδιας της Αιγύπτου! Η διακόσμηση αυτή πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια των διπλωματικών σχέσεων και της ανταλλαγής δώρων μεταξύ των βασιλέων, απετέλεσε δε μέσον προβολής της ισχύος και της ανωτερότητας των τοπικών ηγεμόνων έναντι του περιγύρου των, χωρίς να αποκλείεται η λειτουργία της και ως συμβόλου συνάφειας προς τους Μινωίτες.

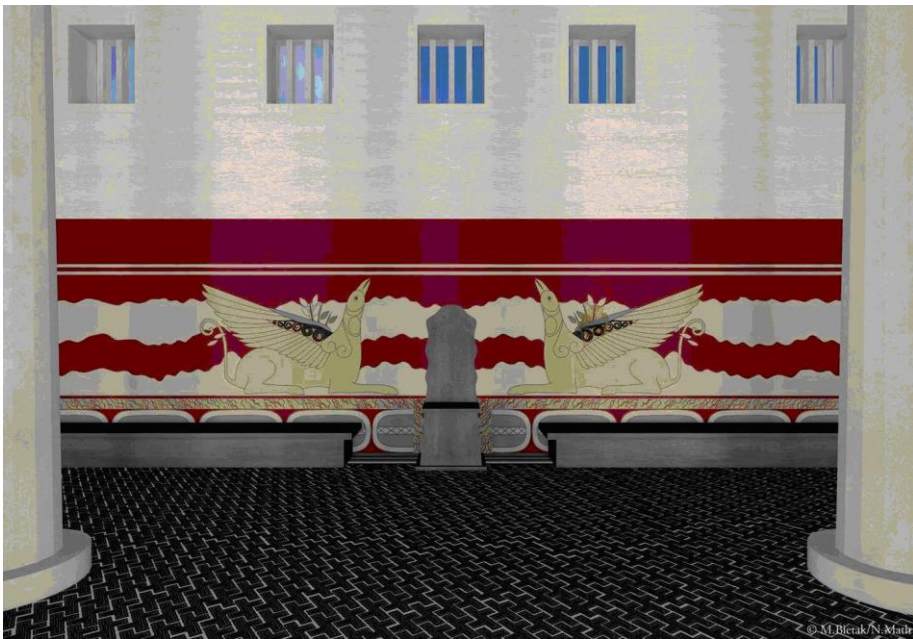
Αν κάποιος έπρεπε να απαντήσει πειστικά και λακωνικά στην άποψη του Ανατολικού Δόγματος δεν θα είχε παρά να τονίσει την ύπαρξη της αίθουσας του θρόνου στην Αιγυπτιακή πρωτεύουσα της Αβάριος, με όλα τα διακριτικά της βασιλικής αρχιτεκτονικής και εξουσίας των Μινωιτών της Κνωσσού. Ο ημιρόδακας ο οποίος περιβάλλει την ζωφόρο με τους

αναπηδώντες ταύρους συνιστά ίσως το σημαντικότερο διακοσμητικό στοιχείο των τοιχογραφιών της Αβάριος. Το στοιχείο αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό σύμβολο όλων των Αιγαιακών ανακτορικών οίκων ενώ παράλληλα χρησιμοποιείται στα Μινωικά – Μυκηναϊκά δακτυλίδια ως σύμβολο της θεότητας. Σύμφωνα με την Μαρινάτου και Παλυβού: *“ο ρόδακας αποτελεί επίσης θεϊκό / ηλιακό σύμβολο σφραγίδων από την Μικρά Ασία και την Συρο – Παλαιστίνη ενώ ίσως δεν είναι τυχαίο ότι και στην Χεττιτική ιερογλυφική συμβολίζει τον βασιλέα – ήλιο ή τον ‘ΘΕΟ’”*.⁵¹⁴ Η υιοθέτηση της Αιγαιακής τέχνης στα ανακτορικά κέντρα των Αμοριτών αλλά και της Αβάριος συνιστά μια τομή αναφορικά με την παραδοσιακή παράσταση της βασιλείας στην ευρύτερη περιοχή. Στις τοιχογραφίες υιοθετείται μιά φευγαλέα αν όχι και ελλειπτική παράσταση της βασιλείας, χαρακτηριστική της Αιγαιακής οπτικής, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή βασιλοκεντρική της Ανατολής.⁵¹⁵ Σύμφωνα με την άποψη των Cline και Landau το γεγονός αυτό εκφράζει την διάθεση των ηγεμόνων να ανήκουν σε ένα πιο κοσμοπολίτικο σύστημα αναφοράς, ενδεχομένως όμως πηγαίνει πολύ πιο μακριά.

Η επικράτηση των Αιγαιακών πολιτιστικών προτύπων στην Ανατολή πραγματοποιείται στο έδαφος του διεθνοποιημένου εμπορίου και το ακολουθεί. Συνιστά πολιτιστικό γεγονός ύψιστης σημασίας, εφ’ όσον εντάσσει την ηγέτιδα τάξη περιοχών της τελευταίας σε ένα πολιτιστικό σύστημα στο οποίο η θέση του ηγεμόνα είναι ολιγώτερο κεντρική και καθοριστική. Το γεγονός αυτό είναι ένα φαινομενικά μικρό αλλά ουσιαστικά μεγάλο βήμα για την *‘ενηλικίωση’* του ανθρώπου. Σύντομα ο χειραφετημένος Έλλην άνθρωπος θα εντάξει και αυτούς τους θεούς στην νομοτέλεια της ανάγκης,

θα κλέψει την γνώση από τον ύψιστο θεό (Προμηθέας - Δίας), θα αναλάβει να κρίνει τίς θεές οι οποίες διαγωνίζονται για την ομορφιά (Πάρις και Ήρα - Αθηνά - Αφροδίτη) και θα μπορεί να αμφισβητεί και αυτήν την θέληση των θεών (Οδυσσέας - Ποσειδών).

Ο ανθρωπομορφισμός ο παρατηρούμενος στην θρησκεία των Αρχαίων Ελλήνων σηματοδοτεί την εξοικείωση και απολύτρωσή τους από τον φόβο έναντι τού θείου, συνιστά δε απαραίτητο όρο ελευθερίας και αναζητήσεως. Άλλωστε ο Ασιατικός δεσποτισμός και η θεοκρατία είναι άγνωστα στον αρχαιοελληνικό χώρο και εάν υπήρξαν ποτέ αυτό συνέβη σε πολύ πρώιμο στάδιο και ξεπεράσθηκε γρήγορα. Το ταξίδι για την ελευθερία έχει ήδη αρχίσει για τον Έλληνα Άνθρωπο της ύστερης Εποχής τού Χαλκού!...

Εικ. 21: Αίθουσα του θρόνου στο ανάκτορο F της Αβάριος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*. Ο J. D. Muhly, υιός του Δαβίδ Gordon και της Βιολέτας Muhly γεννήθηκε στις ΗΠΑ το 1936. Δίδαξε Αρχαία Ιστορία και Γλώσσες της Εγγύς Ανατολής στο Πανεπιστήμιο της Minnesota (1964-1967) και της Pennsylvania (1967-1997). Υπηρέτησε ως Διευθυντής της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (1997-2002) και τώρα μελετά τα μεταλλικά αντικείμενα από το Μινωικό κοιμητήριο Πετράς Σητείας, διαμένοντας μόνιμα στην Αθήνα. Έχει δημοσιεύσει πληθώρα άρθρων για το Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή, ιδιαίτερα στο πεδίο της αρχαιομεταλλουργίας. Έχει ασχοληθεί επίσης με ανασκαφικό έργο στο Ισραήλ (με το Πανεπιστήμιο του Τελ-Αβίβ στις Φιλισταιικές πόλεις Αφέκ-Αντίπατρι και Τελ Γκαρίσα), στην Κρήτη (με τον Philip Betancourt του Πανεπιστημίου Temple) αλλά και στην Κύπρο (στον μεταλλευτικό οικισμό Απλίκι, με χορηγία από το Ίδρυμα The Shelby White & Leon Levy Program for Archaeological Publications). Είναι μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής εκδόσεων του περιοδικού της Βιβλικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Το άρθρο το οποίο πυροδότησε την παρούσα εργασία δημοσιεύθηκε το 1974 στο περιοδικό Expedition (Volume 16, Number 2, Winter 1974) του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ανθρωπολογίας της Pennsylvania, όπου τότε ο J.D. Muhly ήταν επίκουρος καθηγητής.

1. Η ιστορία του Χετταίου Ουρία (τον οποίο δολοφόνησε ο Δαβίδ αφού αποπλάνησε την όμορφη σύζυγό του) αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη (2 Σαμ. 11:3), η οποία υποτίθεται ότι υπεγράφη μεταξύ του Θεού και των Ισραηλιτών. Πάντως η Παλαιά Διαθήκη θεωρείται αμφισβητούμενης ιστορικής αξίας, συνετέθη πιθανόν τον 6^ο αιώνα π.Χ. η δε ιστορούμενη από τον Σαμουήλ ιστορία περί Ουρία υποτίθεται ότι αναφέρεται στον 10^ο αιώνα π.Χ. περίπου, οπότε η Χεττιτική αυτοκρατορία είχε προ πολλού διαλυθεί. Για μια θεώρηση των αμφισβητήσεων περί αναφοράς Χετταίων στην Παλαιά Διαθήκη βλ. Wood 2011.

2. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ιάκωβος Θωμόπουλος από το 1912 (Θωμόπουλος 1912) είχε υποστηρίξει στο έργο του 'Πελασγικά' ότι η Χεττιτική γλώσσα ανήκει στην Πελασγική ομογλωσσία μαζί με την Ελληνική, Αλβανική, Ετεοκρητική, Ετρουσκική, Λυδική, Καρική κλπ., είχε προχωρήσει δε και σε μετάφραση πολλών επιγραφών των γλωσσών αυτών.

3. Hawkins 1998, p. 30; Bryce 1999a, p. 3; Güterbock 1983, p. 138; Mellink 1983, p. 141; Vermeule 1983, p. 141-143; Singer 2000, p. 28.
4. Hawkins 1998.
5. Η Mira αρχικώς ανήκε στο βασίλειο της Arzawa, συχνά προσκείμενο πολιτικά προς τους Αχιγιάβα, και με ιδιαίτερες πολιτιστικές συγγένειες με αυτούς. Αναφορικά με την χρονολόγηση του μνημείου Karabel η *‘μειοψηφούσα’* άποψη υποστηρίζει την χρονολόγησή του στο πρώτο τέταρτο της τελευταίας χιλιετίας πρίν από την εποχή μας, βλ. κατωτέρω. Άλλωστε στην πρωτεύουσα της Arzawa – Mira η Μυκηναϊκή επιρροή ήταν εμφανής, ενώ δεν αποκλείεται και η μόνιμη εγκατάσταση Ελλήνων στην ίδια θέση. Για μια περίοδο της ΥΕΙΙΙb η Mira ευρέθη υπό έμμεσο Αχαϊκό έλεγχο, όταν ο Ατρα, κυβερνήτης της Μιλήτου και υποτελής των Αχιγιάβα, την είχε θέσει υπό τον έλεγχό του μαζί με την Χώρα του ποταμού Seha και την Λέσβο, βλ. Koranias (Koranias forthcoming, p. 150).
6. Βλ. Bean 1966.
7. Sayce 1890, p. 70.
8. Tassios 2008, p. 27.
9. Kantor 1947.
10. Cline and Harris-Cline 1998, p. 118.
11. Bietak 2000, p. 201.
12. Bass 1998, p. 186.
13. Morris and Powell 1997, pp. 605-610. Το όνομα Tawagalawa έχει θεωρηθεί από μελετητές ως αντιστοιχούν στον Ετεοκλή, του Attarissiya στον Ατρέα ή Ατρείδη, του (a-)Ka-ga-mu-na-aš' στον Αγαμέμνονα, βλ. Giannakos (Giannakos 2012, pp. 427, 429) και Beckman et al. (Beckman, Bryce, and Cline 2011, pp. 1, 120). Πρώτος ο Forrer αναγνώρισε στον Alaksandus την Χεττιτική απόδοση του Αλεξάνδρου (Πάριδος) της Τροίας (Forrer 1924). Σημειώνεται ότι στην εικονογραφία της Αιγύπτου, της Συρο – Παλαιστίνης, και, πιθανότατα της Μινωικής Κρήτης και τού Μυκηναϊκού κόσμου το άρμα είναι στοιχείο που απεικονίζεται εν σχέσει με τον βασιλέα και μαζί με αυτόν, βλ. Marinatos (Marinatos 2010, p. 24).
14. Bryce, 2003, p. 192-199.
15. Βλ. Cline 2006, p. 15.
16. Για την Μυκηναϊκή Κοινή βλ. Kantor (Kantor 1947, p. 79). Για τις σχέσεις Αιγύπτου – Κύπρου βλ. Παπαδόπουλο (Παπαδόπουλος 2011, σελ. 10) και Bryce (Bryce 2003, p. 55 & 76).

17. Bryce 1999b, p. 395.
18. Fischer 2010.
19. Έτσι ο M. Bernal το 1975 υφίσταται, κατά τα λεγόμενά του, μια ριζική μεταστροφή των ενδιαφερόντων του, ως αποτέλεσμα του ότι 'αναγνώρισε τις Εβραϊκές ρίζες του' (Wikipedia, s.v. Bernal). Η εισαγωγή του εθνικιστικού παράγοντα στις έρευνές του τον οδήγησε στο ατυχές βιβλίο του 'Η Μαύρη Αθηνά'. Ομοίως για την προσπάθεια οικειοποιήσεως από μέρους των Τούρκων τόσο της Τροίας και του Ομήρου όσο και των Χετταίων βλ. Κοτσώνα (Κοτσώνας 2013) και Erimtan (Erimtan 2008).
20. Niemeier 1990, p. 190.
21. 'Το Βήμα', δημοσίευση της 24/03/2001 με αφορμή την έκθεση: 'Τροία: μύθος και πραγματικότητα', Στουτγκάρδη. Ο καθηγητής Κόρφμαν απεδέχθη την τουρκική υπηκοότητα και προσέθεσε το όνομα Οσμάν στο όνοματεπώνυμό του, βλ. Κοτσώνα (Κοτσώνας 2013, σελ. 28).
22. Belgiorno 2012.
23. Carannante 2010, p. 165.
24. Τα βασιλικά αρχεία της Χεττιτικής πρωτεύουσας περιλαμβάνουν περί τις 10000 πινακίδες με σφηνοειδή γραφή η οποία απέδιδε πολλές γλώσσες (Κ. E. Eduljee 2007): την γλώσσα Nesili ή Kanesili, η οποία σήμερα ονομάζεται Χεττιτική, την γλώσσα των Χάττι, των Μιτάννι, την Χουριανή (Hurrian), την Ακκαδική, την Λουβιανή (Luvian), την Παλαϊκή και την Σουμεριανή.
25. Yakubovich 2008a, p. 382-384.
26. Σε πλείστες πινακίδες της Γραμμικής Β' από την Πύλο, τις Μυκήνες και την Κνωσό, υπάρχουν αναφορές οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αναφέρονται στην Assuwa: a-swi-ja (γυναικείο όνομα δεικνύον την καταγωγή, από την πινακίδα PY Aa 701), a-si-ja-ti-ja (τοπωνύμιο, από την πινακίδα PY Ae 134), a-swi-jo (όνομα προσώπου, από την πινακίδα KN Sc 261). Για περισσότερα βλ. Cline 1996, p. 144, n. 43.
27. Kelder 2010a.
28. Aruz, Benzel, and Evans 2008, p. 444, nr. 292.
29. Για την ουδετερότητα ή και εχθρικήτητα της Λυκίας έναντι των Χετταίων βλ. Bryce (Bryce 2010, p. 48). Για τις αναφορές της Λυκίας σε πινακίδες της Γραμμικής Β' (PY Gn 720 και PY Jn 415) βλ. Efkleidou 2003, p. 280; Woudhuizen 2009, p. 8.

30. Bryce and 1986, σελ. 41.
31. Βλ. την σχετική επιστολή CTH 181, τρίτη πινακίδα, §1.
32. Collins 2010, p. 59-60.
33. Zieger and Sontheimer 1972. *Lexikon der Antike*, s.v. Σάνδων. Βλ. για παράδειγμα αναφορά στην πινακίδα KUB IX 31 II 22 f.; [7. 141; 8. 340]).
34. Βυζαντινός του έκτου αιώνας, ασχοληθείς με θέματα της αρχαιότητας.
35. Billigmeier 1969, p. 182; Billigmeier 1981, pp. 754-755. Πρόκειται για τις πινακίδες KN Nc 4474, KN U 4478, KN As 607, HT 117.
36. Mastrocinque 2007.
37. Peled 2010, pp. 73-74, n. 11.
38. Gelb 1985 (1934), p. 14, n. 156.
39. Peled 2010.
40. Anagnostou 2002, n. 26.
41. Leitao 1995.
42. Lee 2006, fig. 1. Πρόκειται για το ήδη απωλεσθέν ορειχάλκινο άγαλμα από την Οιχαλία του 5^{ου} αιώνας.
43. Hsch. s.v. Κυβήβη: *η μήτηρ των θεών. και η Αφροδίτη.. και Φρυγών παρ' ό και Ιππώναξ (fr. 120 Bgk.) φησί. και Διός κούρη Κυβήβη και Θρεϊκίη Βενδίς. άλλοι δε Άρτεμιν.*
44. Billigmeier 1981, pp. 754-755. Πρόκειται για τις πινακίδες HT W220a/Cr V5, HT 116a1, KN Df 1219, KN As 1516, KN Ap 769, HT 88.
45. Bossert 1932; Deroy 1952; Kober 1948, pp. 88-89, fig. 3.
46. Evans 1921, pp. 625-628, 631, figs. 462, 463, 466; Evans 1909, p. 157, sign P41; Kober 1948, pp. 88-89, fig. 3. Ο Evans πιθανολόγησε ότι η λέξη από τέσσερεις ιερογλυφικούς χαρακτήρες ενδεχομένως έκρυβε το όνομα θεάς. Στην ομάδα τελετουργικών επιγραφών συγκαταλέγονται: θραύσμα από το Παλαίκαστρο, θραύσμα από τράπεζα προσφορών της Κνωσσού και το σπήλαιο Ψυχρού, αναθηματικό κουταλόσχημο ασβεστολιθικό αγγείο από τον Τρούλο Αρχανών με την επιγραφή TL Za 1 Γραμμικής Α', βλ. Deroy (Deroy 1952, figs. 3, 4, 5). Για το ίδιο θέμα υπάρχει και άλλη προσέγγιση, βλ. Van den Kerkhof and Rem (Van den Kerkhof and Rem 2007).
47. Hawkins 2000a, p. 580, pl. 331. Η άποψη εκφράζεται με αφορμή σχολιασμό της σφραγίδας XIII.10 (Gulbenkian).

48. Woudhuizen 2004, pp. 103-104; Bossert 1931; Haider 2001. Ο τελευταίος αναφέρεται στον Ιατρικό Πάπυρο του Λονδίνου (British Museum 10059), όμως δεν αναγνωρίζει τις δύο θεές. Βλ. επίσης σημ. 301.
49. Collins 2010, p. 55.
50. Ο Ιππώναξ ο Κολοφώνιος υπήρξε ποιητής, αποσπάσματά του δε έχουν διασωθεί από τον Τζέτζη. Το θέμα του αποδιοπομπαίου τράγου επέζησε και αργότερα, για παράδειγμα στην εορτή των Θαρρηγίων, βλ. Bremmer (Bremmer 1983).
51. Η Άρτεμις αναφέρεται σε πινακίδες της Γραμμικής Β' από την Πύλο (ως a-te-mi-to στην πινακίδα PY Es 650 και υπό την μορφή a-ti-mi-te στην PY Un 219).
52. Watkins 2004, pp. 77-78. Πρόκειται για τον συνδυασμό - μεταφορά στοιχείων ή θεμάτων από μία πηγή για την δόμηση άλλης, ανήκουσας σε διαφορετικό περιβάλλον - πλαίσιο. Στην περίπτωση μεταφοράς συμβολικών εικόνων το σημαίνόμενο μπορεί να ακολουθεί ή και να μην ακολουθεί το σημαίνον (εικόνα).
53. Morris 2001, p. 430, n. 49. Πρόσφατα ανεσκάφησαν εκατοντάδες βολβόσχημες χάνδρες από ημιπολύτιμο λίθο, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελούν τμήματα πρώιμου περιδεραιίου. Υπάρχουν επίσης πλούσια χρυσά ευρήματα (κοσμήματα, διακοσμητικά κ.ά.) υποστηρίζοντα την λατρεία της θεάς ως γονιμικής και προστάτιδας της άγριας ζωής, βλ. Melcher et al. (Melcher et al. 2009). Με ανάλογους 'βολβούς' απεικονίζεται, πάντως, και ο Ζεύς Λάβρανδος. Για την kursa βλέπε σχολιασμό στην § 12.5.
54. Eduljee 2007. Ο Yener (Yener 1995, p. 3) υποστηρίζει ότι η χεττιτική τεχνολογία μετάλλου ήταν πολύ ανεπτυγμένη, συνεχίζοντας μια μακρά Μικρασιατική παράδοση. Από την άλλη ο Thornton (Thornton 2009) έχει εκφράσει την άποψη ότι η τεχνολογία του μετάλλου εισήχθη στην Μικρά Ασία από την Συρο - Παλαιστίνη.
55. Genz and Mielke 2011, p. 4, fig. 1; p. 12).
56. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις αποκρύπτεται ο μη χεττιτικός χαρακτήρας ευρημάτων. Έτσι ο Yener, αναφερόμενος στο γνωστό Μυκηναϊκό ξίφος το οποίο ευρέθη στην Χατούσα με αφιέρωση για την επικράτηση των Χετταίων επί της Assuwa (Yener 2007, σελ. 5) δεν αναφέρει τον Μυκηναϊκό χαρακτήρα του, ώστε κάλλιστα ο μη ενήμερος να το θεωρεί ως χεττιτική κατασκευή.

57. Ο Wheeler (Wheeler et al. 1975, p. 34) ερευνώντας τα υπάρχοντα μεταλλεία χαλκού της Ανατολίας αναφέρει μόνον το μεταλλείο Ergani (στον ανατολικό Ταύρο). Ο Yener (Yener 2007, p. 3; Yener and Lechner (υπό έκδοση), p. 5) αναφέρει επιπρόσθετα τα ορυχεία χρυσού και χαλκού στα όρη Amanus (στην περιοχή της Κιλικίας), καθώς και αυτά στην Τρωάδα, αμφότερα στα όρια ή και εκτός επιρροής του Χεττιτικού κράτους.
58. Cline 1991a, pp. 4-5.
59. Jones 2007, p. 24.
60. Zukerman 2010, p. 888.
61. Bryce 2010, p. 48.
62. Φουράκης 1990, σελ. 244. Η αυτή πληροφορία παρέχεται ως μία των πιθανών εκδοχών από τον Ευστάθιο (Ευστ. ΣχΟδ.11.821). Η πόλις ορθογραφούμενη ως Κύτα, Κυταία ή Κυτηῖς αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο ως πατρίδα της Μήδειας (St.Byz., s.v. Κύτα), απαντάται δε και στα Ορφικά (*Orph.A.822* και *Orph.A.927*). Αναφέρεται επίσης στα Γεωγραφικά του Πτολεμαίου ως Κύταιον Κρήτης (*Ptol.Geog.3.17.6*) αλλά και ως Κύταιον Χερσονήσου Ταυρικής (*Ptol.Geog.3.3.6*). Βλ. επίσης Kelder 2005a, p. 152.
63. Huxley 1960.
64. Evans 1935, pp. 765-767.
65. Νικόλιτσης 2008; Tsetskhladze 1994.
66. Woudhuizen 2009, p. 6; Hiller 1991, p. 214. Ο Woudhuizen (Woudhuizen 2009, p. 6) αναγνωρίζει το τοπωνύμιο Παφλαγονία στην pa-pa-ra-ko (PY Jn 845), το ανθρωπωνύμιο 'Κολχίδας' ('Kolkhidias') στο ko-ki-da (KN Sd 4403) και το 'Κολχίδειος' ('Kolkhideios') στο ko-ki-de-ja (KN Fh 5465).
67. Beck 1995.
68. Czebreszuk 2005. Για τον μύθο του Παρθολώνα (Partholon) βλ. Morris (Morris 1937).
69. Evans 1935, p. 766.
70. Boer 2008, p. 281.
71. Evans 1935, p. 766, εικ. 747.
72. Evans 1935, p. 768, εικ. 749; Evans 1921, p. xxiii. Το εδώλιο είχε γίνει γνωστό από τον Sayce, ο οποίος όμως δεν ανεγνώρισε ότι επρόκειτο για την Μινωική Α'. Η εκτίμηση του Evans δεν έχει γίνει αποδεκτή από όλους, βλ. και Boer (Boer 2008, p. 285).

73. Boer 2008, p. 288-289; Hóttel 1981, p. 87.
74. Tibet, Özdoğan, and Marro 1996, p. 281-282. Πρόκειται για τις θέσεις: Catalkaya, Pazaedoruğu και Tepecik. Η θέση Pazaedoruğu έχει δώσει και ευρήματα ανάλογα αυτών της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας.
75. Tibet, Özdoğan, and Marro 1996, p. 281-282. Ευρέθησαν τρία πλήρη αγγεία (ένας πίθος, ένα κύπελλο και ένα μαγειρικό σκεύος), εκ των οποίων τα δύο έχουν σχεδόν ακριβώς τα παράλληλά τους στην Παραδημή. Ο πίθος και το μαγειρικό σκεύος διαθέτουν την μορφή των αμφικωνικών δοχείων της Παραδημής (βλ. http://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=4795), η οποία είναι χαρακτηριστική της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας.
76. Ασλάνης 1988, σελ. 152.
77. Toynebee 1922; Erimtan 2008. Κατά την διάρκεια των δεκαετιών του 1910 και 1920 ο Μητροπολίτης Τραπεζούντος Χρυσάνθος Φιλιππίδης υπήρξε ο βασικός μαχητής του Ποντιακού ζητήματος. Στην διάσκεψη των Βερσαλλιών υπέβαλε Μνημόνιο σύμφωνα με το οποίο *“η περιοχή του Πόντου θα έπρεπε να αποτελέσει αυτόνομο Ελληνικό κράτος”*. Τήν περίοδο 1914-1923 το κίνημα των Νεοτούρκων προέβη σε γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, η οποία έχει σήμερα καταδικασθεί από τον πολιτισμένο κόσμο.
78. Jasink and Marino 2005.
79. Ανάγνωση της επιγραφής Karatepe (Bilgin 2009): I am Azatiwada, blessed by Ba'al, servant of Ba'al, who was placed in authority by king Awarik of the Danunians.. αν και υπάρχει και η ανάγνωση του Humm (Humm 1997): I am indeed Asatiwatas, The blessed of the Sun, the servant of the Storm-God, Whom Awarikus exalted, king of Adanawa...
80. Η πινακίδα PY Sa 774 αναφέρεται σε ζεύγος τροχών άρματος του Μόψου - Μόκσου (mo-ko-so-jo). Η πινακίδα KN De 1381+ B προέρχεται από τον Ανατολικό - Δυτικό διάδρομο της Κνωσσού, χρονολογείται στα τέλη της ΥΜ IIIa1 εποχής (1370 π.Χ.) και θεωρείται έργο της χειρός 117, αναφέρεται δε σε αιγοπρόβατα του mo-ḡo-so. Ο Στράβων αναφέρει πόλη της Θεσσαλίας Μόψιον, από του Μόψου του Λαπίθου, ενώ το όνομα Μοψοπία της Αττικής το συνδέει με τον Μόψοπο (Στράβων 9.5.22).
81. Schmitz 2009. Η Χεττιτική λέξη *kurutayant-*, απαντώσα στο κείμενο KUB XXVI 91, θεωρείται από μερίδα μελετητών ως δάνεια από την Ελληνική *κόρυς - κόρυθος*, βλ. Hajnal and Posch (Hajnal and Posch 2009, n. 19).
-

82. Schmitz 2009, p. 123. Ο Bossert πρότεινε την λέξη 'κραντόριος' (κυρίαρχος - ηγεμών), ενώ ο Dupont-Sommer την ισοδύναμη 'κάρανος', αρχηγός, συνδυασμένη με την 'Ταρσό'.
83. Winter 2010, pp. 473-474; Porada 1956, pp. 204-206; Buchner and Boardman 1966. Σε άρθρο της επί ομάδος σκαραβοειδών σφραγίδων της Κιλικίας η Porada έχει υποστηρίξει ότι ο συγκεκριμένος τύπος λύρας δεν προέρχεται από την Εγγύς Ανατολή, αλλά από την Ελλάδα. Περαιτέρω ο Boardman έχει ανακαλύψει αναλογίες και ομοιότητες με ευρήματα τάφων από την Ελληνική αποικία των Πιθηκουσών στην Ιταλία.
84. Stier 1950. Αναφέρεται ομοίως από την Winter (Winter 2010, p. 474).
85. De Vries 1972, pp. 41-43, p. 55, Pls. 3-4. Αναφέρεται ομοίως από την Winter (Winter 2010, p. 474).
86. Evans 1935, p. 751; pp. 763-764; Evans 1935, pp. 6-7.
87. Stubbings 1951, pp. 88-89. Βλ. επίσης κατωτέρω σημ. 122, 123.
88. Θωμόπουλος 1912, τόμος II, p. 567.
89. Θωμόπουλος 1933, σελ. 5.
90. Scheil 1901, p. 99.
91. Βλ. για παράδειγμα την συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ramses II and Hattusili III, όπου η χώρα των Χετταίων αποδίδεται ως Kheta. Ο Evans στο 'Ανάκτορο του Μίνωος' χρησιμοποιεί το ίδιο όνομα, βλ. παρατήρηση 32 ανωτέρω.
92. Σύμφωνα με το Μέγα Ετυμολογικό λεξικό η λέξη Μύρσος σημαίνει αγγείο πλεκτό από λυγαριά (EM, s.v. Μύρσος). Κατά το Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής του Σταματάκου το Αιολικό όνομα Μύρσιλος σχετίζεται με τον μύρτο (EM, s.v. Μύρρα). Επίσης η Μύρσιλος ήταν πόλις της Ήλιδος, αναφέρεται δε από τον Όμηρο (Ιλ.2.616). Με το όνομα Μυρτίλος είναι γνωστός και ο υιός του Ερμού και της Φαέθουσας, υπεύθυνος για το άρμα του Οϊνομάου. Με το θέμα της μελέτης του ονόματος έχει ασχοληθεί και ο Dale (Dale 2011, p. 17), αν και όχι εν εκτάσει.
93. Το όνομα της πρωτεύουσας των Αμμού (Υκσώς) στην Αίγυπτο ταυτίζεται με αυτό του Αβάριος, υιού του Σεύθου, ιερέως του Απόλλωνος των Υπερβορείων, βλ. Σουίδα (Suid., s.v. Αβαρις), Ηρόδοτο (Hdt.4.36) αλλά και τον Πλάτωνα (Plat.Charm. 158b).
94. Άποψη των ανασκαφών S. Loyd και J. Melaart. Βλ. επίσης Graham 1962; Wachsmann 2009, p. 85.
95. De Boer 2008, p. 278-279.

96. Mee 1978, pp. 132-136; Gates 1996, p. 303, fig. 17.
97. Kantor 1947, p. 37; pp. 104-105.
98. Βλ. για παράδειγμα την επιγραφή MIL Zb 1 με τρία σύμβολα της Γραμμικής Α' (Niemeier 1996).
99. Mee 1978, p. 136 (Renfrew 1972, p. 237).
100. De Boer 2008, p. 280.
101. Mee 1978, p. 137.
102. Kelder 2006.
103. Renfrew 1991, p. 28, συνεισφορά Χρ. Ντούμα: "Φαίνεται ότι και το νεκροταφείο που ανακαλύφθηκε στην Ιασό της Καρίας, κρίνοντας από τις συγγένειες στα έθιμα ταφής και την ομοιότητα των κτερισμάτων με εκείνα των Κυκλάδων, αντιπροσωπεύει παρόμοια εγκατάσταση, παρά το γεγονός ότι τα ευρήματα αυτά έχουν ερμηνευθεί ως απόδειξη της καταγωγής των Κυκλαδιτών από την Καρία".
104. Levi 1962; Levi 1966.
105. Mee 1978, p. 129. Αναφέρεται ότι στο Pilavtere, πλησίον της Ιασού, έχουν ανασκαφεί Μυκηναϊκοί τάφοι, βλ. Benter (Benter 2009).
106. Αναφορά της Nicoletta Momigliano στην σχετική συζήτηση στρογγυλής τραπέζης (Macdonald, Hallager and Niemeier 2009, pp. 169-170).
107. Mee 1978, p. 132.
108. Αναφέρεται από τον Finkelberg (Finkelberg 1998, p. 265). Βλ. επίσης τις πρωτότυπες εργασίες του Godart (Godart 1994a & 1994b).
109. Blegen, Caskey and Rawson 1953.
110. Mee 1978, pp. 146-147.
111. Woudhuizen 2009, p.8; Kelder 2006, p. 59.
112. Bammer 1987. Βλ. επίσης την Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, s.v. Artemis of Ephesus (Cult).
113. Kelder 2005b; Özgünel, C. 1996.
114. Kelder 2005b, p. 53. Όμως ο Mee δεν συνηγορεί υπέρ αυτής της απόψεως.
115. Smit 1987, p. 50, n. 14. Η εκτίμηση, όμως, δεν είναι αδιαμφισβήτητη.
116. Woudhuizen 2005, p. 166, fig. 1; Cline 1991b. Η σφραγίδα ανεσκάφη στον τάφο 24 και είναι εγχάρακτη με ιερογλυφικά Λουβιανά, Γραμμική Α/Β και Κυπρο-Μινωική, εκτίθεται δε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. 8184. Η αναγραφή της Mira έγινε με χρήση των χαρακτήρων L391 και

L383 κατά Laroche αντί των L387 (ομοήχου του L391) και L383 τα οποία υιοθετήθηκαν στην επιγραφή του Ταρκονδήμου - Tarkasnawa.

117. Kelder 2006, p. 58.

118. Gates 1996, p. 303.

119. Şahoğlu 2008.

120. Rutter, J.B.

121. Renfrew 1991, p. 72 (Ο Κυκλαδικός Κόσμος: συνεισφορά Χρ. Ντούμα).

122. Mee 1978, p. 145.

123. French 1975, pp. 53-75.

124. Helft 2010, p. 147.

125. Kelder 2010a, pp. 40-41; Cline 1996, p. 147; Güterbock 1984; Aruz, Benzel, and Evans 2008, pp. 442-443, nr. 291; Bittel 1976b, pp. 9-14, figs. 1-3; Helft 2010, pp. 141-142.

126. Genz 2004, p. 78. fig. 1; Kozal 2007, p. 143; Giannakos 2013, p.

427. Η Σάρισα (sa₅-ri-sà) υπήρξε περιφερειακό διοικητικό και λατρευτικό κέντρο των Χετταίων, όμως το όνομα της πόλεως δεν ανήκει στον Χεττιτικό κύκλο ονομάτων, βλ. Hawkins (Hawkins 2010, p. 174).

127. Bilgi and Dincol 1989, p. 30, fig. 2.

128. Gordin 2014, p. 65.

129. Gordin 2014, p. 73. Βλ. CTH 87.

130. Gordin 2008, p. 55

131. Bilgi and Dincol 1989, p. 31.

132. Yakubovich 2013, p. 107.

133. Gordin 2008, pp. 57-59.

134. Gordin 2008, p. 74, n. 77. Το όνομα του πατέρα παρουσιάζει Μιττανική συσχέτιση, κατά το πρώτο συνθετικό, και Λουβιανή κατά το δεύτερο. Αυτό ώθησε τον Salvini να υποθέσει την καταγωγή της οικογένειας από την Kizzuwatna, η οποία είχε μεικτό πληθυσμό. Σημειώνεται ότι η περιοχή αυτή ενετάχθη στην Χεττιτική επικράτεια περί το 1400 π.Χ.

135. Vernet Pons 2012; Maeir, Wimmer, Zukerman, and Demsky 2008. Οι προσπάθειες ετυμολογήσεως έχουν επιχειρήσει να συσχετίσουν την ρίζα ακόμη και με Μυκηναϊκά ονόματα (a-ro-wo-ta και a-ro-to). Ο Mittannamuwa, πατέρας του Walwaziti, υπήρξε επίσης και ιατρός, οπότε εκτιμάται ότι ενδεχομένως συμμετείχε στην προσπάθεια θεραπείας του

- Mursili II, η οποία έγινε κατόπιν βασιλικής πρωτοβουλίας, παρουσία και ειδώλων των θεών των Αχιγιάβα και της Λέσβου (KUB V6.57-64).
136. Helft 2010, p. 143. Το ξίφος και η ταφική στήλη του τάφου V του ταφικού κύκλου A των Μυκηνών τηρούνται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (υπό αρ. Π 744 και Π 1428 αντιστοίχως).
137. Genz 2011, p. 309; Mee 1978, pp. 132-133; Genz and Mielke 2011, p. xxi. Βλ. επίσης σημ. 71 για τις ενδείξεις Μινωικής παρουσίας – επιρροής στην Αμισό.
138. Kozal 2007, pp. 143-144; Schoop 2009, p. 154.
139. Bittel 1937, p. 25, pl. 14:1-5, n. 4.
140. Murray, Smith and Walters 1900, p. 9, fig. 68:1108. Τα κεραμεικά προέρχονται από τον τάφο 69 του Αγίου Ιακώβου, ενώ άλλο έχει ανασκαφεί στο Ιδάλιο.
141. Stais 1926, p. 118. Πρόκειται για εύρημα τηρούμενο στα Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 2633).
142. Schaeffer 1929, fig. 3.
143. Bittel 1937, p. 43, pl. 18:7.
144. Seager 1912, figs. 18: Va, 19: Va. Τα αγγεία χρονολογούνται στην ΠΜ III περίοδο. Διακόσμηση πλαστικών κομβίων απαντάται σε πληθώρα περιπτώσεων στο Alişar, βλ. Der Osten (Von Der Osten 1937, pp. 124, 138, 163).
145. Bittel 1937, p. 50, pl. 15:6-7.
146. Blegen, Caskey and Rawson 1953, p. 270. Στο Alişar έχουν ανευρεθεί αιχμές βέλους πιθανόν εισαχθείσες από την Τροία VI, παρόμοιες με άλλες από την Πύλο.
147. Bittel 1933, p. 28-29.
148. Lamb and Hutchinson 1930, p. 91, Fig. 9 (Nr. 128/1).
149. Boroffka and Stapelfeldt 1995, fig. 1.
150. Schmidt 1902, p. 230. Πρόκειται για το εύρημα υπ. αρ. 5863.
151. Hall and Woolley 1927, Pl. 49. Πρόκειται για το εύρημα T.O. 516.
152. Gelb 1985 (1934), p. 9.
153. Schmidt 1932, p. 202, fig. 261; Newberry 1908; MacGillivray 2012, p. 125. Παράσταση τέτοιων εστιών υιοθετείται και σε σφραγίδες του Alişar της Χεττιτικής περιόδου, βλ. Von Der Osten (Von Der Osten 1937, p. 210). Για τις εστίες αυτού του τύπου βλ. επίσης Hitchcock (Hitchcock 2002).

154. Schmidt 1932, p. 261, fig. 344; Gelb 1985 (1934), p. 76.
Gelb 1985 (1934), p. 9. Πρόκειται για την σφραγίδα b 2675.
155. Schmidt 1932, p. 275, n. 1. Πρόκειται για τις σφραγίδες b 729 και b 2204.
156. Bittel 1937, p. 44, fig. 28: 1-3; Du Buisson 1927, pl. VIII; Albright 1932, fig. 9.1.
157. Guethner 1926, p. 19, pl. 35. Πρόκειται για το εύρημα AO 9457 (αρ. 26).
158. Bittel 1937, p. 44, nn. 3, 4.
159. Η κεραμεική Tell el-Yahudiyeh (συντομογραφικά TEY) συνιστά τύπο άγγειοπλαστικής της ύστερης Μέσης Εποχής του Χαλκού - Δεύτερης Ενδιάμεσης Περιόδου (στην Αίγυπτο), η οποία έλκει το όνομά της από την ομώνυμη θέση στο ανατολικό Δέλτα του Νείλου. Θεωρείται συνδεδεμένη με τους Hyksos, ενώ ως τόπος προελεύσεώς της έχει θεωρηθεί η Κύπρος, η Συρο - Παλαιστίνη, η Αίγυπτος, ή η Νουβία, βλ. Karlan et al. (Karlan, Harbottle and Sayre 1982, p. 127). Συναντάται επίσης σε μεγάλο αριθμό θέσεων της Συρο - Παλαιστίνης και την Κύπρο. Ανεγνωρίσθη κατά πρώτον από τον Petrie.
160. Albright 1932, p. 69 (§ 17). Στην συγκεκριμένη περίπτωση τα κεραμικά αγγεία μιμούνται αργυρά και χάλκινα.
161. Albright 1932, p. 82, fig. 1.
162. Evans 1935, p. 184, fig. 145b. Για παράδειγμα βλ. κεραμικό από την Φαιστό της ΥΜ Ib περιόδου, διακοσμημένο με ζώνες του θέματος 'κύματος & στιγμών', διαθέτον οφιοειδείς λαβές. Σημειώνεται ότι το κεραμικό φέρει διακόσμηση με τον ιερό κόμβο εν συνδυασμώ προς το Αιγυπτιακό ankh, θέμα κοινό και μεταξύ των Χετταίων. Για το σύμβολο βλ. Evans (Evans 1901, p. 178, fig. 54), Bossert (Bossert 1932, pp. 12-13) και Bittel (Bittel 1937, p. 33; Bittel 1939, pl. I).
163. Albright 1932, p. 93 (§ 60). Πρόκειται για κεραμική με λαβή διχλωτού τύπου από υψηλής ποιότητας λευκό πηλό (WS I) η οποία έχει εντοπισθεί από τον Petrie (Petrie 2013 (1931), p. 10, pl. XXXIV, § 45; Petrie 1932, pl. XXXVI), χαρακτηρισθείσα, εσφαλμένα, ως Μικρασιατική ή Κιλικική, βλ. σχόλιο του Albright. Τυπική διακόσμηση αυτή του κλιμακωτού πλέγματος.
164. Du Buisson 1927, pp. 19, 21.

165. Cline 1991a, 1991b; Giannakos 2013, p. 427; Helft 2010, pp. 141-142, table 6.2.
166. Bittel 1937, fig. 14:23; Τσουντας 1908, σελ. 330-331, εικ. 256 και 257, σημ. 1; Καλιτσάς 2007, σελ. 67; Xanthudidēs 1924, pp. 15-17, pl. XXI; Petrie 1902, p. 23 (§21), pl. L. Το τριβείο από την Πάρο εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Π 4772). Στην σχετική ανωτέρω σημείωση ο Τσουντας αναφέρει την ανεύρεση παρόμοιων πινακίων σε τάφους της Σύρου (Αρχαιολογική Εφημερίς 1899, σελ. 100).
167. Mac Sweeney 2010, p. 8.
168. Niemeier 2005, p. 203.
169. Niemeier 2005a, p. 203; 2005b, p. 16; Collins 2010, p. 62.
170. Macalister 1918, σελ. 60, n. 2. Επίσης ο Λίβας (Λίβας 1963, σελ. 70) αναφέρεται σε εργασία του Charles (Charles 1960, p. 208) σύμφωνα με την οποία από την ανθρωπολογική μελέτη 42 σκελετικών ευρημάτων προέκυψε ότι *‘κατά την αρχή της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. στην Βόρειο Χαναναία σημειούται άφιξη ανθρώπων από την Βόρεια Κιλικία και την Ελλάδα’*.
171. Howard Jr. 1994.
172. Σύμφωνα με τον Wood (Wood 2006) στην Γέραρα ευρέθη κεραμεικό θραύσμα προερχόμενο από την Κρήτη, φέρον Μινωικά σύμβολα Γραμμικής Α', χαραγμένα πριν το ψήσιμο, χρονολογούμενο περί το 1600 π.Χ..
173. Για περαιτέρω στοιχεία ο αναγνώστης παραπέμπεται στα έργα του ανασκαφέως Eliezer D. Oren (Oren 1992, p. 989; Oren et al. 1996, pp. 95-109).
174. Rendsburg 1998, p. 291.
175. Yasur-Landau 2010a, p. 177, 209; Hasel 1998, p. 60.
176. Evans 1909, pp. 25, 275.
177. Wood 2006.
178. Yasur-Landau and Cline 2009, p. 17.
179. Πρόκειται για μία κυλινδρική και μία πυραμιδοειδή σφραγίδα, βλ. Dothan and Ben-Shlomo 2005, p. 166.
180. Πρόκειται για μία εγχάρακτη λαβή σκεύους, βλ. Yasur-Landau και Goren (Yasur-Landau and Goren 2004). Πέραν της εγχάρακτης λαβής ευρέθη και Φιλισταϊκή κεραμεική όπως και εδώλια του χαρακτηριστικού τύπου της Αζώτου (Ashdoda type).
181. Cross and Stager 2006, pp. 129-130.

182. Πρόκειται για την σφραγίδα υπ. αρ. 56 της Βύβλου (Ward and Tufnell, fig.2) αφ' ενός και την S63 της Λέρνης (Heath 1958, p. 112, pl. XXII, no. S63), ή CMS V 117. Από το CMS η σφραγίδα της Λέρνης χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο, ήτοι στο δεύτερο και τρίτο τέταρτο της τρίτης χιλιετίας.
183. Weingarten, Thorne, Prent, and Crouwel 2011.
184. Ward and Tufnell, pp. 184-185; Evans 1895, pp. 105, fig. 77.
185. Ward and Tufnell, p. 183.
186. Petrie 1925, p. 12. Αναφέρεται από τους Ward and Tufnell (Ward and Tufnell 1966, p. 183).
187. Οι συγκεκριμένοι σκαραβαίοι έχουν ευρεθεί σε πλαίσιο ΠΜ Ι-ΙΙ, ΜΜ Ι-ΙΙ και ΠΜ ΙΙ-ΜΜ Ια αντιστοίχως, η δε χρονολόγησή τους με βάση το καλλιτεχνικό ύφος και τα διακοσμητικά θέματα κατέληξε να τους αποδώσει στην ΧΙ-ΧΙΙ και ΧΙΙ δυναστεία, αντιστοίχως, θεωρώντας, προφανώς, ότι ως Αιγυπτιακής προελεύσεως δεν θα μπορούσαν να διαθέτουν τις έλικες, οι οποίες εισήχθησαν στην Αίγυπτο κατά τις αναφερθείσες περιόδους! Σύμφωνα με μία ρεαλιστική ερμηνεία οι σκαραβαίοι θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι Μινωικοί, προς χρήση για εμπόριο με τους Αιγυπτίους.
188. Van Binsbergen and Woudhuizen 2011, p. 328. Ο σκαραβαίος από την Αγία Τριάδα χρονολογείται από τον Woudhuizen μετά την ΙΧ δυναστεία.
189. Το έγγραφο τηρείται στο Βρετανικό Μουσείο με αρ. BM 56047.
190. Rice 1999, pp. 183-184. Ένας εξ αυτών, δήμαρχος των Θηβών, ετάφη στον τάφο TT 96, ο οποίος μάλιστα φέρει και μεταγενέστερη χάραξη με το όνομα Αλέξανδρος. Στον τάφο του διακρίνονται χαρακτηριστικά, όπως η παράσταση της συκής και ερωτικής χειρονομίας προς την σύζυγό του, τα οποία είναι κοινά και στην Μινωική Κρήτη, βλ. Marinatos (Marinatos 1993, p. 181, n. 40; p. 190, n. 75), ενώ η οροφή διακοσμείται ως κήπος των αμπέλων. Ενδεχομένως διέθετε τάφο (KV 42) και στην Κοιλιάδα των Βασιλέων, βλ. Willockx (Willockx 2011, p. 19) και Hodel-Hoernes (Hodel-Hoernes 2000, p. 113). Ο ευγενής Nebamun, του οποίου ο τάφος TT 93 έφερε διακόσμηση Αιγαιακής επιρροής, ήταν γαμπρός του. Τέλος η Hatshepsut, την οποίαν υπηρέτησε ο παλαιότερος Sennefer ταφείς στον TT 99, αναφέρεται ως συσχετιζόμενη με την παράδοση του Αιγαίου, χωρίς εδώ να υπονοείται τίποτα για την αρχική πηγή της επιρροής. Ο τελευταίος δραστηριοποιήθηκε και στα λατομεία του Σινά (Serabit el-Khadim), βλ.

- Petrie (Petrie 1906, p. 80), όπου πιθανότατα απησχολούντο και Αιγαίοι ή Αιγαιακής επιρροής (Μαδιανίτες), βλ. Hoffmeier (Hoffmeier 2012).
191. Ο όρος 'Μινωίτες Πρωτο-Φιλιισταίοι' διατυπώθηκε πρώτον από τον E. W. Hindson (Hindson 1971, p. 47), βλ. Yamauchi (Yamauchi 2010, p. 29).
192. Zevit 2001, p. 135, n 17; Billington 1994; Mazow 2005, p.315; Yasur-Landau 2002, p. 188; Yamauchi 2010, p. 29; Cline, Yasur-Landau and Goshen 2011, p. 247; Yasur-Landau et al. 2012; Koh, Yasur-Landau and Cline 2014.
193. Van Wijngaarden 1999, p. 8; Schaeffer 1936; Sjöqvist 1940, pp. 183-184; Immerwahr 1960. Άλλωστε η Παλυβού έχει σημειώσει την ύπαρξη Αιγαιακών αρχιτεκτονικών αναλογιών στην πόλη (Palyvou 2007).
194. Evans 1935, p. 13, 776; McEnroe 2010, p. 126; Ian Begg 2004, p. 13; Dinsmoor 1950, p. 35.
195. Wachsmann 2009, p. 40.
196. Hrozny 1932a, p. 129; Hrozny 1932b, p. 176; Sweeney 2006, p. 90. Υπάρχουν όμως και άλλες απόψεις, βλ. Dossin (Dossin 1939).
197. Seger 1988, p. 114; Gonen 1992 p. 142, fig. 20c; Gilmour 2002, p. 113. Πρόκειται για την σαρκοφάγο L 10071, εκτιθέμενη στο Skirball Museum of Biblical Archaeology in Jerusalem. Η δεύτερη, αλλά ανασκαφείσα πρώτη κατά τον μεσοπόλεμο, είναι αυτή που εντοπίστηκε από την P. Sillberberg-Zelwer στον τάφο VII, βλ. Zelwer (Zelwer 2012, fig. 52).
198. Seger 1988, pp. 52, 114. Βλ. επίσης σημ. 170.
199. McGovern 1995.
200. Kitchen 2003, pp. 109-110.
201. Bietak 1996, 2000.
202. Cline 1998.
203. Niemeier and Niemeier 1998, p. 75.
204. International Standard Bible Encyclopaedia 1915, s.v. Amorites (James Orr).
205. Sayce 1895, p. 48.
206. Yasur-Landau 2010a, p. 180.
207. Hasel 1998.
208. Albright 1975, p. 516.
-

209. International Standard Bible Encyclopaedia, 1915, s.v. Lasha (James Orr). Για πρόσθετα στοιχεία βλ. Καλόπουλο (Καλόπουλος 1995, σελ. 119).
210. International Standard Bible Encyclopaedia 1915, s.v. Cities of the Plain (James Orr).
211. Ο όρος *Via Maris*, δηλαδή *παραθαλάσσια οδός* 'αλιεύτηκε' στην λατινική μετάφραση της Καινής Διαθήκης, Ματθ. 4:15, ουδέποτε δε υπήρξε ρωμαϊκή οδός με αυτό το όνομα (Λουκοβίκας 2013).
212. Gilan 2013, pp. 48-49.
213. Hawkins 2011. Πρόκειται για την επιγραφή Aleppo 6.
214. Weeden 2013, p. 17. Η σχετική πληροφορία αντλείται από ανάγνωση της επιγραφής Aleppo 7.
215. Kohlemeyer 2009, pp. 190-191.
216. Schmitz 2009, p. 134.
217. Kohlemeyer 2009, p. 200.
218. Schwemer 2008; Aro 2010, pp. 5-6; Beckman, G. 2008.
219. Σε τοξωτή επιτύμβια στήλη από την Ugarit της ύστερης Εποχής του Χαλκού παρουσιάζεται ο θεός της καταιγίδας Βάαλ με ρόπαλο και δόρυ, ενώ ο βασιλιάς εικονίζεται σε πολύ μικρότερο μέγεθος υπό την προστασία του πρώτου. (Μουσείο του Λούβρου, AO 15775).
220. Βλ. για παράδειγμα Συριακό σφραγιδοκύλινδρο της περιόδου 1825-1750 π.Χ. εικονίζοντα βασιλέα να πλησιάζει θεότητα καθημένη επί ταύρων με ανθρώπινες κεφαλές, επί αρσενικής σφίγγας, αίγας και δαίμονος. Ανήκε αρχικώς στην συλλογή W.H. Moore ενώ τώρα εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Ν. Υόρκης (The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 326941).
221. Burkert 1985, pp. 125-126.
222. Duev 2007. Πρόκειται για τις πινακίδες PY Tn 316, KN Fr 1+, KH Gq 5 κ.ά.
223. Για το ιερό του σπηλαίου Πατσού βλ. Βελεγράκη (Βελεγράκη 2013).
224. Canby 1969, pp. 141-142.
225. Evans 1901, pp. 124-125; Evans 1901, p. 477.
226. Canby 1969, pp. 146-147; De Santerre 1987; Sabatini 2007, pp. 57-58.
227. Gelb 1935, pp. 11-12. Πρόκειται για επιγραφή αναγνωσθείσα από τον Hrozný (Revue Hittite et asianique III, 1934, pls. 2:2, 4:2).

228. Μάξιμος Σοφιστής, *Διαλέξεις*, 2, 2, 1: *Ἐπεφήμισαν δε και Διί αγάλματα οι πρώτοι άνθρωποι, κορυφάς ορών, Ὀλυμπον, και Ἰδην, και εἶ τι άλλο ὄρος πλησιάζει ουρανῶ*. Αναφέρεται από τον Cook (Cook 1914, p. 102). Για την παλαιότητα της λατρείας του Διός στον Ὀλυμπο βλ. και Μπέλλα (Μπέλλας 2007, σελ. 79-80).
229. Weeden 2013, p. 17. Στοιχεία επ' αυτού παρέχει η επιγραφή Aleppo 7, βλ. επίσης Hawkins (Hawkins 2011).
230. Hawkins 2011.
231. Singer 2012, p. 5; Gunter 2012, p. 802.
232. Verstraete 2012a, pp. 3-4. Verstraete 2012b.
233. Weeden 2013, p. 13-15; Hawkins 2000b, pp. 415-419. Πρόκειται για επιγραφές από το Meharde (CHLI I.IX.13) και Sheizar (CHLI I.IX.14), κατά τι νεώτερες από αυτήν του Aleppo.
234. Weeden 2013, p. 12-13; Janeway, B. 2011. Αφορά επιγραφή από την Αυλή VII του Tayinat του ενάτου αιώνας (CHLI VII.1) και δύο στήλες από την Arsuz, πλησίον της Ελληνιστικής Αλεξανδρείας κατ' Ἰσσόν, χρονολογούμενες από τον δέκατο αιώνα π.Χ. Συνολικά υπάρχουν επτά σχετικές επιγραφές.
235. *Lexicon of Greek Personal Names (LGPN)*.
236. Garcia Ramon 2009, pp. 2-3, n. 1. Το Μυκηναϊκό ανθρωπωνύμιο *da-te-wa* εμφανίζεται άπαξ σε πινακίδα της Κνωσσοῦ.
237. Σύμφωνα με τον Macalister (Macalister 1918, p. 126) οι Φιλισταίοι κατείχαν το μονοπώλιο του εμπορίου σιδήρου.
238. Hanson 2007.
239. Gitin et. al. 1998.
240. Demsky 1998.
241. Schäfer-Lichtenberger 2000.
242. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ίδιο ὄνομα υπό την μορφή Akašou ανευρίσκεται σε αιγυπτιακό ιερατικό κείμενο ασκήσεων, περιλαμβάνον κατάλογο ονομάτων Κρητών, του τέλους της 18^{ης} δυναστείας. Το κείμενο τηρείται στο Βρετανικό Μουσείο (BM 5647), η πληροφορία δε αναφέρεται από τον Macalister (Macalister 1918, p. 10).
243. *International Standard Bible Encyclopaedia*, 1915, s.v. Kittim (James Orr).
244. Σύμφωνα με τον Απ. Αρβανιτόπουλο, καθηγητή Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη

(Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, s.v. Γέθ). Αναφέρεται από τον Φουράκη (Φουράκης 1990, σελ. 241-242).

245. Noegel 1998.

246. Chadwick 1973; Ruijgh 1967; Φουράκης 1990, σελ. 245. Η πινακίδα, της οποίας την ύπαρξη επισημαίνει ο Φουράκης αναφέρεται στην πότνια Δέσποινα, πιθανόν δε σχετίζεται με σπονδές κριθαριού. Πέραν τού Κυταίου αναφέρεται επίσης στην Κυδωνία. Βλ. Chadwick and Ventris (Chadwick and Ventris 1973). Πιθανόν ταυτίζεται με το KU-TA[της πινακίδας HT 115b της Γραμμικής Α', βλ. Younger (Younger 2000).

247. Ο Μίνως κυριαρχούσε στο Αιγαίο και στην ευρύτερη ναυτική περιοχή, όπως βεβαιώνει και ο Θουκυδίδης (Θουκ.1.8), ίδρυσε δε παντιού εμπορικούς σταθμούς, τις λεγόμενες Μινώες, βλ. Pendlebury (Pendlebury 1979, p. 286).

248. Κατά τον Αθανάσιον Σταγειρίτην ωρισμένοι θεωρούν ότι ο Ζεύς ο τιμώμενος στην Γάζα ήταν ο Κρητικός, ο οποίος άρπαξε την Ευρώπη, εταυτίζετο δε με τον Μίνωα τον πρώτον (Ωγυγ.2.3.2.7). Ο Σταγειρίτης υπήρξε γνωστός Έλληνα λόγιος του 18^{ου}-19^{ου} αιώνας, καθηγητής στην Ακαδημία Ανατολικών Γλωσσών της Βιέννης.

249. The International Standard Bible Encyclopedia: E-J, G. W. Bromiley, 1982 Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Michigan, s.v. Gath.

250. Αναφέρεται από τον Αθανάσιον Σταγειρίτην (Ωγυγ.1.1.1.2).

251. Singer 2009, p. 480.

252. Kafafi 2009.

253. Maeir, Hitchcock and Horwitz 2013, p. 25.

254. Ventris and Chadwick 1953. Αναφορικά με την χρονολόγηση των πινακίδων της Γραμμικής Β' αυτές ανάγονται περί την ΥΜ IIIa/IIIb, βλ. Αντύπα (Αντύπας 2013), αν και έχει υποστηριχθεί και παλαιότερη χρονολόγηση.

255. Powell 2009, p. 236; Csapo, Johnston, and Geagan 2000.

256. Γράμματα από το 'Υπόγειο'; Μπέσιος, Τζιφόπουλος και Κοτσώνα 2012.

257. Than 2011.

258. Cosmopoulos 2006; Bennet 1995, p. 594.

259. Nakassis 2007, p. 137.

260. Sampson 2009, pp. 187-192. Εγγάρακτο σύμβολο κεραμέως έχει βρεθεί επίσης σε αγνύθα της Κάσου, χρονολογούμενο από την ΜΜ I-II εποχή, βλ. Σακελλαράκη και Όουενς (Σακελλαράκης και Όουενς 2011).

261. Marangou 2001, pp. 20-29.
262. Χρυσοστόμου 2001.
263. Μαραγκού 2013, σελ. 6; Merlini 2005, p. 247; Παντός 1987.
264. Heurtley 1935, p. 7, figs. 80, 81; Civitillo 2009, p. 76, fig. 2.
265. Faure 1989, p. 2288; Civitillo 2009, p. 76, fig. 2.
266. Souyoudzoglou-Haywood 1999, p. 99; Civitillo 2009, pp. 73-80.
267. Kontorli-Papadopoulou 2001; Kontorli-Papadopoulou, Papadopoulos and Owens 2006, p.186, fig. 2; Civitillo 2009, p. 81, figs. 4, 5.
268. Αραπογιάννη, Rambach και Godart 1995, pp. 251-254. Η επιγραφή είχε δύο σύμβολα κάτω από τον διπλό πέλεκυ στην μία πλευρά και έξη στην άλλη. Σύμφωνα με τον Godart η ανάγνωση είναι QA-JO και A-SO-NA QO-RO-QA. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι συλλαβές QO και JO ανήκουν στην Γραμμική Β' ενώ δεν υπάρχουν στην Γραμμική Α'. Πιθανολογείται ότι το ανασκαφέν κτίσμα ήταν ιερό κορυφής, για περισσότερες πληροφορίες δε θα πρέπει να αναμείνουμε την τελική δημοσίευση.
269. Χουρμουζιάδης 2004. Ο λιμναίος οικισμός της Καστοριάς είχε εντοπισθεί από το 1930 από τον αρχαιολόγο Κεραμόπουλο. Η ανασκαφή άρχισε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1993, υπό την διεύθυνση του καθηγητού Χουρμουζιάδη. Ο ανασκαφέας σε συνέντευξή του της 31.08.1997 είχε δηλώσει για την πινακίδα: *"υπήρχε ένας γραπτός κώδικας επικοινωνίας για τους κτηνοτρόφους και τους ψαράδες του Διοσηλιού"*. Δυστυχώς η πινακίδα φέρεται ως καταστραφείσα, αφού έπεσε, όπως φαίνεται, στα χέρια ακατάλληλων ανθρώπων.
270. Η παρούσα ανάλυση δανείζεται πολλά στοιχεία από τον Αδάμη (Αδάμης 2013).
271. Hymes 1979.
272. Ο Bass κ.α. (Bass κ.ά. 1989; Bass 1998, p. 188) αναφέρεται σε πιθανώς τρεις πίνακες γραφής οι οποίοι ευρέθησαν θρυμματισμένοι στο φορτίο του ναυαγίου (εύρημα KW 45 & 737 του ναυαγίου). Τα δύο ξύλινα φύλλα εκάστου συνεδέοντο με ελεφαντοστέινο εύκαμπτο σύνδεσμο οι δε εσωτερικές επιφάνειές τους εκάλυπτοντο με κερί. Το δίπτυχο είχε την δυνατότητα να κλείνει, και ενδεχομένως να κλειδώνει, προστατεύοντας τις εσωτερικές κερωμένες επιφάνειες. Το εύρημα χαρακτηρίζεται ως το παλαιότερο βιβλίο το οποίο ευρέθη ποτέ! Για λοιπές πληροφορίες βλ. επίσης Goodwin (Goodwin 2013). Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ των ευρημάτων του ναυαγίου περιλαμβάνεται και Μυκηναϊκή σφραγίδα, παρόμοια

άλλης ανασκαφείσας στο κοιμητήριο του Besiktepe, πλησίον της παραλιακής Τροίας VIIb1 (Jablonka and Rose 2004, p. 626, n. 58).

273. Mellink 1995, p. 41.

274. Για πληρέστερη ανάλυση του θέματος βλ. Perna 2011.

275. Σύμφωνα με την Payne (Payne 2010a, p. 183) γραφίδες κατάλληλες για γραφή σε κερί, αλλά ακατάλληλες για την απόδοση της σφηνοειδούς γραφής έχουν ευρεθεί στην Χατούσα. Για την γραφή σε κερωμένη επιφάνεια, τουλάχιστον όπως δείχνουν ευρήματα του 8^{ου} π.Χ. αιώνας, απαιτείτο η ανάμιξη του κεριού με ειδική κίτρινη βαφή, τέτοια δε ευρέθη εντός αμφορέως στο ναυάγιο της Αντιφέλλου, βλ. Bass κ.α. (Bass κ.ά. 1989, p. 11) και Goodwin (Goodwin 2013, p. 7.3). Σχετικά με την χρήση ξύλινων πινακίδων κατά την δεύτερη χιλιετία π.Χ. βλ. Bachhuber (Bachhuber 2006, p. 354).

276. Σύμφωνα με την Payne (Payne, A. 2010, p. 183) τα ιερογλυφικά παραπέμπουν σε κάποιο άγνωστο σύστημα γραφής, βλ. Neumann 1995. Ο Bass κ.α. τα περιγράφει ως γεωμετρικά σύμβολα (Bass κ.ά. 1989, p. 10).

277. Warnock and Pendleton 1991.

278. Jennings 2010, pp. 24-25; Schaeffer 1939, pp. 14-20.

279. Symington 1991, p. 112.

280. Symington 1991, p. 112-117, n. 44.

281. βλ. σημειώσεις 42-46 ανωτέρω.

282. Symington 1991, p. 111.

283. Evans 1909, pp. 64-65, n. 2; 1930, p. 423.

284. Evans 1930, pp. 421-426, figs. 286, 291. Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. 384.

285. Evans 1930, p. 423, n. 2; Suid. s.v. Φοινικήια γράμματα.

286. Chadwick 1976, p. 28. Ο Chadwick σημειώνει ότι στις πινακίδες Γραμμικής Β' υπάρχει αναφορά σε δέρμα, 'διφθέραι', όμως όχι σε συσχέτιση προς την γραφή, ενώ υπάρχει ακόμη αναφορά σε ανθρώπους, a-ro-ro, λέξη η οποία θεωρείται ότι σημαίνει τον χρίοντα ή τον γράφοντα, θα μπορούσε δε να αντιστοιχεί στους 'αλοιφούς' ή 'διφθεραλοιφούς' ή διδασκάλους της κλασικής εποχής.

287. Aravantinos 1989, pp. 164-165.

288. Shelmerdine 1997, p. 570, n. 205.

289. Gelb 1931, pp. 80-81.

290. Yakubovich 2008b, p. 14.

291. Hawkins 1986.
292. Evans 1935, p. 460, fig. 385; Evans 1928, p. 605 κ.ε. Σημείωση του T. Fyfe.
293. Evans 1921, pp. 301-314. Σημειώνουμε ότι απαντάται και σε 'οικίες' του Μωσαϊκού Πόλεως της Κνωσσοῦ.
294. Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης (© Martin Dürrschnabel, με την άδεια της Creative Commons Attribution-Share Alike 2.5 Generic license: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5/>).
295. Crowley 1998; Wright 2004; Kyriakides 2005. Πρόκειται για το σφραγιστικό δακτυλίδι CMS I 179, εκτιθέμενο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. 6208), της ύστερης Εποχής του Χαλκού (15ος αιώνας). Το θέμα διακοσμεί και τις πύλες των Μυκηναϊκών ανακτόρων, βλ. Evans (Evans 1928, pp. 591-592), αλλά και χρυσό ομοίωμα Μυκηναϊκού ιερού, βλ. Marinatos (Marinatos 1993, p. 180, fig. 183).
296. Demangel 1938; Papathanassiou 2015.
297. Marinatos and Palyvou 2007; Hawkins 1975, p. 153. Αναφέρεται από τον Melchert (Melchert 1996, p. 121, t. 6.1). Το ιδεόγραμμα υπ. αρ. 360 κατά Laroche ταυτοποιήθηκε πρώτον από τον Sayce, βλ. Thompson (Thompson 1913, p. 1).
298. Bossert 1932. Αναφέρεται από τον Demangel (Demangel 1938, p. 180).
299. Το δακτυλίδι με το οκτώσχημο (British Museum, GR 1892.5-20.3-6, 11 [Rings 690-3, 888], AN35219001) χρονολογείται από το πρώτο ήμισυ της δευτέρας χιλιετίας, σχετίζεται δε με πολεμική θεά και χαρακτηρίζεται ως εξαίρετο δείγμα Μινωικής - Μυκηναϊκής τέχνης. Το ίδιο ιδεόγραμμα του θείου εμφανίζεται και στην βάση Μινωικής σφραγίδος (CMS V 517), ασαφούς προελεύσεως (Μουσείο Άργους). Άλλωστε, όπως δείχνουν Αιγυπτιακές ανάγλυφες παραστάσεις της μάχης του Qades, οι οκτώσχημες ασπίδες ήταν γνωστές στους Χετταίους, ως στοιχείο της πολεμικής εξαρτήσεώς τους, βλ. Lorenz and Schrakamp (Lorenz and Schrakamp 2011, p. 139, fig. 6).
300. Hawkins 1975, p. 153. Πρόκειται για το σημείο 294 κατά Laroche (MENSA THRONUS).
301. Demangel 1938, p. 183, figs. 3, 4. Το Λουβιανό ιδεόγραμμα είναι το υπ. αρ. 247 κατά Laroche (DOMUS), ενώ η Μινωική σφραγίδα είναι η CMS II.7 074 από τον Ζάκρο της ΥΜ Ι περιόδου.
302. Πρόκειται για το ανάκτορο του Niqmepa 15ου / 14ου αιώνα π.Χ.

303. Bryce 2012, p. 170; Weißl 2012, p. 122.
304. Singer 2012, p. 5; Gunter 2012, p. 802; Bryce 2012, pp. 129-130. Πρόκειται για την ακρόπολη του Tell Ta'yinat (κτίριο XII), ανήκον στην πολιτική οντότητα Pattin, η οποία έχει προσδιορισθεί ως Αιγαιακής - Φιλιισταϊκής επιρροής. Ομοίως Αιγαιακή συσχέτιση πιστοποιείται και για πλησίον κείμενο κράτος Palastin (σημερινή παράκτια Συρία).
305. Hallager 1985, fig. 11. Πρόκειται για την σφραγίδα CMS VS1A, 142, από την Αγία Αικατερίνη Χανίων, παλαιότερη του 1400 π.Χ.
306. Weißl 2012, p. 54, fig. 29.
307. Möller-Karpe, A. 2009, p. 110, figs. 6-7.
308. Βλέπε για παράδειγμα τις Κρητικές σφραγίδες: CMS II.8 035, 149; CMS II.6 155; CMS II.1 251d, 248b, 249, 250a, 312a, 481a; CMS VII 112.
309. Güterbock 1973, p. 146, fig. 5; Güterbock 1977, fig. 1. Στην Κρήτη το ίδιο θέμα απαντάται επι παραδείγματι σε σφραγίδες από την Αγία Τριάδα (CMS II.1 084) καθώς και την Φαιστό (CMS II.5 150, 152, 153, 154, 155, 156). Η Išūwa υπήρξε περιφερειακή πολιτική οντότης, ανήκουσα στην ζώνη επαφής Χετταίων - Μιτάνι. Το ίδιο θέμα απαντάται εις τετραπλούν στην σφραγίδα Esy 73-82 ανευρεθείσα στο Eskiyapar και αποδιδόμενη στον γραφέα TONITRUS-BONUS2, βλ. Gordin (Gordin 2008, pp. 50-51, fig. 3.2).
310. Younger 1995d, p. 332.
311. Weingarten 2003, p. 292. Οι παλαιότερες, στην Ανατολία, σφραγίδες με τις καμπυλόγραμμες, διαπλεκόμενες ζώνες σε διάταξη δακτυλίου ή ως κεντρικό θέμα είναι αυτές του Kültepe, ανεσκάφησαν στο στρώμα II αυτού και επομένως χρονολογούνται στην περίοδο 1974 - 1836 π.Χ. Αναφορικά με την Φαιστό, η σφραγίδα CMS II.8 023, επί παραδείγματι, τοποθετείται χρονολογικά στην περίοδο πρό του 1900 π.Χ., επί τη βάσει αισθητικών προσεγγίσεων. Άλλωστε το θέμα εμφανίσθηκε ενωρίτερα στην Λέρνη, όπου η σφραγίδα CMS V 111, χρονολογείται στην ΠΕ II, ήτοι είναι παλαιότερη του 2200 π.Χ. περίπου.
312. Η τρέχουσα σπείρα απαντάται και σε άλλες Χεττιτικές σφραγίδες, μερικές των οποίων τηρούνται στο Harvard Art Museums και είναι ορειχάλκινες (αρ. 1991.279, 2000.194.1, 2 και 3). Βλ. επίσης: <http://www.harvardartmuseums.org/collections/object/304567>. Σφραγίδες με το ίδιο θέμα ανεσκάφησαν επίσης στο Kusakli Hoyuk (Mazzoni, D'Agostino and Orsi 2010, fig. 26).

313. Bittel 1937, pl. 12:4.
314. Aruz and Wallenfels 2003, p. 258, cat. nr. 163c. Παραδείγματα από τον Αιγαιακό χώρο: CMS II.1 069 (Αγία Τριάδα), CMS V 052 (Λέρνη), CMS IS 171 κ.ά.
315. Payne 2010, p. 172.
316. Bittel 1937, p. 31, pl. 12:15, n. 1.
317. Contenau 1922, pl. IX: 33.
318. Η αργυρά σφραγίδα τηρείται στην Walters Art Gallery με αρ. 57.1512, ενώ αντίγραφο διατηρεί το Βρετανικό Μουσείο (αρ. 117907). Για το ανάγλυφο επί βράχου και την σχετική επιγραφή Karabel A βλ. Hawkins (Hawkins 1998, figs. 4, 5).
319. Sayce 1882b.
320. Sayce 1882b, p. 301. Την άποψη περί κεφαλής τράγου υπεστήριξε ο Mordtmann, ενώ αυτήν περί κεφαλής αλόγου ο ίδιος ο Sayce. Ο Θωμόπουλος το 1913 σχολίασε την επιγραφή, ανεγνώρισε δε την κεφαλή ζώου ως ανήκουσα σε τράγο, ορθώς δε συσχέτισε το θέμα του ονόματος με Μικρασιατικά, Κιλικικά και Ετρουσκικά ονόματα, (Θωμόπουλος 1912, σελ. 683-684). Αναφορικά με την συσχέτιση του αιγάγρου - τράγου με την έννοια του βασιλέως - ηγεμόνος σημειώνουμε ότι ο συγγενής Ασσυριακός όρος turâhu (dâra) σημαίνει τον αίγαγρο - τράγο, βλ. για παράδειγμα τον Βαβυλωνιακό 'παγκόσμιο χάρτη', τηρούμενο στο Βρετανικό Μουσείο (BM 92687) (Horowitz 1998, pp. 22-23). Ο όρος συσχετίζεται με το Σουμεριακό dar, το οποίο με την σειρά του συνδέεται με την έννοια του βασιλέως - ηγεμόνος. Στην αρχαιοελληνική γραμματεία, άλλωστε, ο Απόλλων, διαθέτων και το προσωνόμιο Δηραινός - Δηρηνός αλλά και Τράγιος, συχνά αποκαλείται άναξ (στον Ομηρικών Ύμνων εις Απόλλωνα, HH3.140) ή και βασιλεύς (στον Πίνδαρο, Pind.P.3.49). Υπό το φώς αυτών των παρατηρήσεων φαίνεται ότι στον Αιγαιακό κόσμο και στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο ο αίγαγρος ή ταύρος συχνά εθεωρείτο σύμβολο του βασιλέως - ηγεμόνος, σε συμφωνία με αρχαία, ευρύτατα διαδεδομένη παράδοση, βλ. Θωμόπουλο (Θωμόπουλος [1933] 2013, σελ. 29).
321. Güterbock 1977; Gelb 1931, p. 34.
322. Hawkins 1998.
323. Güterbock 1975, p. 52; Güterbock 1977, p. 16. Ο Güterbock θεωρεί τον όνο ακατάλληλο στοιχείο του βασιλικού ονόματος, όμως υπάρχει και η αντίκρουση σύμφωνα με την οποία ο όνος υπήρξε ιερό ζώο στην Ανατολή,

ενώ ακόμη και στην Ελλάδα ελέγετο ότι 'όνος άγει μυστήρια', Ar.Ra.159, βλ. Ησύχιο (Hsch., s.v. όνος), διότι τα Ελευσίνια μυστήρια ετελούντο με την βοήθεια όνων. Επιπρόσθετα ο Πίνδαρος αναγνωρίζει ότι οι Υπερβόρειοι εθυσίαζαν όνους στον Απόλλωνα, Pind.P.10.49, ενώ υπάρχει και η παράδοση του βασιλέως Μίδα με τα αυτιά όνου! (Vassileva 2008). Η παράδοση φαίνεται να αντανακλάται στην θέση του όνου στην Χριστιανική θεώρηση. Για την ιερότητα του όνου βλ. επίσης Michel (Michel 2004).

324. Verg.A.8.506, 603; 10.153, 290; 11.727, 746. Αναφέρεται επίσης στην Μικρά Ιλιάδα, καθώς και στα σχόλια του Ευσταθίου: *Τάρκων ο Τυρσηνός ότι πολίος εκ γενετής γεγονέναι ιστορείται.*

325. Μιλυάς ελέγετο η περιοχή όπου κατοικούσαν οι πρότερον ονομαζόμενοι Σόλυμοι, βλ. Στέφανο Βυζάντιο (St.Byz., s.v. Μιλυάς), στα ορεινά του Κάδμου και Ταύρου.

326. Beekes 2003, pp. 30-31; Woudhuizen 2004, p. 109; Adiego 2007, pp. 331-332. Στην Νέα Ελληνική επιβιώνει στο επίθετο τρανός.

327. Tarhuntaşša η πόλη του Tarhuntaş.

328. Hawkins 2009; Bryce 1999b, p. 230. Τσως δεν είναι τυχαίο ότι τόσο η Tarhuntaşša όσο και η Arzawa, της οποίας βασιλεύς υπήρξε ο Tarhundaradu, έκλειντο μακράν του Χεττιτικού πυρήνα, τόσο υπό την έννοια της γεωγραφικής θέσεως όσο και από πλευράς επιρροής. Είναι γνωστό ότι η μετακίνηση της πρωτεύουσας στην Tarhuntaşša της Κιλικίας συνάντησε ισχυρές αντιδράσεις και αργότερα ακυρώθηκε, ενώ και η Arzawa υπήρξε εν πολλοίς εχθρική προς τους Χετταίους. Ονόματα με συνθετικό το Tarhunt- ήταν δημοφιλή στην Arzawa, π.χ. κάποιος Tarhuntaṣadu υπήρξε υπεύθυνος τελετουργίας αποδιοπομπαίου τράγου, βλ. Mouton (Mouton 2014, p. 7).

329. Hawkins 2011.

330. Jasink and Marino 2005; Humm 1997; Yakubovich 2008a, p. 194. Αναφερόμαστε στις δίγλωσσες πινακίδες του Karatepe και Çineköy.

331. Βλ. κατωτέρω στην όγδοη ενότητα για τα γλυπτά του θεού τα προερχόμενα από τον Όλυμπο κ.α., το παλαιότερο των οποίων τοποθετείται στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας, βλ. σημ. 226.

332. Woudhuizen 2004, p. 103 Billigmeier 1969, p. 182. Ο τελευταίος στο e-ri-ta-qi-jo των Κνωσσιακών πινακίδων Γραμμικής Β', όπως και στο ανάλογο e-ri-sa-ta, αναγνωρίζει το όνομα του θεού της καταϊγίδας Tarhund (Λυκικό trqqu).

333. Woudhuizen 2007, p. 175. Ο Woudhuizen έχει σημειώσει και την εξής εκπληκτική ομοιότητα μεταξύ Λουβιανών και Μινωικών ιερογλυφικών: όπως το Λουβιανό ιδεόγραμμα L 391 απαντά υπό διαφορετικές εκδόσεις, ήτοι με μεταβλητό αριθμό τόνων, έτσι και το Κρητικό αντίστοιχο του παριστάνον την κατά πρόσωπο όψη κεφαλής βοοειδούς απαντάται με τέσσερεις (CMS II.2 138b & 191a), πέντε (CMS II.2 111a), έξη (CMS III 159a) ή οκτώ τόνους (CMS III 165a & 439).
334. Keil and Premerstein 1908, p. 26-27 (§ 37).
335. Θωμόπουλος 1912, σελ. 107; Conway 1904. Πρόκειται για την επιγραφή PRA 3 του τρίτου αιώνας π.Χ. η οποία τηρείται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Επιστημονική Συλλογή, αρ. 101) και περιλαμβάνει το όνομα ΤΑΡΚΟΜΝ (Ταρκόμνας ;).
336. Judeich 1890, p. 261-261. Πρόκειται για επιγραφή καταγράφουσα τους χορηγούς της ανεγέρσεως στοάς στην Μυλάσα, όπου περιλαμβάνονται: ο Ουλιάδης των Εκατομνιδών, ιερεύς του Διός Λαβραύνδου ο Μαιυνίτης . . ., ο Φανόδικος Ειρηναίου, ιερεύς του Διός Νεμείου ο Ταρκονδαρεύς . . .
337. Ο Flavius Appallius Illus Trocundus (Τρόκονδος, απέθανε το 485) υπήρξε στρατηγός της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, εμπλακείς στα γεγονότα της ανόδου και της πτώσεως του αυτοκράτορος Βασιλίσκου και της εξεγέρσεως εναντίον του Ζήνωνος.
338. Kretschmer 1920, p. 109; LSJ, s.v. Θαργήλια.
339. Watkins 2011, p. 92. Παράγωγο της ρίζας stā-.
340. Bremmer 1983, p. 299.
341. Collins 2007, p. 186. Άλλοι υποθέτουν την αρχή της τελετουργίας στο Ebla από την τρίτη χιλιετία, όμως τα στοιχεία είναι ασαφή, βλ. Bremmer (Bremmer 2004, p. 33).
342. Hutter 2003, p. 236. Αναφέρεται από την Mouton (Mouton 2014, p. 18).
343. Mouton 2014, p. 17.
344. Dumézil 1924. Αναφέρεται από τον Derrida (Derrida 1981, p. 127, n. 55). Επίσης βλ. Calame (Calame 2011, p. 126).
345. Η Άρτεμις αναφέρεται συχνά στην Γραμμική Β', ενώ για τον Απόλλωνα οι αναφορές είναι έμμεσες, σχετίζονται δε με τον Παιήωνα και τον Δρίμιο, θεωρούμενους ως προκατόχους θεούς. Πάντως ο Hintze αναφέρει το Μυκηναϊκό *a]-pe-ro₂-[ne/Apellōnei* (Hintze 1993, p. 4), εμφανιζόμενο στην πινακίδα KN E 842.3. Όμως ο García Ramón αμφισβητεί την αναφορά

του Απόλλωνος στην προαναφερθείσα θρυμματισμένη άλλωστε πινακίδα, πιθανολογεί ότι ο αναφερόμενος στις πινακίδες Γραμμικής Β' Παϊήων αφομοιώθηκε εν συνεχεία στον Απόλλωνα, ενώ συσχετίζει με τον Απόλλωνα και τον δευτερεύοντα θεό Δρίμιο (Garcia Ramon 2013, pp. 87, 90, n. 93). Στην Χεττιτική, όμως, υπάρχει αναφορά στον *[^pa-Jar-ra-li-u-na-aš*, συγγενούς προς τον Κύπριο Απείλωνα και τον Δωρικό Απέλλωνα, σε συνθήκη του Αλεξάνδρου της Τροίας με τον Muwatalli II (περί το 1280 π.Χ.). Ο Nagy (Nagy 2004, pp. 138-143) συνδέει την Κυπριακή εκδοχή *-a-re-i-lo-ni/Απείλωνι* με το ουσιαστικό *ἀπέλλαι*, όπως επιβεβαιώνει η Κυπριακή παραλλαγή *Απείλων*, και του αποδίδει εννοιολογική συσχέτιση με τον Λόγο, (Hintze 1993, p. 4). Επιπλέον υποστήριξη στην αρχαιότητα του μύθου παρέχει το γεγονός ότι το όνομα Αιγεύς απαντάται τουλάχιστον μία φορά στην Γραμμική Β' (PY Ta 641).

346. Harrison 1991, p. 81.

347. Ο χρονίως πάσχων Φιλοκτήτης απομονωμένος στις ορεινές ακτές της Λήμνου, προκειμένου να μην αποτελέσει βάρος για την κοινωνία και, ιδιαίτερα, τους συντρόφους του συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα αποδιοπομπαίου τράγου λόγω αναπηρίας. Η προσέγγιση του θέματος από τον Σοφοκλή στην ομώνυμη τραγωδία έχει θεωρηθεί ως παρέχουσα στο κοινό του 21^{ου} αι. μία σύγχρονη ματιά για την εμπειρία του χρόνιου πόνου, βλ. Hackey (Hackey 2014).

348. Bremmer 1983, pp. 303-307.

349. Vernant 1978, pp. 491-492. Αναφέρεται από τον Derrida (Derrida 1981, p. 131, n. 56).

350. Chaniotis 1995. Βλ. επίσης τον Όμηρο, *Ιλ.*1.40-45.

351. Futter 2014.

352. Όπως σημειώνει ο Derrida (Derrida 1981, p. 117-127) ο Πλάτων αρνείται κατηγορηματικά να χρησιμοποιήσει για τον Σωκράτη τον όρο *φαρμακός* (εξιλαστήριο θύμα αίρον τις αμαρτίες της κοινότητας), υιοθετών τον όρο *φαρμακεύς* (αυτός που χρησιμοποιεί το θεραπευτικό φάρμακο).

353. Πιθανόν έχει την σημασία του ότι οι δεκατέσσερεις αποκαλούνται *'δὶς ἐπτὰ'* (Plat.*Phaedo*.58a, Bacchyl.*Dith.*3.1-5) ή *'ἐπτὰ καὶ τὰς ἴσας'*, Diod.4.61.3, με έμφαση στον ιερό αριθμό επτά, Arist.*Metaph.*1093a13, βλ. επίσης Chagalīs (Chagalīs 2006). Ανάλογη

ιερότητα του επτά αναφέρεται ισχύουσα και στους Χετταίους, βλ. Archi (Archi 2010).

354. Ο λόγος του Σωκράτους λειτουργεί θεραπευτικά 'άνευ όργάνων', Plat.Sym.215c-d, ήτοι άνευ φαρμάκου.

355. Η ιέρεια Διοτίμα, Plat.Sym.203c-d-e, αποδίδει στον Έρωτα το όνομα του φαρμακέως, ο οποίος χρησιμοποιεί φάρμακο - φίλτρο, υπό την τελευταία δε έννοια η λέξη χρησιμοποιείται και από τον Όμηρο, Οδ.4.220. Το φάρμακο συσχετίζεται επίσης με την Αφροδίτη, παράβαλε επίσης το λατινικό venenum (On Line Etymology Lexicon, s.v. venom, venenum), συσχετιζόμενο με την Αφροδίτη.

356. Dietrich 2004, pp. 280-281, n. 469. Από τους Ασπρακούς Κνωσσού προέρχεται ο σφραγιδοκύλινδρος αιματίτη CMS II.3 199 με απεικόνιση αρμάτων συρόμενων από γρύπα και αλόγο, της ΥΜ ΙΙ (Evans 1935, p. 425-426, fig. 351). Ως Μινωικός εμφανίζεται σφραγιδοκύλινδρος με παράσταση πτερωτού αλόγου, προερχόμενος από την συλλογή Ex Johnstone collection, αρ. πωλήσεως LOT 529 (<http://www.timelineauctions.com/lot/minoan-winged-horse-seal/1860/>), όμως η προέλευση αμφισβητείται. Ομοίως το θέμα του γρύπα και του αλόγου απαντά στις βραχείες πλευρές της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας. Ίσως η αρχαιότερη στον Αιγαιακό χώρο, παράσταση φανταστικών πλασμάτων είναι η φερόμενη επί του σφραγιδοκυλίνδρου CMS IS 066 των μέσων της τρίτης χιλιετίας από την Πολιόχνη (κίτρινη περίοδος), ο οποίος τηρείται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 7243), βλ. Zouzoula (Zouzoula 2007, p. 225). Σημειώνεται ότι η εμφάνιση του εξημερωμένου αλόγου στον Ελλαδικό χώρο τοποθετείται περί την μετάβαση ΠΕ/ΜΕ περιόδου (περί το 2100 π.Χ.), ήδη δε από την Μυκηναϊκή περίοδο έχουμε πλήλιννα ομοιώματα κενταύρων (National Museum of Antiquities in Aleppo, Syria, αρ. 8315), βλ. Mylonas Shear (Mylonas Shear 2002). Από τον θησαυρό των Θηβών προέρχεται Μυκηναϊκή σφραγίδα με παράσταση 'Πηγάσου' (CMS V 672, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών).

357. Payne 2008, p. 474.

358. Bachvarova forth., p. 20.

359. Ο Ησύχιος αποδίδει στο ρήμα την σημασία του θάπτειν, ενταφιάζειν (Hsch. s.v. ταρχύειν), το Λεξικό Liddel-Scott υποδεικνύει την σημασία θάπτω πανηγυρικά (LSJ, s.v. ταρχύειν), όμως ο Cunliffe υποστηρίζει την σημασία της ταφής με τις απαιτούμενες τιμές (A Lexicon of the Homeric

- Dialect, s.v. ταρχύω). Βλέπε επίσης την ανάλυση του Nagy (Nagy 1992, pp. 131-132).
360. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Nagy (Nagy 1983, n. 31), παρ' όλων ότι αμφότεροι ασπάζονται την Ινδοευρωπαϊκή θεώρηση σύμφωνα με την οποία πίσω από την λέξη υφίσταται η ρίζα *terh₂-, προφανώς κοινή σε όλες τις Ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.
361. Ten Cate 1961, p. 202.
362. Payne, A. 2008, p. 475; Ten Cate 1961, p. 202.
363. Morris 2013, p. 155.
364. Blasweiler 2013, pp. 27-28. Έχουν προταθεί διάφορες ετυμολογήσεις όπως μητέρα του Labarna (Forrer), ενάρετη (Melchert) κ.ά..
365. Ο Miller αμφισβητεί την απόδοση του ονόματος ως *Μαύρης θεάς* (Miller, J.L. 2004, pp. 393-395).
366. Symington 1991, p. 117. Η λατρεία της *Μαύρης θεάς*, DINGIR.GE₆, αναφέρεται ως εισαχθείσα στην Samuha (θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο των Χετταίων) από τους προγόνους του Mursili II.
367. Stiger 2006.
368. Hawkins 1998. Πιθανολογείται ότι η Tarhuntašša υπήρξε έδρα Μεγάλου Βασιλέως, ισότιμου με αυτόν της Χατούσα, ήδη πριν την διάλυση τού Χεττιτικού βασιλείου.
369. Bossert 1953, p. 333; Hutter 1995. Υπάρχει όμως και διαφορετική άποψη, βλ. Fox (Fox 2009, pp. 207-208). Το χαρακτηριστικό του Πηγάσου ως φέροντος την βροντή επιβιώνει και στον Ευριπίδη, Bellerophontes frg.212.
370. Από λάκτισμα του Πηγάσου θεωρείται ότι γεννήθηκε η πηγή του Ελικώνος, της οποίας τα νερά ενέπνεαν τις Μούσες, η καλούμενη και Ιπποκρήνη. Ο Πήγασος, θεωρούμενος ως υιός του Ποσειδώνος, συμβολίζει αλληγορικά το θαλάσσιο νέφος, το οποίο ακολουθείται και μεταφέρει τους κεραυνούς του Διός, που γίνονται αντιληπτοί στις καταιγίδες.
371. Symington 1991, p. 117; Jasink and Marino 2005, p. 410.
372. Σύμφωνα με τον Nicholas (Nicholas 1998, p. 170) η πινακίδα PY Un 1314, χρονολογούμενη από τον 13^ο αιώνα έχει μερικώς μόνον αποκρυπτογραφηθεί, αλλά πιθανολογείται με σχετική βεβαιότητα ότι αναφέρεται σε μεταφορά φαρμάκου. Για πληροφορίες σχετικά με την χρήση οπίου και αρωματικών ιαματικών φυτών από τους Αιγαίους βλ. Arnott (Arnott 1996, p. 268).

373. Arnott 1997, pp. 23-25; Mountrakis, Georgaki and Manolis 2011.
374. Arnott 1996, p. 269.
375. Ο Πάπυρος Ebers χρονολογείται από τα χρόνια της κυριαρχία των Αμμού (Υκσώς) στην Αίγυπτο, συνειτάχθη δε επί βασιλείας του Απώφιδος (Aporhis). Βλ. Cline 1994, pp. 276-277; Arnott 1996, p. 268.
376. Οι δύο εξορκισμοί είναι οι 11,4 (αρ. 32) και 11, 6-7 (αρ. 33). Για το κείμενο βλ. Haider (Haider 2001, pp. 479-480) και Cline (Cline 1994, p. 276), αν και υπάρχουν διαφορές στην ανάγνωση.
377. Πιθανολογείται ότι ο Μυκηναίος θεός είναι ο αναφερόμενος στην πινακίδα KN V 52 ως *pa-ja-wo-ne*, ίσως ο Ομηρικός *Παιήων* ο οποίος καλείται να θεραπεύσει τον πληγωμένο Άρη (Ιλ.5.900). Στην ίδια πινακίδα αναφέρονται επίσης η *Αθηνά Πότνια*, ο *Ενυάλιος* και ο *Ποσειδών*. Οι Gulizio, Pluta και Palaima (Gulizio, Pluta και Palaima 2001, p. 459) σημειώνουν ότι όλοι οι προαναφερθέντες συνδέονται αμέσως ή εμμέσως με τον πόλεμο. Μήπως αυτό σημαίνει ότι η ασθένεια του Mursili (KUB V6.57-64), την οποία θα εθεράπευε ο Παιήων, είχε την αιτία της στον πόλεμο; Είναι γνωστές άλλωστε οι εκστρατείες του βασιλέα και οι επιτυχίες του εναντίον της Arzawa. Επίσης δεν αποκλείεται ο Παιήων να ήτο αποδεκτός από τον Mursili, δεδομένου ότι οι Χετταίοι εχαρακτηρίζοντο από θρησκευτικό συγκρητισμό. Ίσως δεν είναι άσχετη η συζήτηση γύρω από το όνομα του Mursili (σημ. 92).
378. Σχετική με τις μετακλήσεις εξειδικευμένων επαγγελματιών (τεχνίτη, μάντη, ιατρού, ξυλουργού, τραγουδιστή) είναι η Ομηρική αναφορά Οδ.18.382-386.
379. Cline 1994, p. 277; Zaccagnini 1983, pp. 250-251.
380. Beckman 1993.
381. Thaler 2007, pp. 295-297; Neve 1989, pp. 402-405; Siegelova and Tsumoto 2011, pp. 290-292. Ενδείξεις για την υιοθέτηση τέτοιων προνοιών παρέχονται και από το Alisar, βλ. Korfmann (Korfmann 1995, p. 180).
382. Neve 1989, p. 402; Evely 1993, pp. 34-35. Αναφέρεται από τον Wright (Wright 2006, pp. 33-34). Βλ. επίσης: Siegelova and Tsumoto 2011, pp. 290-292.
383. Blackwell 2014, fig. 1; Thaler 2007, pp. 296, fig. 2; Shaw 1973, p. 70. Η τελευταία αναφορά υπάρχει στο άρθρο του Thaler. Για ανάλυση

σχετική με το ιερό Eflatun Pinar βλ. Bachmann (Bachmann 2006, p. 258, fig.7, 10).

384. Maran 2004, p. 269. Υποστηρίζεται η αποστολή Χετταίων τεχνιτών στην Αργολίδα, στα πλαίσια ανταλλαγής δώρων μεταξύ των βασιλέων. Η αναφορά υπάρχει στον Maner (Maner 2013, p. 419). Για σχολιασμό του θέματος βλ. επίσης Tassios (Tassios 2008, pp. 29-30).

385. Tassios 2008, p. 17.

386. Thaler 2007; Maner 2013.

387. Thaler 2007, pp. 308; Giannakos 2013, p. 427 ; Helft 2010, p. 150; Niemeier 2008, pp. 330-331, figs. 12, 13. Βλ. επίσης την ιστοσελίδα την σχετική με τις τοιχογραφίες στο Tell el-Dab^ca καθώς και με λοιπές Αιγαιακής σχεδιάσεως (<http://www.wall-paintings-ted.de/hattusha.html>).

388. Thaler 2007, pp. 307-308.

389. Wright 2006, p. 35; Thaler 2007, pp. 297-301; Niemeier 1998, p. 43); Küpper 1996, p.: 119. Οι τελευταίες αναφορές ευρίσκονται στο άρθρο του Thaler.

390. Knauss. J. 2006, pp. 7-16, figs. 6-13. Ομοιότητες έχουν αναγνωρισθεί μεταξύ υπογείων κρηνών των Μυκηνών, Τίρυνθος, Αγίας Ειρήνης Κέας, Αγίου Αθανασίου Ιθάκης, αφ' ενός και της κρήνης - δεξαμενής της Hattusa.

391. Ιακωβίδης 1996.

392. Renfrew 1999; Carr Rider 1916, p. 35; Xanthudidēs 1924.

393. Frankfort, Jacobsen and Preusser 1932, p. 9, 16, 81, 90. Πρόκειται για το ιερό του Eshnunna, σήραγγα απορροής κ.ά.

394. Thaler 2007, pp. 299, fig. 3; Wright 2006, p. 38, fig. 1.15a; Bachmann 2006.

395. Bittel 1976a. Αναφέρεται από τον Thaler (Thaler 2007, pp. 301-302).

396. Neve 1982, p. 136; Maran 2004, p. 283; Lauter 1987, p. 225. Αναφέρεται από τον Thaler (Thaler 2007, pp. 293).

397. Larsen and Lassen 2014, p. 172.

398. Bass 1966.

399. Betancourt 2006, pp. 170-175.

400. Wiener 1987, p. 262.

401. Aruz, Benzal and Evans 2008, p. 4, fig. 1.

402. Hawes, Williams, Seager and Hall 2014, p. 33.
403. Pumpelly 1908, pp. 112, 182, pl. 45, fig. 8 (S.K. 73); Schmidt 1906; Hiebert 2002; Κοπιδάκη 2013, σελ. 19, εικ. 9. Στήν σφραγίδα του Anau απεικονίζονται σύμβολα τα οποία, κατά τον γράφοντα, παρουσιάζουν συσχέτιση με Κρητικά, βλέπε τις Κρητικές σφραγίδες CMS II.2 201d, CMS VI 088c, CMS II.2 121 και CMS II.2 141.
404. Adovasio and Illingworth 2003, p. 219)
405. Barber 1991, p. 308.
406. Evans 1921, p. 51; 1935, p. 428, n. 1.
407. Arcan 2012, p. 23; Robinson and Blegen 1938, p. 293.
408. Papathanassoglou and Georgouli 2009; Tsikritsis, Moussas and Tsikritsis 2015.
409. Daroczi 2012, pp. 50-51; Coleman 1985.
410. Boucherit 2011, p. 6. Για τον θρησκευτικό χαρακτήρα της ελάφου στον Μυκηναϊκό κόσμο βλ. ανωτέρω σημ. 436 σχετικά με άποψη του Rutter, αλλά και Taracha (Taracha 2009). Ο Taracha αναφέρεται επίσης στον θρησκευτικό χαρακτήρα του κυνηγίου της ερυθράς ελάφου στην Χεττιτική Alaca Hüyük (Taracha 2009, pp. 11-12, fig. 10).
411. Aruz, Benzell, and Evans 2008, p. 225. Ο P. Pfälzner σημειώνει ότι στην Συρία η έλαφος δεν παρίσταται ως θήραμα, αντίθετα συνήθως προστατεύεται από τον άνθρωπο. Το κυνήγι της ερυθράς ελάφου απεικονίζεται μόνον στην εικονογραφία της Qatna, όμως με διαφορετική καλλιτεχνική προσέγγιση από την Χεττιτική. Σημειώνεται ότι οι εικονογραφίες των ανακτόρων της Qatna είναι Μινωικές ή, έστω, Μινωίζουσες, παρουσιάζουν δε αναλογίες και ομοιότητες προς αυτές του Ακρωτηρίου Θήρας (Pfälzner and Von Räden 2008; Pfälzner 2007).
412. Mellink 1956.
413. Washbourne 1998, p. 68. Παρόμοια εδάλια εμφανίζονται ανάγλυφα σε ερυθρό στιλβωτό αγγείο από την Δένεια Κύπρου.
414. Washbourne 1998, p. 253.
415. Washbourne 1998, p. 270.
416. Amiran 1952, pl. 6: B.
417. Xanthudidēs 1924, p. 29, pl. IV: 386; Demand 2011; Evans 1921, p. 96, fig. 67; Vavouranakis 2011, p. 104, fig. 6.
418. Βλαχόπουλος 2011, pp. 14-17; Schliemann 1880, p. 463, No. 767.
419. Koehl 2011, p. 195.

420. Terrace 1962, pp. 220-221.
421. Taracha 2003, p. 369, fig. 2:B.7. Την άποψη ότι το ξίφος στον βασιλικό τάφο του Alaca Hüyük συνιστά Αιγαιακή εισαγωγή υποστηρίζουν οι Salvini and Vagnetti (Salvini and Vagnetti 1994), όπως αναφέρει ο Taracha (Taracha 2003, p. 369, n. 14). Παρόμοιο του Μυκηναϊκού ξίφος έχει ανασκαφεί από κιβωτιόσχημο τάφο της Κίρρας Φωκίδος (Taracha 2003, p. 369, n. 13).
422. Για την απόπειρα συσχετίσεως του Alaca Hüyük με τους Χετταίους και των τελευταίων με τους Τούρκους (!), που αφίχθησαν στην περιοχή στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας μ.Χ., βλ. Harmanşah (Harmanşah 2012).
423. Collins 2007, pp. 17-18.
424. McGovern 2003, pp. 175-177.
425. Αμφιβολίες έχει εκφράσει, μεταξύ άλλων, ο O. Soysal, σύμφωνα με σχετική αναφορά του Taracha (Taracha 2004).
426. Taracha 2002.
427. Marinatos 1989, p. 44, n. 52; Rehak 1996, p. 38, table 1; Betancourt and Michael 1987. Με βάση την νέα Αιγαιακή χρονολόγηση του Betancourt η κατασκευή της τοιχογραφίας των ταυροκαθαψίων της Κνωσού τοποθετείται κοντά στον 16^ο/17^ο αιώνα.
428. Soar 2009, p. 16.
429. Shaw 1995, pp. 94-98; Younger 1995b, pp. 539-542.
430. Shaw 1995, pp. 100.
431. Από την Επισκοπή Κύπρου προέρχεται ρυτό με ταυρόμορφο χείλος (1450-1100 π.Χ., Βρετανικό Μουσείο GR 1896,0201.65), βλ. Kiely. Ομοίως από την Κύπρο προέρχεται ασκός με ταυρόμορφη διαμόρφωση του στομίου εκροής (1900-1800 π.Χ., Μουσείο Fitz), βλ. Snudden. Στήν Τίρυνθα της πρώιμης Εποχής του Χαλκού έχουν ανασκαφεί ανάλογα αγγεία - ταφικά αναθήματα, βλ. Cultraro (Cultraro 2007, pp. 92-92, fig. 5.12). Από τις Ζυγουριές Κορίνθου της ΠΕ ΙΙ περιόδου προέρχεται ασκός με στόμιο έχον την μορφή κερασφόρου κριού, βλ. Gimbutas (Gimbutas 2007, p. 148). Από το πολιτιστικό σχήμα Κέρου - Σύρου προέρχεται σπάνια Κυκλαδική υδρία με πτηνόμορφο στόμιο (2400 π.Χ., συλλογή Edgar L. Owen, αρ. 8979), καθώς και άλλα δύο ανάλογα αγγεία της συλλογής Γουλανδρή (180, 183). Νεώτερα αντίστοιχα αγγεία απαντώνται στην Κρήτη της περιόδου 1200-600 π.Χ. (Prent 2005, pp. 340-341), αλλά και στην

- Κύπρο της κλασικής περιόδου βλ. *Ancient Art from Cyprus, Greece, and Italy* (SN 28.623).
432. Yıldırım 2005, p. 838.
433. Yıldırım 2005, p. 838.
434. Rehak 1995, p. 457. Πρόκειται για την κεφαλή υπό αριθμό καταλόγου 9.
435. Mikrakis 2011, p. 59.
436. Griffith 2013, pp. 59-61.
437. Watrous 1994, p. 716; Soles 1992, p. 10.
438. Bittel 1933, p. 30, fig. 13. Ο πρώτος κάρναρος που ανασκάφη στην Ανατολία προήρχετο από την Χατούσα της περιόδου από τον 15^ο ως τον 13^ο αιώνα. Το εύρημα συνεκρίθη με ασημένιο κάρναρο από τα Γουρνιά (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. 3621) και κεραμικό από τα Μάλλια (ομοίως αρ. 7882).
439. Emre 1988, p. 9. Οι κάρναροι του Alisar και της Νίγδης χρονολογούνται ασαφώς στην δεύτερη χιλιετία πρίν από την εποχή μας, βλ. Bittel, (Bittel 1933, p. 30).
440. Emre 1988, p. 9; Reeves 2003, p. 40. Υπέρ της Μικρασιατικής προελεύσεως του κάρναρου εξεφράσθησαν οι Davis, Betancourt, Walberg.
441. Cherry 1986, pp. 39-40.
442. Στην Harageh και Kahun υπήρξε Μινωική κοινότητα, οπότε ο χαρακτηρισμός 'Μινωίζουσα Αιγυπτιακή αγγειοπλαστική' ίσως να πρέπει να γίνει 'Μινωική αγγειοπλαστική επί Αιγυπτιακού εδάφους'.
443. Rehak and Younger 1989, p. 234, n. 47. Το κομψοτέχνημα από το Acemhöyük εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης (αρ. 32.161.46), χρονολογείται δε από την περίοδο των Ασσυριακών εμπορειών (<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/322890>).
444. Younger 1995a, pl. LXa, nr. 91. Το αντικείμενο ευρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο (κατάλογος κοσμημάτων, αρ. 761), πιθανώς προέρχεται από τον Χρυσόλακκο, σχετίζεται δε μορφολογικά με την πήλινη σφίγγα από τα Μάλλια (περιοχή Μ).
445. Evans 1929, pp. 46-47; Cline 1991, pp. 134-135. Το έργο εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. Π388).
446. Evans 1901, pp. 154-155, fig. 32.

447. CMS I, 363 a. Εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 8541ε). Για το Μυκηναϊκό δακτυλίδι βλ. Taracha (Taracha 2009, p. 10, fig. 4), όπου υπάρχει πληθώρα απεικονίσεων της ερυράς ελάφου.
448. Evans 1929, p. 46, n. 2; Smith and Hutton 1908, p. 10, nr. 23 [223]. Μερικά ύστερα παραδείγματα απεικονίσεων στην Ελλάδα περιλαμβάνουν: από την αρχαϊκή περίοδο υπάρχει σχετικό πήλινο εδώλιο (Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, αρ. 51.11.13), ενώ από την κλασική ερυθρόμορφος αμφορέας και λεκάνη από την Μεγάλη Ελλάδα (αμφότερα στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης με αρ. 41.162.114 και 96.18.30 αντιστοίχως).
449. Evans 1935, pp. 558-559, 578-579.
450. Εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 394).
451. Εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 808-811).
452. Younger 1995c, p. 340.
453. Wright 2004, pp. 158-159. Βλ. επίσης την 'αναπηδούσα έλαφο' από τοιχογραφία της Αγίας Τριάδας (αναπαραγωγή Gilliéron, The Metropolitan Museum of Art, New York, Dodge Fund, 1911 (11.37.1a, b), <<http://www.metmuseum.org/about-the-museum/now-at-the-met/features/2011/historic-images-of-the-greek-bronze-age>>).
454. Wright 2004, p. 160, n. 116.
455. Aruz, Benzel and Evans 2008, pp. 172, 270, fig. 54. Την άποψη υποστηρίζει ο Koehl (Koehl 1995).
456. Koehl 1995, n. 18.
457. Cline 1991, pp. 134-135.
458. Σύμφωνα όμως με μελέτη του Yener κ.ά. δεν αποκλείεται προέλευση από τα κοιτάσματα του Ταύρου 2Α (Yener et al. 1991). Την άποψη ότι οι Μυκηναίοι εισήγαγον άργυρο από τον Ταύρο υποστηρίζει ο Davis (Davis 1977), όπως αναφέρει η Reeves (Reeves 2003, p. 170).
459. Kool 2012, p. 55; Larsen and Lassen 2014, p. 172; Yener 2002, p. 3. Η διεξαγωγή εμπορίου με το Αιγαίο πιστοποιείται και από την ανεύρεση στην Kanesh ευάριθμων βαρών.
460. *Greek Art of the Aegean Islands*, p. 61, 103. Το χοιρίδιο εκτίθεται στα Μουσείο Νάξου, το ιπποειδές από την Χαλανδριανή στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 6176), ενώ ο σκατζόχοιρος στο Μουσείο Ρόδου (αρ. 12727). Αγγείο στο σχήμα σκατζοχοίρου ή αρκούδας έχει ανασκαφεί επίσης στο κοιμητήριο Χαλανδριανής αλλά και στην Αγία

Ειρήνη (Hekman 2003, pp. 131-132, fig. 33, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. 798). Ομοίως χοιρόμορφο αγγείο με ευρύ στόμιο στην πλάτη έχει ανασκαφεί στην Φυλακωπή, βλ. Atkinson (Atkinson 1904, p. 204, pl. XL: 31).

461. Το αγγείο εκτίθεται στο Ashmolean Museum (AMQ115759).

462. Catapoti 2005, pl. 9.9; Xanthoudides 1924, pls. II: 4141, 4126, VII: 5052, XXVII: 4124, 4992; Δημοπούλου - Ρεθεμιωτάκη 2005, σελ. 44; Αραβαντινός 2010, σελ. 44; Καλτσάς 2007, σελ. 46. Το τελευταίο πλαστικό αγγείο σε σχήμα χοίρου τηρείται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Π 7131).

463. Desborough 1972. Αναφέρεται από την Κούρου (Kourou 2000) η οποία παρέχει πληθώρα παραδειγμάτων πιηνόμορφων ασκών με ευρύ στόμιο από την Κύπρο, Πάτρα, Κνωσσό, Ρόδο, Εύβοια κ.ά.

464. Ben-Shlomo 2008.

465. Recht 2014.

466. Cline 1991, p. 135.

467. Aruz, Benzel, and Evans 2008, p. 181, nr. 107. Εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης υπό αρ. 1989.281.10.

468. Ogden 1982, pp. 41-42. Αναφέρεται από τον Jean-Francois de Laperouse (Aruz, Benzel, and Evans 2008, pp. 181-182).

469. Το ξίφος από τον τάφο V των Μυκηνών χρονολογείται στην ΥΕ Ι περίοδο, ήτοι μεταξύ 1680 και 1580 π.Χ. κατά την νέα χρονολόγηση, εκτίθεται δε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 8340).

470. BM 115655.

471. Güterbock 1989, p. 119, pl. 17 (c,d,e). Η σφραγίδα της Δρέσδης αριθμείται ως: Albertinum, ZV 1769.

472. Güterbock 1989, p. 119, pl. 18 (a).

473. Güterbock 1989, p. 119, pl. 18 (c), pl. 19.

474. Haas 1994, pp. 201-203. Αναφέρεται από τους Ambos and Krauskopf (Ambos and Krauskopf 2010, p. 132). Σκήπτρο σκαλισμένο ώστε να προσομοιάζει σε δέσμη καλάμων έχει ευρεθεί στην Σαχάρα, σε Αιγυπτιακό τάφο mastaba της πρώτης Δυναστείας, βλ. Parsons (Parsons 2014).

475. Taracha 2009, p. 14.

476. Ομ.Ιλ.10.76, 12.298 και 21.145. Ομ.Οδ.1.256, 12.227, 16.295 και 22.101.

477. Taracha 2009, p. 14.

478. Taracha 2009, p. 9.
479. Evans 1928, pp. 755-756, pl. XIII; Evans 1935, pp. 886-887. Η τοιχογραφία τοποθετείται στην ΥΜ ΙΙ περίοδο, ήτοι τον 16/15^ο αιώνα, σύμφωνα με την νέα χρονολόγηση.
480. Taracha 2009, pp. 12-13, fig. 11.
481. Güterbock 1989, p. 115. Η περιγραφή της *kursa* προέρχεται από τον μύθο του Telepinu.
482. Puhvel 1984, pp. 256-258.
483. Βλ. Τρωάδες Ευριπίδου (E.Tr.326).
484. Πρόκειται για το ιδεόγραμμα υπ. αρ. 160 κατά Laroche, με το όνομα VITIS (= ΑΜΠΕΛΟΣ) και αξία wi. Στην Γραμμική Β' ο οίνος είναι wo-no, αλφαβητικά Φοῖνος > οῖνος.
485. Blasweiler 2013; Bremmer 2008, pp. 314-317.
486. Blasweiler 2014, p. 5. Πρόκειται, μεταξύ των άλλων, για τον μύθο του Telepinu και του δρόκου Illuyankaš.
487. Sayce 1930, p. 317.
488. Morris 2001, p. 431.
489. Morris 2001, p. 432.
490. Gelb 1931, p. 10. Βλ. και σημ. 474.
491. Evans 1935, pp. 685-686, fig. 667; 1952, p. 16; Polygiannaki 2008, p. 521. Πρόκειται για το συλλαβόγραμμα AB 44, η δε φωνητική αξία του ήταν *tu* (*θυ* εκ του θύρσος, κατά την Πολυγιαννάκη).
492. Evans 1935, pp. 686, fig. 668; 1952, p. 13; Polygiannaki 2008, p. 521. Πρόκειται για το συλλαβόγραμμα A 31 (της Γραμμικής Α) και το B 23 (της Γραμμικής Β).
493. Zouzoula 2007, p. 74.
494. Zouzoula 2007, pp. 65, 99-100.
495. Evans 1930, pp. 418-419, fig. 283; Zouzoula 2007, pp. 99-100.
496. Watrous 1994, p. 698.
497. Cline 1991, pp. 133-134.
498. Evans 1930, pp. 418-419, fig. 284; Younger 1995a, pl. LVII f. Παρόμοιες παραστάσεις προσώπων παρουσιάζονται από τον Younger (Younger 1995a, pl. LVII d, e, g, f.).
499. Evans 1930, pp. 419.

500. Το διπλό σκήπτρο υπό την μορφή αντικρυστών όφρων μπορεί να θεωρηθεί επίσης ως σύμβολο της δυαδικότητας καθώς επίσης των κεράτων καθοσίωσης και της ημισελήνου, με τα οποία σχηματικώς ομοιάζει.
501. Robinson 2009; Younger 1997, pp. 380-381.
502. Evans 1930, pp. 420, fig. 285. Εκτίθεται στο Μουσείο του Λούβρου (αρ. C 86) και χρονολογείται από την περίοδο 1292-1186 π.Χ. ή την 19^η δυναστεία.
503. Edmunds and Dundes 1983.
504. D'Huy 2012.
505. Katz 2006, pp. 157-158.
506. Edmunds and Dundes 1983.
507. Τουλούμης 2014.
508. Petrie 1891, p. 9 (§19).
509. Θεοχάρης 1989, σελ. 166.
510. Θεοχάρης 1989, σελ. 163-167.
511. Cammarosano 2010, p. 56; Hawkins 2009, p. 75; Kopanias forthcoming, p. 150. Βλ. επίσης την 'Προσευχή του Mursili II/Muwatalli II/Urhi-Teshshup(?), στο CTH 214.12.A (KUB 14.2).
512. Bietak 1996, p. 79.
513. Ο Κινύρας ήταν βασιλεύς της Κύπρου, αναφερόμενος από τον Όμηρο (Ιλ.11.20) αλλά και από τον Απολλόδωρο (Απολλ.3.14.3). Το όνομά του ο Ευστάθιος ετυμολογεί από το μουσικό όργανο 'κινύρα' (Ευστ.ΣχΙλ.11.20), η δε τελευταία από το κίνυμαι / κινέομαι τις χορδές (Suid. s.v. κινύρα). Το ανθρωπωνύμιο του Κινύρα απαντά σε πινακίδες Γραμμικής Β' της Πύλου (PY Qa 1301). Βεβαίως υπάρχει και η άποψη των Σημιτιστών η οποία συνδέει το όνομα του μουσικού οργάνου με την Ακκαδική. Σύμφωνα με τα Κύπρια Έπη ο Κινύρας συμμετείχε στην Τρωική εκστρατεία. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την 'κινύρα' στην Μέση Ανατολή (Ebla, Mari, Alalakh), αλλά και τον μύθο της Μύρρας - Σμύρνας βλ. Franklin 2009; Τσαβλή 2009; Mikrakis 2012; Franklin --. Ανάλογες αντιστοιχίες ανακαλύπτονται και στην Βουδιστική Ινδία. Σύμφωνα με την Βουδιστική μυθολογία ο Kuvera, άρχων των πνευμάτων της φύσεως, ακολουθείται από ανθρωπόμορφα τέρατα, ονομαζόμενα Kinnaras, τα οποία αναγνωρίζονται ως θεσπέσιοι μουσικοί (Brittanica, s.v. Kuvera; Davis 1914, p. 161). Επίσης η Kinnaris, θηλυκό ομόλογο του Kinnaras, ήταν γνωστή για την επίδοσή της στον χορό, το τραγούδι και την ποίηση

(Wikipedia, s.v. Kuvera). Τέλος Ινδικό έγχορδο όργανο ονομάζεται Kinnari.

514. Marinatos and Palyvou 2007.

515. Yasur-Landau and Cline 2009, p. 17; Cline and Yasur-Landau 2006, p. 163.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adiego, I.J. 2007. *The Carian Language*, Leiden.

Albright, W. F. 1932. "The Excavation of Tell Beit Mirsim. I A: The Bronze Age Pottery of the Fourth Campaign," in *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 13, pp. 55-127.

Albright, W. F. 1975. "Syria, the Philistines and Phoenicia," in *The Cambridge Ancient History*, Volume II, part 2 (ch. XXXIII), ed. I.E.S. Edward, N.J. Gadd, N.G.L. Hammond, and E. Sollberger, Cambridge University Press, pp. 507-536.

Ambos, C., and I. Krauskopf. 2010. "The curved staff in the Ancient Near East as a predecessor of the Etruscan lituus," in *Material Aspects of Etruscan Religion, Babesch, Annual Papers on Mediterranean Archaeology, Suppl. 16*, ed. L.B. van der Meer, Leuven, pp. 127-153.

Amiran, R.B.K. 1952. "Connections between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age," in *Israel Exploration Journal* 2 (2), pp. 89-103.

Anagnostou, E. 2002. "Heracles", *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Μ. Ασία 6 Σεπτεμβρίου 2002, <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4462>> (4 Μαΐου 2015).

Ancient Art from Cyprus, Greece, and Italy: The Docent Collections Handbook, 2007 Edition, The Ringling Museum of Art, 2007.

Aravantinos, V. 1989. "Mycenaean Inscribed Sealings from Thebes, Problems of Content and Function," in *Aegean seals, sealings and administration: proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean scripts and prehistory of the Department of Classics, University of Texas at Austin, Aegaeum 5*, ed. T.G. Palaima, Liege, pp. 149-174.

Arcan, B. 2012. "Early Bronze Age Daggers in Central Anatolia" (thes. Univ. İhsan Doğramacı Bilkent, Ankara).

Archi, A. 2010. "The Heptad in Anatolia," in *BCILL 126, Hethitica XVI, Studia Anatolica in memoriam Erich Neu*, ed. R. Lebrun and J. De Vos, Louvain, pp. 21-34.

Arnott, R. 1996. "Healing and medicine in the Aegean Bronze Age," *J R Soc Med* 89 (5), pp. 265-270.

———. 1997. "Holes in the Head and more: Surgery in the Aegean Bronze Age," in *The Bulletin of the Liverpool Medical History Society* 9, pp. 21-34.

Aro, S. 2010. "Luwians in Aleppo?," in *Luwian and Hittite Studies presented to J.D. Hawkins on the occasion of his 70th birthday*, ed. Itamar Singer, Tel Aviv, pp. 1-10.

Atkinson, T. 1904. *Excavations at Phylakopi in Melos (Supplementary Paper 4)*, London.

Aruz, J., K. Benzel, and J.M. Evans, eds. 2008. *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millenium B.C. (Exhibition catalogue, The Metropolitan Museum of Art 2008-2009)*, New York.

Aruz, J., and R. Wallenfels, eds. 2003. *Art of the First Cities, The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus: Catalogue of an Exhibition Held at the Metropolitan Museum of Art*, New York.

Bachhuber, C. 2006. "Aegean Interest on the Uluburun Ship," *AJA* 110, pp. 345-363.

Bachmann, M. 2006. "Divine Staging. The Civil Engineering Peculiarities of the Hittite Spring Sanctuary Eflatun Pınar," in *Second International Congress on Construction History, Queens' College, Cambridge*

University. *Proceedings of the Second International Congress on Construction History* 1, pp. 251-265.

Bammer, A. 1987. "Ephesos in der Bronzezeit", *ÖJh* 57, pp. 1-38.

Barber, E.J.W. 1991. *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*, Princeton University Press.

Bass, G.F. 1966. "Troy and Ur, Gold Links Between Two Ancient Capitals," in *Expedition* 8 (4), pp. 26-39.

———. 1998. "Sailing between the Aegean and the Orient in the Second Millenium BC," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium (Aegaeum 18)*. *Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati, 18-20 April 1997*, ed. E.H. Cline, and D. Harris-Cline, pp. 183-189.

Bass, G.F., C. Pulak, D. Collon, and J. Weinstein. 1989. "The Bronze Age Shipwreck at UluBurun: 1986 Campaign," *AJA* 93, pp. 1-29.

Bean, G. 1966. *Aegean Turkey, An Archaeological Guide*, London, 1966, Ernest Benn Limited.

Beck, C.W., and L.Y. Beck. 1995. "Analysis and provenience of Minoan and Mycenaean amber, V: Pylos and Messenia," in *Greek, Roman and Byzantine Studies* 36/2 (195), pp. 119-135.

Beckman, G., T. Bryce, and E.H. Cline. 2011. *The Ahhiyawa texts*, Atlanta: Society of Biblical Literature.

Beckman, G. 1993. "From Cradle to Grave: Women's Role in Hittite Medicine and Magic," in *Journal of Ancient Civilizations* 8, pp. 25-39.

———. 2008. "The Horns of a Dilemma, or On the Divine Nature of the Hittite King," in *Organization, Representation, and Symbols of Power in*

the Ancient Near East, Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg, University of Michigan, pp. 605-611.

Beekes, R.S.P. 2003. *The Origin of the Etruscans*, Amsterdam.

Belgiorno, M.R. 2012. "Pyrgos - Mavrorachi: Advanced Technology in Early Bronze Age Cyprus," November 2012, < <http://www.pyrgos-mavroraki.net/index.htm>> (10 February 2013).

Bennet, J. 1995. "Space Through Time: Diachronic Perspectives on the Spatial Organisation of the Pylian State," in *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 12, ed. R. Laffineur and W-D Neimeier, Universite' de Liege, University of Texas at Austin, p.p. 587-602.

Ben-Shlomo, D. 2008. "Zoomorphic Vessels from Tel Migne-Ekron and the Different Styles of Philistine Pottery," *Israel Exploration Journal* 58 (1), pp. pp. 24-47.

Benter, M. 2009. "Das mykenische Kammergrab vom Pilavtepe im Landkreis Milas," in *Die Karer und die Anderen, Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin*, ed. F. Rumscheid, Bonn.

Betancourt, P.P. 2006. *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and Its Territory (Hesperia, Suppl. 36)*, ASCSA.

Betancourt, P.P., and H.N. Michael. 1987. "Dating the Aegean Late Bronze Age with Radiocarbon," *Archaeometry* 29, pp. 45-49 & 212-213.

Bietak, M. 1996. *Avaris. The Capital of the Hyksos*, British Museum Press.

———. 2000. "'Rich Beyond the Dreams Of Avaris: Tell El-Dab^a And The Aegean World - A Guide For The Perplexed": A Response To Eric H. Cline," *The Annual of the British School at Athens* 95, pp. 185-205.

Bilgin, T. 2009. "Karatepe",
<<http://www.hittitemonuments.com/karatepe/>> (14 March 2013).

Billigmeier, J.C. 1969. An Inquiry into the Non-Greek Names on the Linear B Tablets from Knossos and their Relationship to Languages of Asia Minor," *Minos* 10, pp. 177-183.

———. 1981. "Šantaš and Kupapa on Crete," in *Bono Homini Donum: Essays in Historical Linguistics in Memory of J. Alexander Kerns (Current Issues in Linguistic Theory 16)*, ed. Y.L. Arbeitman, and A.R. Bomhard, Amstyerdam, pp. 751-760.

Billigmeier, J.C. 1969. An Inquiry into the Non-Greek Names on the Linear B Tablets from Knossos and their Relationship to Languages of Asia Minor," *Minos* 10, pp. 177-183.

Billington, C.E. 1994. "Did Abraham Learn Sacrifice from the Philistines? A Comparative Studr of Two Temples, One Minoan and One Philistine," *Near Eastern Archaeological Society Bulletin* 39-40, pp. 22-30.

Bittel, K. 1933. "Vorläufiger Bericht über die dritte Grabung in Boghazköy," *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft* 72, pp. 1-53.

———. 1937. *Boğazköy: Die Kleinfunde der Grabungen 1906-1912. I. Fund hethitischer Zeit*, Leipzig.

———. 1939. "Ein Hethitisches Symbol," in *Anatolian Studies presented to W.H. Buckler*, ed. W.M. Calder, Aberdeen, pp. 9-14.

———. 1976a. "Das zweite vorchristliche Jahrtausend im östlichen Mittelmeer und im Vorderen Orient: Anatolien und Aegaeis," *Gymnasium* 83, pp. 513-533.

- . 1976b. "Tonschale mit Ritzzeichnung von Bogazkoy," *Revue Archeologique* NS 52 (1), Paris.
- Blackwell, N.G. 2014. "Making the Lion Gate Relief at Mycenae: Tool Marks and Foreign Influence," *AJA* 118 (3), pp. 451-488.
- Blasweiler, J. 2013. "The Hittite kursa similar with the Greek aegis ? (and the impact of the sacral kursa in Central Anatolia)," in *Arnhem (nl) 2013 - 6 Anatolia in the bronze age*, pp. 1-9.
- . 2014. "Influences of Hittite myths in the Myth of the Golden Fleece?," in *Arnhem (nl) 2014 - 1 Anatolia in the bronze age*, pp. 1-21.
- Blegen, C., J. Caskey, and M. Rawson. 1953. *Troy III: The Sixth Settlement*, Princeton.
- Boer, J.G. De 2008. "Phantom - Mycenaeans in the Black Sea," in *Talanta 38-39 (2006-2007)*, ed. J.M. Kelder, J.P. Stronk, and M.D. De Weerd, pp. 277-302.
- Boroffka, N., and T. Stapelfeldt. 1995. "Bemerkungen zu einer Balkanischen Gefäßform: Die Saucière," in *Archaeologia Moldovei XVIII*, ed. M. Petrescu-Dîmbovita, Bucureşti, pp. 277-288.
- Bossert, H.T. 1931. "Die Beschwörung einer Krankheit in der Sprache von Kreta," in *Orientalistische Literaturzeitung* 34, pp. 303 - 329.
- . 1932. *Šantaš und Kupapa, Neue Beiträge zur Entzifferung der kretischen und hethitischen Bilderhandschrift*, Leipzig.
- Boucherit, G. 2011. "A Deer Cult in Buile Suibhne," in *XIV International Congress of Celtic Studies*, Maynooth, pp. 1-13.
- Bremmer, J.N. 1983. "Scapegoat Rituals in Ancient Greece," in *Harvard Studies in Classical Philology* 87, pp. 299-320.
-

———. 2004. "Ritual," in *Religions of the Ancient World: A Guide*, ed. S.I. Johnston, Harvard College, pp. 32-44.

———. 2008. *Greek Religion and Culture, the Bible and the Ancient Near East*, Jerusalem Studies in Religion and Culture, ed. G. Stroumsa, and D. Shulman, Leiden.

Bryce, T. 1999a. "The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia," in *Historia Bd. 38, H. 1 (1st Qtr., 1989)*, pp. 1-21.

———. 1999b. *The Kingdom of the Hittites*, Claredon Paperbacks, Oxford University Press, US, 1999.

———. 2003. *Letters of the Great Kings, The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, Routledge, 2003.

———. 2010. "The Hittite Deal with the Hiyawa-Man," in *Pax Hethitica, Studies on the Hittites and their Neighbors in Honor of Istamar Singer*, ed. Yoram Cohen, Amir Gilan, and Jared L. Miller, pp. 47-53.

———. 2012. *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History*, Oxford.

Bryce, T., and J. Zahle. 1986. *The Lycians: The Lycians in literary and epigraphic sources, vol. 1*, Museum Tusculanum Press.

Buchner, G., and J. Boardman. 1966. "Seals from Ischia and the Lyre-Player Group," *JDAI* 81, pp. 1-62.

Burkert, W. 1985. *Greek Religion*, Harvard University Press.

Calame, C. 2011. *Choruses of Young Women in Ancient Greece: Their Morphology, Religious Role, and Social Function*, trans. D. Collins and J. Orion, Lanham - Maryland.

Cammarosano, M. 2010. "Tanuḫepa: a Hittite Queen in Troubled Times," in *Mesopotamia XLV, Rivista di Archeologia, Epigrafia e Storia Orientale Antica*, ed. A. Invernizzi, pp. 47-64.

Canby, J.V. 1969. "Some Hittite Figurines in the Aegean," in *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 38 (2), pp. 141-153.

Carannante, A. 2010. "Archaeomalacological Data from the Bronze Age Industrial Complex of Pyrgos-Mavroraki (Cyprus), A Non-dietary Mollusc Exploitation Case," in *MUNIBE Suplemento - Gehigarria*, pp. 156-167.

Catapoti, D. 2005. "From Power to Paradigm: Rethinking the Emergence of the "Palatial Phenomenon" in Bronze Age Crete" (diss. Univ. of Sheffield).

Chadwick, J. 1973. "Relations between Knossos and the rest of Crete at the time of the Linear B tablets," in *Proceedings of the Third International Cretological Colloquium Congress (CC3, vol. 1), Rethymnon*.

———. 1976. *The Mycenaean World*, Cambridge University Press.

Chadwick, J., and M. Ventris. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge University Press.

Chagalīs, C. 2006. "Δις ἐπτά: Allusive Numbering and Narrative Cross-References in Herodotus 1.86.2 and 7.113.5-115.1," *Seminari Romani di Cultura Greca VII: 2*, Quasar, pp. 239-250.

Chaniotis, A. 1995. "Illness and cures in the Greek propitiatory inscriptions and dedications of Lydia and Phrygia," in *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, vol. II*, ed. H.F.J. Horstmanshoff, P.J. van der Eijk, and P.H. Schrijvers, Amsterdam-Atlanta 1995, pp. 323-344.

Charles, R.P. 1960. *Cahiers Ligures de Prehistoire et d'Archeologie* 9, pp. 204-211.

Cherry, J.F. 1986. "Politics and Palaces: some problems in Minoan State Formation," in *Peer Polity Interaction and Socio-political Change*, ed. C. Renfrew, and J.F. Cherry, Cambridge, pp. 19-46.

Civitillo, M. 2009. "Sulle Presunte 'Iscrizioni' in Lineare A e B da Itaca," in *Annali di Archeologia e Storia Antica, Nuova Serie* N. 15 - 16, Napoli, pp. 71-88.

Cline, E. 1991a. "A Possible Hittite Embargo against the Mycenaeans," in *Historia* Bd. 40, H. 1, pp. 1-9, Franz Steiner Verlag Stuttgart.

———. 1991b. "Hittite Objects in the Bronze Age Aegean," *AnatSt* 41, pp. 133-144.

———. 1994. "Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: Minoans and Mycenaeans Abroad," in *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference*, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, *Aegaeum* 12, pp. 265-283.

———. 1996. "Assuwa and the Achaeans: The 'Mycenaean' Sword at Hattusas and its Possible Implications," in *The Annual of the British School at Athens* 91, pp. 137-151.

———. 1998. "Rich beyond the Dreams of Avaris: Tell El-Dab^ca and the Aegean World: A Guide for the Perplexed," *ABSA* 93, pp. 199-219.

———. 2006. "Archaeology and the Iliad: The Trojan War in Homer and History," The George Washington University, Lecture content, 2006, Course guide 2006 by Recorded Books, LLC.

Cline, E.H. and D. Harris-Cline, eds. 1998. *Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati, 18-20 April 1997, "The Aegean and the Orient in the Second Millennium"*, *Aegaeum* 18.

Cline, E.H., and A. Yasur-Landau. 2006, "Poetry in Motion: Canaanite Rulership and Aegean Narrative Art at Tel Kabri," in *Epos. Reconstructing Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference*, ed. S. P. Morris and R. Laffineur, pp. 157-171.

Cline, E.H., A. Yasur-Landau, and N. Goshen. 2011. "New Fragments of Aegean-Style Painted Plaster from Tel Kabri, Israel," *AJA* 115, No. 2 (April 2011), pp. 245-261.

Coleman, J.E. 1985. "'Frying Pans' of the Early Bronze Age Aegean," *AJA* 89 (2), pp. 191-219.

Collins, B.J. 2007. *The Hittites and Their World*, Atlanta.

———. 2010 "Hittite Religion and the West" in *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, ed. Y. Cohen, A. Gilan, and J.L. Miller, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 54-66.

Contenau, G. 1922. *La Glyptique Syro-Hittite*, Paris.

Conway, R.S. 1904. "A Third Eteocretan Fragment," in *The Annual of the British School at Athens* 10, pp. 115-126

Cook, A.B. 1914. *Zeus, A Study in Ancient Religion I: Zeus God of the Bright Sky*, Cambridge.

Cosmidis, D. and N. Lyberis. 2004. "Before and after Alexander: Hellenism and Central Asia," <<http://www.archive.gr/news.php?readmore=104>> (14 Jan 2014).

Cosmopoulos, M.B. 2006. "The Political Landscape of Mycenaean States: A-pu2 and the Hither Province of Pylos," *AJA* 110 (2), pp. 205-228.

Cross, F.M., and L.E. Stager 2006. "Cypro-Minoan Inscriptions Found in Ashkelon," *IEJ* 56/2, pp. 129-159.

Crowley, J. L. 1998. "Iconography and Interconnections," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997* (Aegaeum 18), ed. E. Cline, and D. Harris-Cline, Liège and Austin, pp. 171-186.

Csapo, E., A. Johnston, and D. Geagan. 2000. "The Iron Age Inscriptions," in *Kommos IV, The Greek Sanctuary*, eds. J. Shaw, and M. Shaw, Princeton, pp. 101-134.

Cultraro, M. 2007. "Combined Efforts till Death: Funerary Ritual and Social Statements in the Aegean Early Bronze Age," in *Performing Death, Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. N. Laneri, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, pp. 81-108.

Czebreszuk, J. 2005. "Amber between the Baltic and the Aegean in the third and Second Millennia BC (An Outline of Major Issues)," in *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across Borders. Proceedings of the International Conference: Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, 11-14 April 2005, ed. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis and R. Laffineur, pp. 363-370.

Dale, A. 2011. "Alcaeus on the Carreer of Myrsilos: Greeks, Lydians and Luvians at the east Aegean - west Anatolian Interface," *JHS* 131, pp. 15-24.

Daroczi, T.T. 2012. "From "Diachronic Judgement" to the Theory of Possible Types of Symmetry: An Investigation into Cycladic and Transylvanian Bronze Age Relations," in *Acta Musei Napocensis* (47-48/I), pp. 47-61.

- Davis, E.N. 1977. "The Vapheio Cups and Aegean Gold and Silver Work" (diss. Univ. of New York).
- Demand, N.H. 2011. *The Mediterranean Context of Early Greek History*, Oxford.
- Demangel, R. 1938. "Autour d'un hiéroglyphe Hittite," in *Bulletin de correspondance hellénique* 62, pp. 180-193.
- Demsky, A. 1998. "Discovering a Goddess: A New Look at the Ekron Inscription Identifies Mysterious Deity", *BAR* 24.5, pp. 53-58.
- Deroy, L. 1952. "Kubaba, Deese Cretoise," in *Minos* 2, pp. 34-54.
- Derrida, J. 1981. *Dissemination*, trans. B. Johnson, Chicago.
- De Santerre, H.G. 1987. "Les statuettes de bronze mycénienne au type dit du 'dieu Reshef' dans leur contexte égéen," in *Bulletin de correspondance hellénique* 111 (1), pp. 7-29.
- Desborough, V.R. d'A. 1972. "Bird Vases," *KretChron* 24, pp. 245-277.
- De Vries, K. 1972. "Greek, Etruscan and Phoenician Ships and Shipping" in *A History of Seafaring based on Underwater Archaeology*, ed. G.E. Bass, New York.
- D'Huy, J. 2012. "L' Aquitaine sur la Route D'Oedipe ? La Sphinge comme Motif Préhistorique," in *Bulletin de la SERPE* 61, pp. 15-21.
- Dietrich, B.C. 2004. *The Origins of Greek Religion*, Bristol.
- Dinsmoor, W.B. 1950. *The Architecture of Ancient Greece: an Account of its Historic Development*, Biblo and Tannen, New York.
-

Dossin, G. 1939. "Nqmd et Niqme-Had," in *Syria* 20 (fasc. 3), pp. 169-176.

Dothan, M., and Ben-Shlomo, D. 2005. *Ashdod VI. The Excavations of Areas H and K (1968-1969)*, IAA Reports 24, Jerusalem.

Du Buisson, Comte Du Mesnil. 1927. "Les ruines d'El-Mishrifé au nord-est de Homs (Emèse)," *Syria* 8 (1), pp. 13-33.

Duev, R. 2007. "Zeus and Dionysus in the Light of Linear B Records," in *Pasiphae I*, pp. 223-230.

Dumézil, G. 1924. *Le festin d'immortalité: esquisse d'une étude de mythologie comparée indo-européenne*, Paris.

Edmunds, L. and A. Dundes, eds. 1983. *Oedipus, A Folklore Casebook*, New York.

Eduljee, K. E. 2007. "Zoroastrian Heritage," 2007-12, <<http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/hittites.htm>> (2014).

Efkleidou, K. 2002-3. "The Status of 'Outsiders' within Mycenaean Pylos: Issues of Ethnic Identity, Incorporation or Marginality," *Minos* 37-38, pp. 269-292.

Emre, K. 1988. "Kantharoi from Kültepe/Kanish," in *Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C.*, ed. S. Omura, Weisbaden, pp. 1-24.

Erimtan, C. 2008. "Hittites, Ottomans and Turks: Aġaoġlu Ahmed Bey and the Kemalist construction of Turkish nationhood in Anatolia," *AnatSt* 58, pp. 141-171.

Evans, A.J. 1895. *Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Sript*, London - New York.

———. 1901. "Mycenaean Tree and Pillar Cult and Its Mediterranean Relations," in *The Journal of Hellenic Studies* 21, pp. 99-204.

———. 1909. *Scripta Minoa 1: The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes*, Oxford.

———. 1921. *The Palace of Minos at Knossos 1: The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*, London.

———. 1929. *The Shaft Graves and Bee-hive Tombs of Mycenae and their Interrelation*, London.

———. 1930. *The Palace of Minos at Knossos 3*, London.

———. 1935. *The Palace of Minos at Knossos 4*, London.

———. 1952. *Scripta Minoa 2: The Archives of Knossos*, Oxford.

Evely, R.D.G. 1993. *Minoan Crafts: Tools and Techniques, an Introduction*, Göteborg.

Faure, P. 1989. "Tessons inscrits du palais de Pilikata a Ithaque," in *Nestor* 16.6, p. 2288.

Forrer, E. 1924. "Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköy," *MDOG* 63, pp. 1-22.

Finkelberg, M. 1998. "Bronze Age Writing: Contacts Between East and West," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Aegeum* 18 (1998), ed. E. H. Cline and D. Harris-Cline, Liège, pp. 265-272.

Franklin, J.C. 2009. "Kinyras and the Musical Stratigraphy of Early Cyprus," for proceedings of *Musical Traditions in the Middle East: Reminiscences of a Distant Past* (12/09), University of Leiden.

Franklin, J.C. --. "Kinyras at Pylos," <<http://www.kingmixers.com>> (25 May 2013).

Frankfort, H., T. Jacobsen, and C. Preusser. 1932. *Tell Asmar and Khafaje, The first Season's Work in Eshnunna 1930-31*, ed. J.H. Breasted, and T.G. Allen, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.

French, E. 1975. "A Reassessment of the Mycenaean Pottery at Tarsus", *AnatSt* 25, pp. 53-75, Published by the British Institute at Ankara.

Futter, D.B. 2014. "The Myth of Theseus in Plato's *Phaedo*," in *Akroterion* 59, pp. 1-15.

Gallou, C. 2002. "The Cult of the Dead in Central Greece during the Mycenaean Period" (diss. Univ. of Nottingham).

Garcia Ramon, J.L. 2009. "Mycenaean Onomastics, poetic phraseology and Indo-European comparison: the man's name pu2-ke-qi-ri," *East and West (Papers in Indo-European Studies, Conference Kyoto University)*, Bremen, pp. 1-26.

———. 2013. "Religious Onomastics in Ancient Greece and Italy: Lexique, Phraseology and Indo-european Poetic Language," in *Poetic Language and Religion in Greece and Rome*, ed. J.V. García, and A. Ruiz, Cambridge Scholars Publishing, pp. 60-107.

Gates, M.-H. 1996. "Archaeology in Turkey", *AJA* 100, pp. 277-335.

Gelb, I.J. 1931. *Hittite Hieroglyphs I*, Chicago.

———. 1935. *Hittite Hieroglyphs II*, Chicago.

———. 1985 (1934). *Inscriptions from Alishar and vicinity*, Chicago.

Genz, H. 2004. "Eine mykenische Scherbe aus Boğazköy," *Archäologischer Anzeiger* 1, pp. 77-84.

———. 2011. "Foreign Contacts of the Hittites," in *Insights into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua 2*, ed. H. Genz and D.P. Mielke, Peeters - Leuven, pp. 301-332.

Genz, H., and D.P. Mielke 2011. "Research on the Hittites: A short Overview," in *Insights into Hittite History and Archaeology*, ed. by Hermann Genz and Dirk Paul Mielke, *Colloquia Antiqua 2*, Peeters, Leuven - Paris - Walpole.

Giannakos, K. 2013. "Aegean Type Swords and Finds in Anatolia, Technology of Metals and Structures, Written Sources and the Dating of Trojan War," in *SOMA 2012: Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology I, BAR International Series 2581*, ed. L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi, and S. Valentini, Florence, pp. 427-437.

Gilan, A. 2013. "Hittites in Canaan? The Archaeological Evidence," *Biblical Notes* 156, pp. 39-52.

Gilmour, G. 2002. "Foreign Burials in Bronze Age Palestine," *Near Eastern Archaeology* 65(2), pp. 112-119.

Gimbutas, M. 2007. *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 B.C.: Myths and Cult Images*, India.

Gitin, Seymour, T. Dothan, and J. Naveh 1998. "Ekron Identity Confirmed," in *Archaeology* 51.1, pp. 30-31.

Godart, L. 1994a. "La scrittura di Troia," *Rendiconti dell'Accademia Nazionale del Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* s. 9, v. 5, pp. 457-460.

———. 1994b. "Les écritures crétoises et le bassin méditerranéen," *Rendiconti dell'Accademia Nazionale del Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, CRAI(1994), pp. 707-731.

Gonen, R. 1992. *Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan (Dissertation Series 7, ASOR)*, Eisenbrauns: USA.

Goodwin S. "Using Evidence from a Shipwreck to Explore Late Bronze Age Trade in the Mediterranean," AIA Education Department, *Cargoes from Three Continents*,
<http://www.archaeological.org/pdfs/education/cargoes/Cargoes_Chapter7.pdf> (13 March 2013).

Gordin, S. 2008. "Scribal Families of Hattuša in the 13th century BCE: A Prosopographic Study" (thes. Univ. of Tel Aviv, Tel Aviv).

Graham, J.W. 1962. *The Palaces of Crete*, Princeton 1962.

Greek Art of the Aegean Islands, Catalogue of an Exhibition Held at the Metropolitan Museum of Art, New York 1979.

Griffith, M. 2013. "Cretan Harmonies and Universal Morals: Early Music and Mifeations of Wisdom in Plato's Laws," in *Performance and Culture in Plato's Laws*, ed. A.-E. Peponi, Cambridge University Press, pp. 15-66.

Guethner, P. 1926. *Céramique cappadocienne II: Acquisitions du Musée du Louvre. Département des antiquités orientales*, Henri de Genouillac, Paris.

Gulizio, J., K. Pluta, and T.G. Palaima. 2001. "Religion in the Room of the Chariot Tablets," *Potnia (Aegeum 22)*, ed. R. Hägg and R. Laffineur, Liège and Austin, pp. 453-461.

Gunter, A.C. 2012. "Neo-Hittite and Phrygian Kingdoms of North Syria and Anatolia," in *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, ed. D. T. Potts, Willey-Blackwell, pp. 797-815.

Güterbock, H.G. 1973. "Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe," in *Journal of Near Eastern Studies* 32 (1/2), pp. 135-147.

———. 1975. "Hieroglyphensiegel aus dem Tempelbezirk," *Bogazkoy V*, ed. H.G. Güterbock, G. Neumann, P. Neve, H. Otten, and U. Seodl, Berlin, pp. 47-75.

———. 1977. "The Hittite Seals in the Walters Art Gallery," in *The Journal of the Walters Art Gallery* 36, *Essays in Honor of Dorothy Kent Hill*, pp. 7-16.

———. 1983. "The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered," *AJA* 87.2, pp. 133-138.

———. 1984, "Hittites and Akhaeans: A New Look," in *PAPS* 128.2, pp. 114-122.

———. 1989. "Hittite kursa 'Hunting Bag'," in *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*, ed. A. Leonard, and B.B. Williams, Chicago, pp. 113-124.

———. 1977. "The Hittite Seals in the Walters Art Gallery," in *The Journal of the Walters Art Gallery* 36, *Essays in Honor of Dorothy Kent Hill*, pp. 7-16.

Haas, V. 1994. *Geschichte der hethitischen Religion* (Handbuch der Orientalistik I/XV), Leiden, New York, Koln.

Hackey, R. 2014. "Philoctetes as a Health Educator," in *Didaskalia* 11.7, <<http://www.didaskalia.net/issues/11/7/>> (26 September 2015).

Haider, P.W. 2001. "Minoan Deities in an Egyptian Medical Text," in *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, ed. R. Laffineur and R. Hagg, Liege/Austin, Texas, pp. 479-482.

Hajnal, I., and C. Posch. 2009. "Graeco-Anatolian Contacts in the Mycenaean Period", <https://www.academia.edu/1822403/Graeco-Anatolian_Contacts_in_the_Mycenaean_Period> (25 April 2015).

Hall, H.R., and C.L. Woolley. 1927. *Ur Excavations I: Al-'Ubaid*, Oxford.

Hallager, E. 1985. "The Master Impression. A Clay Sealing from the Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania," SIMA 69, Göteborg.

Hanson, K. C. "The Ekron Inscription", <<http://www.kchanson.com/ANCDocs/westsem/ekron.html#Dems>> (2 April 2007).

Harrison, J.H. 1991. *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, New Jersey.

Harmanşah, O. 2012. "Monuments and Memory: Architecture and Visual Culture in Ancient Anatolian History," in *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)*, ed. G. McMahon and S. Steadman, ch. 28, pp. 623-651.

Hasel, M. G. 1998. "New Discoveries Among the Philistines: Archaeological and Textual Considerations," *Journal of the Adventist Theological Society* 9/1-2, pp. 57-70.

Hawes, H.B., B.E. Williams, R.B. Seager, and E.H. Hall. 2014. *Gournia, Vasiliki and other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete. Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions 1901, 1903, 1904*, 2nd ed., INSTAP Academic Press Philadelphia.

Hawkins, J.D. 1975. "The Negatives in Hieroglyphic Luvian," *AnatSt* 25, pp. 119-156.

- . 1986. "Writing in Anatolia: Imported and Indigenous Systems," *WorldArch* 17/3, pp. 363-374.
- . 1998, "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondimos', Bogazkoy sealings and Karabel," *AnatSt* 48, pp. 1-31.
- . 2000a. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Inscriptions of the Iron Age: Part 1: Text, Introduction, Karatepe, Karkamis, Tell Ahmar, Maras, Malatya, Commagene*, Berlin.
- . 2000b. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions I:2*. Berlin: Walter de Gruyter.
- . 2009. "The Arzawa Letters in Recent Perspective," in *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 14, pp. 73-83.
- . 2010. "Sarissa, Toponym and Personal Name," *Orientalia* 79 (2), pp. 171-176.
- . 2011. "The inscriptions of the Aleppo temple," *AnatSt* 61, pp 35-54.
- Heath, M.C. 1958. "Early Helladic Clay Sealings from the House of the Tiles at Lerna," *Hesperia* XXVII (2), pp. 81-121.
- Hekman, J.J. 2003. "The Early Bronze Age cemetery at Chalandriani on Syros (Cyclades, Greece)" (diss. Univ. of Groningen).
- Helft, S. 2010. "Patterns of exchange/patterns of power: A new archaeology of the Hittite Empire" (diss. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Pennsylvania).
- Heurtley, W.A. 1935. "Excavations at Ithaca II. The Early Helladic settlement at Pelikata," in *BSA* 35, pp. 1-44.

Hiebert, F.T. 2002. "The Context of the Anau Seal," *Sino-Platonic Papers* 124, pp. 1-34.

Hitchcock, L.A. 2002. "Levantine Horned Altars: An Aegean Perspective on the Transformation of Socio-Religious Reproduction," in *Imagining' Biblical Worlds. Studies in Spatial, Social and Historical Constructs in Honor of James W. Flanagan (Journal for the Study of the Old Testament, Supp. Series 359)*, ed. D.M. Gunn, and P.M. McNutt, New York, pp. 233-255.

Hiller, St. 1991. "The Mycenaeans and the Black Sea" in *Thalassa, L'Egee prehistorique et la mer. Actes de la troisième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège (StaReSo)*, ed. R. Laffineur, and L. Basch, Liège, 1991, pp. 207-216.

Hintze, A. 1993. *A Lexicon to the Cyprian Syllabic Inscriptions*, Hamburg.

Hodel-Hoenes, S. 2000. *Life and death in ancient Egypt: scenes from private tombs in New Kingdom Thebes*, trans. D. Warburton, New York: Cornell University.

Hoffmeier, J.K. 2012. "Sinai in Egyptian, Levantine and Hebrew (Biblical) Perspectives," in *The History of the Peoples of the Eastern Desert (Monograph 73)*, ed. H. Barnard, and K. Duistermaat, California, pp. 105-131.

Horowitz, W. 1998. *Mesopotamian Cosmic Geography*, Eisenbrauns.

Höttel, H.G. 1981. "Bronzezeitliche Tensen in Mittel- und Osteuropa," *Praehistorische Bronzefunde* XVI.2 (32).

Howard Jr., D. M. 1994. "Philistines," in *Peoples of the Old Testament World*, ed. A. J. Hoerth, G. L. Mattingly, and E. M. Yamauchi, Grand Rapids: Baker, pp. 231-50.

Hrozný, B. 1932a. "Une Inscription de Ras Shamra en langue Churrite," *Arc. Or.* IV (1932), pp. 118-129, 176.

———. 1932b. "Les Ioniens a Ras Sharma," *Arch. Or.* IV, 1932, pp. 169-178.

Huxley, G. 1960. *Achaeans and Hittites*, Oxford.

Humm, A. "Karatepe inscription," 1997, <<http://jewishchristianlit.com/Texts/ANEhist/karatepe.html>> (10 March 2013).

Hutter, M. 2003. "Aspects of Luwian Religion," in *The Luwians (HdO I/68)*, ed. H. C. Melchert, Leiden - Boston, pp. 211-280.

Hymes, D. 1979. "Language in education: Forward to fundamentals," in *Language, Children and Society*, ed. D. Garnica and M. King, Oxford: Pergamon Press, pp. 1-20.

Ian Begg, D.J. 2004. "An Arcaeology of Palatial Mason's Marks on Crete," in *Χάρις: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, ed. Anne P. Chapin, ACSA, pp. 1-25.

Immerwahr, S.A. 1960. "Mycenaean trade and colonization", *Archaeology* 13, pp. 4-13.

Jablonka, P., and C.B. Rose. 2004. "Late Bronze Age Troy: A Response to Frank Kolb," *AJA* 108, pp. 615-630.

Janeway, B. 2011. „Old Testament King Discovered?" in *Associates for Biblical Research* February 2011, <<http://www.biblearchaeology.org/post/2011/02/11/Old-Testament-King-Discovered.aspx#Article>> (15 September 2014).

Jasink, A.M. and M. Marino. 2005. "The West Anatolian Origins of the Qwe Kingdom Dynasty," in *Proceedings of the 6th International Congress of Hittitology*, Roma 5-9 Settembre 2005.

Jennings, R. 2010. "The Hellenization of Cyprus in the Late Cypriot III and Beyond: Detecting Migrations in the Archaeological Record" (thes. Univ. at Albany).

Jones, M. R. 2007. "Oxhide Ingots, Copper Production, and the Mediterranean Trade in Copper and Other Metals in the Bronze Age" (thes. Texas A&M Univ.).

Judeich, W. 1890. "Inschriften aus Karien," in *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 15, pp. 252-337.

Kafafi, Z.A. 2009. "The Archaeological Context of the Tell Deir 'Allā Tablets," in *A Timeless Vale, Archaeological and related essays on the Jordan Valley in honour of Gerrit van Kooij on the occasion of his sixty-fifth birthday*, ed. C.C. Bakels and H. Kamermans, Leiden, pp. 119-128.

Kaplan, M.F., G. Harbottle, and E.V. Sayre. 1982. "Multi-Disciplinary Analysis of Tell El Yahudiyeh Ware," in *Archaeometry* 24 (2), pp. 127-142.

Kantor, H. 1947. *The Aegean and the Orient on the Second Millennium B.C.*, The Archaeological Institute of America, Monograph nr 1, 1947, The Principia Press, Inc., Bloomington, Indiana.

Katz, J.T. 2006. "The Riddle of the sp(h)ij-: The Greek Sphinx and her Indic and Indo-European," in *La Langue poétique indo-européenne: actes du Colloque de travail de la Société des Études Indo-Européennes (Indogermanische Gesellschaft / Society for Indo-European Studies)*, ed. G.-J. Pinault and D. Petit, Leuven-Paris, pp. 157-94.

Keil, J., and A. von Premerstein. 1908. *Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis, ausgeführt 1906 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.* «Kaiserliche [Österreichische] Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften» [DAW], 53, 2. Vienna.

Kelder, J. 2005a. "Chariots of Ahhiyawa," *Dacia* 48-49, pp. 151-160.

Kelder, J.M. 2005b. "Mycenaeans in Western Anatolia," in *TALANTA XXXVI-XXXVII. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, ed. J.P. Stronk, and M.D. De Weerd, pp. 49-86.

———. 2006. "Mycenaeans in Western Anatolia", in *Talanta 36-37 (2004-2005)*, ed. J. P. Strong and M. D. De Weerd, pp. 49-88.

———. 2010a. *The Kingdom of Mycenae: A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*, Maryland, CDL Press.

———. 2010b. Rev. of R. Fischer, *Die Ahhiyawa-Frage, Mit einer kommentierten Bibliographie*, in *Bryn Mawr Classical Review* 2010.10.32., < <http://bmcr.brynmawr.edu/2010/2010-10-32.html>>.

Kiely, T. "Ancient Cyprus in the British Museum, Site D (Phase II) 18-27 March 1895," in *The British Museum*, < https://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/ancient_cyprus_british_museum/kourion/guide_to_the_collection/guide_to_the_collection_i/tombs_from_the_turner_bequest/tombs_from_site_d_phase_ii.aspx> (1 October 2014).

Kitchen, K.A. 2003. *On the Reliability of the Old Testament* [OROT], William B. Eerdmans Publishing, Michigan.

Knauss. J. 2006. "Observations and considerations concerning Mycenaean underground well-houses, or spring chambers, especially at Mycenae, Tiryns and Ithaka," in *Proceedings of the 2nd International Conference*

on Ancient Greek Technology, EMAET, Technical Chamber of Greece, Athens, pp. 3-18.

Kober, A.E. 1948. "The Minoan Scripts: Fact and Theory," in *AJA* 52 (1), pp. 82-103.

Koehl, R.B. 1995. "Appendix: The Silver Stag 'BIBRU' from Mycenae," in *The Ages of Homer*, ed. J.B. Carter, and S.P. Morris, University of Texas Press.

Koh, A.J., A. Yasur-Landau, and E.H. Cline. 2014. "Characterizing a Middle Bronze Palatial Wine Cellar from Tel Kabri, Israel," in *PLoS ONE* 9(8): e106406.

Kohlemeyer, K. 2009. "The Temple of the Storm God in Aleppo during the Late Bronze and Early Iron Ages," *Near Eastern Archaeology* 72 (4), pp. 190-203.

Kontorli-Papadopoulou, L. 2001. "Searching for the Homeric Ithaca. Recent archaeological excavations (1994-2000)", in *Eranos. Proceedings of the 9th International Symposium on the Odyssey*, ed. M. Paosi-Apostolopoulou, Ithaca 2001, pp. 317-330.

Kontorli-Papadopoulou, L., T. Papadopoulos, and G. Owens. 2006. "A Possible Linear Sign from Ithaki (AB09 'SE')?," *Kadmos* 44 (1-2), pp. 183-186.

Kool, J. 2012. "The Old Assyrian Trade Network from an Archaeological Perspective" (bach. Univ. of Leiden).

Kopanias. Forthcoming. "From the Mythical Atreus to the Ruler Attarissiya. Aegean Kingship in the Late Bronze Age through the Prism of Near Eastern Texts," in *Ein Minoer im Exil. Festschrift zum 65. Geburtstag von Wolf-Dietrich Niemeier*, ed. I. Kaiser, O. Kouka, and D. Panagiotopoulos. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 188. Bonn: Habelt.

Korfmann, M. 1995. "Troia: A Residential and Trading City at the Dardanelles", in *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*, ed. W.-D. Niemeier, and R. Laffineur, Liège, 1995, p. 173-183.

Kourou, N. 2000. "Horse-bird Askoi from Carthage. A case-study of cultural interrelations in Early Iron Age Mediterranean," in *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici I*, ed. A.S. Giammellaro, Palermo, pp. 247-258.

Koehl, R.B. 2011. "South Levantine Middle Bronze Age Goldwork in the Aegean in Aegina," in *10th IntCretCongr (Khania 2006)*, επ. Μ. Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, pp. 189-208.

Kozal, E. 2007. "Regionality in Anatolia between 15th and 13th Centuries BC: Red Lustrous Wheel-Made Ware versus Mycenaean Pottery," in *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean, Papers of a Conference*, ed. I. Hein, Vienna, pp. 141-148.

Kretschmer, P. 1920. "Die Thargelien," *Glotta* X, pp. 108-112.

Küpper, M. 1996. *Mykenische Architektur: Material, Bearbeitungstechnik, Konstruktion und Erscheinungsbild*, Espelkamp: Leidorf.

Kyriakides, E. 2005. "Unidentified Objects on Minoan seals," in *AJA* 109, pp. 137-154.

Lamb, W., and R.W. Hutchinson. 1930. "Excavations at Thermi in Lesbos," *The Annual of the British School at Athens* 30, pp. 1-52.

Larsen, M.T., and A.W. Lassen. 2014. "Cultural Exchange at Kültepe," in *Extraction and Control, Studies in Honour of Matthew W. Stolper*, ed. M. Kozuh, W.F.M. Henkelman, C.E. Jones and C. Woods, Chicago, pp. 171-188.

Lauter, H. 1987. "Nouveaux aspects du palais de Mycènes au HR IIIB," in *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome: Actes du Colloque de Strasbourg, 19-22 juin 1985, Travaux du centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques*, ed. E. Lévy, Leiden, pp. 219-225.

Lee, M.M. 2006. "Acheloös Peplophoros. A Lost Statuette of a River God in Feminine Dress," in *Hesperia* 75, pp. 317-325.

Leitao, D.D. 1995. "The Perils of Leukippos: Initiatory Transvestism and Male Gender Ideology in the Ekdusia at Phaistos," *Classical Antiquity* 14 (1), pp. 130-163.

Levi, D. 1962. "Le due prime campagne dei scavi a Iasos," *ASAtene* 39-40 (1961-1962), pp. 550-571.

———. 1966. "La campagne 1962-1964 a Iasos," *ASAtene* 43-44 (1965-1966), pp. 401-546.

Lexicon of Greek Personal Names (LGPN). "Homepage," <<http://www.lgpn.ox.ac.uk/index.html>> (15 September 2014).

Lorenz, J., and I. Schrakamp. 2011. "Hittite Military and Warfare," in *Insights into Hittite History and Archaeology (Colloquia Antiqua 2)*, ed. H. Genz, and D.P. Mierke, Leuven, pp. 125-152.

Macalister, R.A.S. 1918. *The Philistines - Their History and Civilization*, London, British Academy.

Macdonald, C.F., Erik Hallager and Wolf-Dietrich Niemeier, eds. 2009. *The Minoans in the central, eastern and northern Aegean - new evidence: Acts of a Minoan Seminar 22-23 January 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens, Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 8* (Aarhus University Press).

McEnroe, J.C. 2010. *Architecture of Minoan Crete*, University of Texas Press.

Mac Sweeney, N. 2010, "Hittites and Arzawans: a view from western Anatolia", *AnatSt* 60, pp. 7-24.

Maeir, A.M., L.A. Hitchcock, and L.K. Horwitz. 2013. "On the Constitution and Transformation of Philistine Identity," *OJA* 32/1, pp. 1-38.

MacGillivray, J.A. 2012. "The Minoan Double Axe Goddess and Her Astral Realm," in *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age*, ed. N.C. Stampolidis, A. Kanta, and A. Giannikouri, Herakleion, pp. 117-128.

Maner, Ç. 2013. "Corbelled Vaults in Hittite and Mycenaean Fortification Architecture," in *SOMA 2012: Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology I, BAR International Series 2581*, ed. L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi, and S. Valentini, Florence, pp. 419-426.

Maran, J. 2004. "Architektonische Innovation im spätmykenischen Tiryns - Lokale Bauprogramme und fremde Kultureinflüsse," in *Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur hellenistischen Zeit mit Schwerpunkt auf der prähistorischen Epoche*, Weilheim: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte pp. 261-293.

Marangou, C. 2001. "Evidence for counting and recording in the Neolithic? Artefacts as signs and signs on artefacts," in *Manufacture and Measurement: Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies*, MELETHMATA 33, ed. A. Michailidou, Athens, pp. 9-43.

Marinatos, N. 1989. "The Minoan Harem: the Role of Eminent Women and the Knossos Frescoes," in *Dialogues d'histoire ancienne* 15 (2), pp. 33-62.

———. 1993. *The Minoan Religion: Ritual, Image and Symbol*, South Carolina Press.

———. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess: A Near Eastern Koine*, Illinois.

Marinatos, N., and C. Palyvou. "The Minoan Paintings of Tell el Dab^a: Reconstruction Royal Ideology and Symbolism," 13 December 2007, <http://www.minoanseminar.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=33&Itemid=11&lang=el> (24 May 2013).

Mastrocinque, A. 2007. "The Cilician God Sandas and the Greek Chimaera: Features of Near Eastern and Greek Mythology Concerning the Plague," *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 7 (2), pp. 197-217.

Mazow, L.B. 2005. "Competing Material Culture: Philistine Settlement at Tel Miqne-Ekron in the Early Iron Age" (diss. Univ. of Arizona).

Mazzoni, S., A. D'Agostino, and V. Orsi. 2010. "Survey of the Archaeological Landscape of Usakli/Kusakli Hoyuk (Yozgat)," in *Anatolica* 36, pp. 111-163.

McGovern, P.E. 1995. Rev. of J.D. Seger, *Gezer V, The Field I Caves*, in *BASOR* 297, pp. 86-88.

McGovern, P.E. 2003. *Wine: The Search for the Origins of Viniculture*, Princeton University Press.

Mee, C. 1978. "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the second Millennium B.C.," *AnatSt* 28, British Institute at Ankara, pp. 121-156.

Melchert, H.C. 1996. "Anatolian Hieroglyphs," in *The World's Writing Systems*, ed. P.T. Daniels, and W. Bright, Oxford, pp. 120-124.

Melcher, M., M. Schreiner, B. Bühler, A.M. Pülz, and U. Muss. 2009. "Investigation of ancient gold objects from Artemision at Ephesus using portable μ -XRF," in *ArchéoSciences* 33, pp. 69-75.

Mellink, M.J. 1956. "The Royal Tombs of Alaca Hüyük and the Aegean World" in *The Aegean and the Near East: Studies Presented to Hetty*

Goldman on the occasion of her 75th birthday, ed. S. Weinberg, pp. 39-58.

———. 1983. "The Hittites and the Aegean World: Part 2. Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaians in Western Anatolia," *AJA* 87.2, pp. 138-141.

———. 1995. "Homer, Lycia, and Lukka," in *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, ed. J. B. Carter and Sarah P. Morris, The University of Texas Press, pp. 33-44.

Merlini, M. 2005. "Semiotic approach to the features of the 'Danube Script'," *Documenta Praehistorica* XXXII (2005), pp. 233-251.

Michel, C. 2004. "The *perdum*-mule, a mount for distinguished persons in Mesopotamia during the first half of the second millennium BC," in *PECUS. Man and animal in antiquity. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome 2002*, ed. B.S. Frizell (The Swedish Institute in Rome. Projects and Seminars, 1), Rome, pp. 190-200.

Mikrakis, M. 2011. "Technologies of Sound across Aegean Crafts and Mediterranean Cultures," in *Tracing Prehistoric Social Networks through Technology: A Diachronic Perspective on the Aegean*, *Routledge Studies in Archaeology* 3, ed. A. Brysbaert, Routledge, New York and Oxon, pp. 48-71.

———. 2012. "The 'originality of ancient Cypriot art' and the individuality of performing practices in protohistoric Cyprus," in *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age, The Legacy of Nicolas Coldstream*, ed. M. Iacovou, Bank of Cyprus Cultural Foundation, pp. 371-393.

Möller-Karpe, A. 2009. "Recent Research on Hittite Archaeology in the 'Upper Land'," in *Studia Asiana* 5. *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research Acts of*

the International Conference Held at the University of Florence, ed. F. Pecchioli Daddi, G. Torri, and C. Corti, Roma, pp. 109-117.

Morris, H. 1937. "The Partholon Legend," in *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 67, pp. 57-71.

Morris, S. P. 2001. "Potnia Aswiya: Anatolian Contributions to Greek Religion," in *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, ed. R. Laffineur, and R. Hagg, Liege, pp. 423-434.

Morris, I., and B. Powell, eds. 1997. *A New Companion to Homer*, Leiden.

Mountrakis, C., S. Georgaki, and S.K. Manolis. 2011. "A Trephined Late Bronze Age Skull from Peloponnesus, Greece," in *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 11 (1), pp. 1-8.

Mouton, A. 2014. "Rituels de 'boucs emissaires' en Anatolie hittite," in *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, ed. P. Taracha, Agade, pp. 1-31.

Murray, A.S., A.H. Smith, and H.B. Walters. 1900. *Excavations in Cyprus: bequest of Miss E. T. Turner to the British Museum*, London.

Mylonas Shear, I. 2002. "Mycenaean Centaurs at Ugarit," *JHS* 122, pp. 147-153.

Nagy, G. 1992. *Greek Mythology and Poetics*, Cornell University Press.

———. 2004. *Homer's Text and Language*, University of Illinois.

Nakassis, D. 2007. "Reevaluating Staple and Wealth Finance at Mycenaean Pylos," in *Political Economies of the Aegean Bronze Age, Papers from the Langford Conference, Florida State University*, ed. D.J. Pullen, Oxbow Books pp. 127-148.

Neumann, G. 1995. "Annäherungen an Linear A," in *Florent Studia Mycenaea. Akten des X Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg*, ed. S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller, and O. Panagl, Vienna. pp. 407-417.

Neve, P. 1982. *Büyükkale - Die Bauwerke: Grabungen 1954-1966*, Boğazköy-Hattuša 12. Berlin.

———. 1989. "Eine hethitische Bronzesäge aus Hattusa-Boğazköy," *Istanbuler Mitteilungen* 39, pp. 399-406.

Newberry, P.E. 1908. "Two cults of the Old Kingdom," *Annals of Archaeology and Anthropology* 1, pp. 24-9.

Nicholas, N. 1998. "The story of pu. The grammaticalisation in space and time of a Modern Greek complementiser" (diss. Univ. of Melbourne).

Niemeier, W-D. 1990. "Minoan artisans travelling overseas: the Alalakh frescoes and the painted plaster floor at Tel Kabri (Western Galilee)," in *Thalassa: l'Égée préhistorique et la mèr: actes de la troisième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège*, ed. R. Laffineur, Calvi, pp. 189-200.

———. 1996. "A Linear A Inscription from Miletus (MIL Zb 1)," *Kadmos* 35, pp. 87-99.

———. 1998. "The Mycenaeans in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples," in *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE, In Honor of Professor Trude Dothan*, ed. S. Gitin, A. Mazar, and E. Stern, Jerusalem: Israel Exploration Society, pp. 17-65.

———. 2005a. "The Minoans and Mycenaeans in Western Asia Minor: Settlement, Emporia or Acculturation?," in *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean: Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology*,

ed. R. Laffineur and E. Greco (Aegaeum 25), Liège and Austin, pp. 199-204.

———. 2005b. "Mycenaeans, Hittites and Ionians in Western Asia Minor. New Excavations in Bronze Age Miletus-Millawanda," in *The Greeks in the East*, ed. A. Villing, London: British Museum, pp. 1-36.

———. 2008. "Hattusas Beziehungen zu West-Kleinasien und Griechenland," in *Hattusa - Boğazköy: Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients (CDOG 6)*, ed. G. Willhelm, Weisbaden, pp. 291-350.

Niemeier, B., and W.-D. Niemeier. 1998. "Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean," in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium (Aegaeum 18). Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati, 18-20 April 1997*, ed. E.H. Cline, and D. Harris-Cline, pp. 69-97.

Nilsson, M.P. 1949. *The Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion*, Lund.

Noegel, S. 1998. "The Aegean Ogygos of Boeotia and the Biblical Og of Bashan: Reflections of the Same Myth," *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 110, pp. 411-426.

Ogden, J. 1982. *Jewellery of the Ancient World*, New York.

Oren, Eliezer D. 1992. "Gerar (Place)," in *The Anchor Bible Dictionary* 2, ed. David N. Freedman, New York, Doubleday, pp. 989-91.

Oren, Eliezer D., J.-P. Olivier, Y. Goren, P.P. Betancourt, G.H. Myer, and J. Yellin. 1996. "A Minoan Graffito from Tel Haror (Negev, Israel)," *Cretan Studies* 5, pp. 91-118.

Özgünel, C. 1996. *Mykenische Keramik in Anatolien (Asia Minor Studien 23)*, Bonn.

Palyvou, C. 2007. "The Cosmopolitan Harbor Town of Ugarit and the "Aegean" Aspects of Its Architecture," in *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw (Prehistory Monographs 22)*, ed. P.P. Betancourt, M.C. Nelson, and H. Williams, INSTAP, pp. 31-49.

Papathanassiou, K. "On the Famous Mycenaean Signet Ring, CMS I, 179, of the Tiryns Treasure", <https://www.academia.edu/4389733/ON_THE_FAMOUS_MYCENAEAN_SIGNET_RING_CM_S_I_179_OF_THE_TIRYNS_TREASURE> (8 March 2015).

Papathanassoglou, D.A. and C.A. Georgouli. 2009. "The 'frying pans' of the Early Bronze Age Aegean: an experimental approach to their possible use as liquid mirrors," *Archaeometry* 51 (4), pp. 658-671.

Parsons, M. "Egypt: Ancient Egyptian Royal Regalia, A Feature Tour Egypt Story," <<http://www.touregypt.net/featurestories/reg.htm>> (14 October 2014).

Payne, A. 2010a. "'Writing' in Hieroglyphic Luwian," in *Luwian and Hittite Studies presented to J. D. Hawkins on the occasion of his 70th birthday*, ed. I. Singer, Tel Aviv University, pp. 182-187.

Payne, A. 2010b. *Hieroglyphic Luwian: An Introduction with Original Texts (SILO 2)*, 2nd ed., Wiesbaden.

Peled, I. 2010. "Expelling the Demon of Effeminacy: Anniwiyani's Ritual and the Question of Homosexuality in Hittite Thought," *JANER* 10.1, pp. 69-81.

Pendlebury, J.D.S. 1979. *The Archaeology of Crete: An Introduction*, Great Britain.

Perna, M. 2011. "Minoan and Mycenaean Archives: the Problem of Documents on Perishable Material," in *Mediterranean Chronicle* 1, pp. 9-25.

Polygiannaki, E. 2008. "Homer's Reference to Writing in Proitos' Era," in *Science and Technology in Homeric Epics (History of Mechanism and Machine Science 6)*, ed. S.A. Paipetis, Springer, pp. 515-524.

Porada E. 1956. "A Lyre Player from Tarsus and his Relations," in *The Aegean and the Near East: Studies Presented to Hetty Goldman*, ed. S. Weinberg, New York.

Petrie, W.M.F. 1891. *Illahun, Kahun and Gurob*, London.

———. 1906. *Researches in Sinai*, London, 1906.

———. 1925. *Buttons and Design Scarabs*, London.

———. 1932. *Ancient Gaza II: Tell el Ajjul (British School of Archaeology in Egypt and Egyptian research account)*, New York.

———. 2013 (1931). *Ancient Gaza 1 (Part of Cambridge Library Collection - Egyptology)*, Cambridge.

Pfälzner, P. 2007. "Archaeological Investigations in the Royal Palace of Qatna," in *Studi Archeologici su Qatna 01, Proceedings of the International Conference held in Udine: Urban and Natural Landscapes of an Ancient Syrian Capital Settlement and Environment at Tell Mishrifeh/Qatna and in Central-Western Syria*, ed. D. Morandi Bonacossi, Udine, pp. 29-64.

Pfälzner, P., and C. Von Rüden. 2008. "Between the Aegean and Syria: The Wall Paintings from the Royal Palace of Qatna," in *Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, ed. D. Bonatz, R.M. Czichon, and F.J. Kreppner, Wiesbaden, pp. 95-118.

Powell, B. 2009. *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*, Wiley-Blackwell.

Prent, M. 2005. Sanctuaries and Cults in Crete from the Late Minoan IIIC to the Archaic Period: Continuity and Change (Religions in the Graeco-Roman World), Leiden - Boston.

Puhvel, J. 1984. *Hittite Etymological Dictionary*, Trends in Linguistics, Documentation 1, Berlin.

Pumpelly, R., ed. 1908. *Explorations in Turkestan. Expedition of 1904. Prehistoric Civilizations of Anau, Origins, Growth, and Influence of Environment*, Publication 73 (Volume I), Washington.

Recht, L. 2014. "Transformers Energize! Aegean Bronze Age rhyta in moments of transformation, in Embodying Value?," in *The Transformation of Objects in and from the Ancient World*, BAR International Series 2592, ed. A. Bokern and C. Rowan, Oxford, pp. 35-51.

Reeves, L.C. 2003. "Aegean and Anatolian Bronze Age Metal Vessels: a Social Perspective" (diss. Univ. of London).

Rehak, P. and J.G. Younger. 1989. "International Styles in Ivory Carving in the Bronze Age," in *Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati, 18-20 April 1997*, "The Aegean and the Orient in the Second Millennium", *Aegaeum* 18, pp. 229-255.

Rehak, P. 1995. "The Use and Destruction of Minoan Stone Bull's Head Rhyta." in *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age* (*Aegaeum* 12), ed. R. Laffineur, and W.-D. Niemeier, pp. 435-60. Liège & Austin, Université de Liège and the Program for Aegean Scripts and Prehistory, University of Texas at Austin, 1995.

Rehak, P. 1996. "Aegean Breechcloths, Kilts, and the Keftiu Paintings," *AJA* 100, pp. 35-51.

Rendsburg, G. A. 1998. "On the Potential Significance of the Linear A Inscriptions Recently Excavated in Israel," *Aula Orientalis* 16, pp. 289-291.

Renfrew, C. 1991. *To Κυκλαδικό Πνεύμα*, Ιδρυμα Ν. Π. Γουλιανδρή, New York, Harry N. Abrams Inc.

Renfrew, C. 1999. *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*, London.

Rice, M. 1999. *Who's Who in Ancient Egypt*, New York.

Rider, B.C. 1916. *The Greek House, Its History and Development from the Neolithic Period to the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, London.

Robinson, D.M., and E.P. Blegen. 1938. "Archaeological News and Discussions," *AJA* 42 (2), pp. 291-306.

Robinson, A. 2009. *Writing and Script: A Very Short Introduction*, Oxford University Press.

Ruijgh, C.J. 1967. *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien*, Amsterdam.

Rutter, J. B. "Western Anatolia and the Eastern Aegean in the Early Bronze Age: Limantepe," 1999, <http://www.dartmouth.edu/~prehistory/aegean/?page_id=624#/176> (15 February 2013).

Sabatini, B.J. 2007. "The Ingot God: The Technological Advancement and Implementation of metallurgic ability on Late Bronze Age Cyprus" (diss. Tufts University).

Şahoğlu, V. 2008. "Liman Tepe and Bakla Tepe: New Evidence for the Relations between the Izmir Region, The Cyclades and the Greek Mainland

during the Late Fourth and Third Millennia BC," in *Proceedings of the International Symposium: The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age*, ed. H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Şahoğlu, and Rıza Tuncel, Ankara, 2008, pp. 483-501.

Salvini, M., and L. Vagnetti. 1994. "Una spada di tipo egeo da Boghazköy," in *La Parola del Passato* CCLXXVI, pp. 215-236.

Sampson, A. 2009. "Neolithic and Bronze Age incised symbols in the Greek area", in *Signs of Civilization: Neolithic symbol system of Southeast Europe*, ed. J. Marler and M. R. Dexter, Novi Sad, pp. 187-192.

Sayce, A. 1882a. "The Monuments of the Hittites," in *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* 7, 1882, pp. 248-293.

———. 1882b. "The Bilingual Hittite and Cuneiform Inscription of Tarkondemos," in *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* 7, pp. 294-308.

———. 1890. *The Hittites, The Story of a Forgotten Empire*, The Religious Tract Society, 1890.

———. 1895. *Patriarchal Palestine*. Society for Promoting Christian Knowledge, London.

———. 1930. "The Legend of Telibinus," *Journal of the Royal Asiatic Society* (New Series) 62 (2), pp. 301-319.

Schäfer-Lichtenberger, C. 2000. "The Goddess of Ekron and the Religious - Cultural Background of the Philistines," *IEJ* 50.1, 2000, pp. 89-91.

Schaeffer, F.A. 1929. "Les fouilles de Minet-El-Beida et de Ras Shamra (campagnes du printemps 1929)," in *Syria* 10 (10-4), pp. 285-297.

———. 1939. *The Cuneiform Text of Ras Shamra - Ugarit*, London.

Schaeffer, C.F.A. 1936. "Les fouilles de Ras Shamra-Ugarit. Septième campagne (printemps 1935). Rapport Sommaire", *Syria* 17, pp. 105-149.

Scheil, V. 1901. *Textes Elamites - Anzanites, Première série, Mémoires de la Délégation en Perse 3, Ministère de l'Instruction Publique et des Beaux-Arts, Paris (Ernest Leroux)*.

Schmidt, E.F. 1932. *The Alishar Hüyük, Seasons of 1928 and 1929, part I (Researches in Anatolia IV)*, The University of Chicago Press, Chicago.

Schmidt, H. 1902. *Heinrich Schliemanns Sammlung trojanischer Altertümer*, Berlin.

Schliemann, H. 1880. *Ilios, the City and Country of the Trojans*, London.

Schmidt, H. 1906. "Die Expedition Pumpelly in Turkestan im Jahre 1904 und ihre archäologischen Ergebnisse," in *Zeitschrift für Ethnologie*, Berlin, pp. 385-390.

Schmitz, P.C. 2009. "Phoenician KRNTSYS, Archaic Greek *KOPYNHTHPIOΣ, and the Storm God of Aleppo," *KUSATU* 10, pp.119-160.

Schoop, U.-D. 2009. "Indications of structural change in the Hittite pottery inventory at Boğazköy-Hattuša," in *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research. Acts of the International Conference held at the University of Florence (Studia Asiana 5)*, ed. F. Pecchioli Daddi, G. Torri, and C. Corti, Rome, pp. 145-167.

Schwemer, D. 2008. "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies II," in *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 8 (1), pp. 1-44.

Seager, R.B. 1912. *Explorations in the Island of Mochlos*, Boston.

Seger, J.D. 1988. *Gezer V. The Field I Caves*, *Annual of the Hebrew Union College/Nelson Glueck School of Biblical Archaeology* 5, ed. J.D. Seger, and H. D. Lance, Jerusalem.

Shaw, J.W. 1973. *Minoan Architecture: Materials and Techniques*, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 49. Rome.

Shaw, M. 1995. "Bull Leaping Frescoes at Knossos and their Influence on the Tell el-Dab^ca Murals," in *Egypt and the Levant, International Journal for Egyptian Archaeology and Related Disciplines* V, ed. M. Bietak, pp. 91-120.

Shelmerdine, C.W. 1997. "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek mainland," *AJA* 101 (3), pp. 537- 585.

Siegelova, J. and H. Tsumoto. 2011. "Metals and Metallurgy in Hittite Anatolia," in *Insights into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua* 2, ed. H. Genz and D.P. Mielke, Peeters - Leuven, pp. 275-300.

Sjöqvist, E. 1940. *Problems of the Late Cypriot Bronze Age*, Stockholm.

Singer, I. 2000. "Cuneiform, Linear, Alphabetic: The Contest between Writing Systems in the Eastern Mediterranean," in *The Howard Gilman International Conferences II, Mediterranean Cultural Interaction*, ed. A. Ovadiah, pp. 23-32.

_____. 2009. "A Fragmentary Tablet bearing an Unknown Script," in *Aphek-Antipatris II, The Remains on the Acropolis, The Mosche Kochavi and Pirhiya Beck Excavations*, ed. Y. Gadot and E. Yadin, pp. 472-484.

_____. 2012. "The Philistines in the North and the Kingdom of Taita," in *Before and After the Storm: Crisis Years in Anatolia and Syria between the Fall of the Hittite Empire and the Beginning of a New*

Era (ca. 1220-1000 BC), A Symposium in Memory of Itamar Singer, pp. 1-9.

Smit, D.W. 1987. "Backgrounds to Hittite History, Some historical remarks on the proposed Luwian translations of the Phaistos Disc," *Talanta, Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society XVIII-XIX*, pp. 49-62.

Smith, C.H., and C.A. Hutton. 1908. *Catalogue of the Antiquities (Greek, Etruscan and Roman) in the Collection of the Late Wyndham Francis Cook, Esqre, London.*

Soar, K. 2009. "Old Bulls, New Tricks: The Reinvention of a Minoan Tradition," in *The Past in the Past: The Significance of Memory and Tradition in the Transmission of Culture*, BAR International Series 1925, ed. M. Georgiadis, and C. Gallou, Oxford, pp. 16-27.

Soles, J.S. 1992. *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete (Hesperia Suppl. 24)*, Princeton.

Soles, J.S. 1995. "Functions of a Cosmological Center: Knossos in Palatial Crete," *Aegeum* 12, pp. 405-414.

Stais, V. 1926. *Mycenaean Collection of the National Museum 2*, Αθήναι.

Stier, H.E. 1950. "Probleme der fruhgriechischen Geschichte und Kultur," *Historia* I, pp. 216-218.

Stubbings, F. H. 1951. *Mycenaean Pottery from the Levant*, The Syndics of the Cambridge University Press.

Souyoudzoglou-Haywood, C. 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age, 3000-800 BC*, Liverpool University Press.

Sweeney, E.J. 2006. *Empire of Thebes, Or Ages in Chaos Revisited*, New York.

- Symington, D. 1991. "Late Bronze Age Writing-Boards and Their Uses: Textual Evidence from Anatolia and Syria," *AnatSt* 41, pp. 111-123.
- Taracha, P. 2002. "Bull-Leaping on a Hittite Vase: New Light on Anatolian and Minoan Religion," *Archeologia* 53, pp. 7-20.
- . 2003. "Is Tudhaliya's Sword Really Aegean?," in *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner, Jr: On the Occasion of His 65th Birthday*, ed. G.M. Beckman, R.H. Beal, and G. McMahon, USA, pp. 367-376.
- . 2004. "More about Hittite bull-leaping," in *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2, p. 54.
- . 2009. "Hunting and Combat Weapons in the Mycenaean World and Hittite Anatolia," in *Fasciculi Archaeologiae Historicae Fasc. XXII*, pp. 9-15.
- Tassios, T.P. 2008. "Mycenaean Technology," in *Science and Technology in Homeric Epics (History of Mechanism and Machine Science 6)*, ed. S.A. Paipetis, Springer, pp. 3-34.
- Terrace, E.L.B. 1962. "Some Recent Finds from Northwest Persia," in *Syria* 39 (3-4), pp. 212-224.
- Thaler, U. 2007. "Aḫḫiyawa and Ḫatti: palatial perspectives," in *Mediterranean Crossroads*, Pierides Foundation Publications, ed. S. Antoniadou, and A. Pace, Athens pp. 291-323.
- Than, K. 2011. "Ancient Tablet Found: Oldest Readable Writing in Europe," *National Geographic* (magazine), 30 March 2011, <http://news.nationalgeographic.com/news/2011/03/110330-oldest-writing-europe-tablet-greece-science-mycenae-greek/> (1 April 2011).
- Thompson, C. 1913. *A New Decipherment of the Hittite Hieroglyphics*, Oxford.

Thornton, C. P. 2009. "The Emergence of Complex Metallurgy on the Iranian Plateau: Escaping the Levantine Paradigm," *Journal of World Prehistory* 22, pp. 301-327.

Tibet, A., A. Özdoğan, and C. Marro. 1996. "Prospection archéologique franco-turque dans la région de Kastamonu (Mer Noire), Premier rapport préliminaire," *Anatolia Antiqua* 4 (4), pp. 273-290.

Toynbee, A.J. 1922. *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*, Boston.

Tsetschkladze, G. R. 1994. "Greek penetration of the Black Sea," in *The Archaeology of Greek Colonization*, ed. G.R. Tsetschkladze, and F. De Angelis, Oxford, pp. 111-135.

———. 1998. "Greek colonization of the Black Sea Area: Stages, Models and Native population," in *The Greek Colonization of the Black Sea Area*, ed. G. R. Tsetschkladze, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, pp. 10-14.

Tsikritsis, M., X. Moussas, and D. Tsikritsis. 2015. "Astronomical and Mathematical Knowledge and Calendars during the Early Helladic Era in Aegean 'Frying Pan' Vessels," in *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15 (1), pp. 135-149.

Van Binsbergen, W.M.J., and F.C. Woudhuizen. 2011. *Ethnicity in Mediterranean protohistory (BAR International Series 2256)*, Oxford.

Van den Kerkhof, A., and P. Rem. 2007. "The Minoan libation formulas," *Minoa* 1, pp. 10-15.

Van Wijngaarden, G.J.M. 1999. "Use and Appreciation of Mycenaean Pottery outside Greece" (diss. Univ. of Amsterdam).

Vassileva, M. 2008. "King Midas' Ass's Ears Revisited," in *Ancient West and East* 7, Leuven, pp. 237-248.

Vavouranakis, G. 2011. "Funerary customs and maritime activity in Early Bronze Crete," in *The seascape in Aegean Prehistory, Monographs of the Danish Institute at Athens* 14, ed. G. Vavouranakis, Athens, pp. 91-118.

Ventris, M., and J. Chadwick. 1953. "Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives," *JHS* 73, pp. 84-111.

Vermeule, E. 1983. "Response to Hans Güterbock," *AJA* 87, pp. 141-144.

Vernant, J.P. 1978. "Ambiguity and Reversal: On the Enigmatic Structure of Oedipus Rex," in *New Literary History* 10 (3), trans. Page du Bois.

Vernet Pons, M. 2012. "The Etymology of Goliath in the Light of Carian PN Wljat/Wliat: A new Proposal," *Kadmos* 51 (1), pp. 143-164.

Verstraete, J. 2012a. "Reinterpreting the Aegean and Aegean-like Pottery in the Amuq Valley (Turkey): From Late Bronze Age Object to Early Iron Age Symbol," Paper delivered at the 113th Annual Conference of the Archaeological Institute of America, Philadelphia.

———. 2012b. "Aegean-like Pottery in the Amuq Valley (Turkey) as an Expression of Cultural Identity," Paper delivered at the 2012 Annual Conference of the American Society for Oriental Research, Chicago.

Von Der Osten, H.H. 1937. *The Alishar Hüyük, Seasons of 1930 and 1932, part II (Researches in Anatolia III)*, The University of Chicago Press, Chicago.

Wachsmann, S. 2009. *Seagoing Ships & Seamanship in The Bronze Age Levant*, USA.

Ward, W.A., and O. Tufnell. 1966. "Relations between Byblos, Egypt and Mesopotamia at the end of the third millenium B.C. A Study of a Montet Jar," in *Syria* 43 (43-3-4), pp. 165-241.

Warnock, P. and M. Pendleton. 1991. "The Wood of the Ulu Burun Diptych," *AnatSt* 41, pp. 107-110.

Washbourne, R. 1998. "Out of the Mouths of Pots: Towards an interpretation of the Symbolic Meaning of Cypriot Bronze Age Funerary Artefacts including Examples in the University of Canterbury's Logie Collection" (diss. Univ. of Canterbury).

Watkins, C. 2004. "The Third Donkey: Origin Legends and Some Hidden Indo-European Themes," in *Indo-European Perspectives. Studies in Honnor of Anna Morpurgo Davies*, ed. J.H.W. Penney, Oxford, pp. 65-80.

———. 2011. *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots*, 3rd ed., New York.

Watrous, L.V. 1994. "Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period," *AJA* 98 (4), pp. 695-753.

Weeden, M. 2013. "After the Hittites: The Kingdoms of Karkamish and Palistin in Northern Syria," *BICS* 56 (2), University of London, pp. 1-20.

Weißl, M.M. 2012. "Torgottheiten. Studien zum sakralen und magischen Schutz von griechischen Stadt- und Burgtoren unter Einbeziehung der benachbarten Kulturen" (diss. Univ. of Wien, Wien).

Wheeler, T. S., R. Maddin and J. D. Muhly 1975, "Ingots and the Bronze Age Copper Trade in the Mediterranean: a progress report," *Expedition* 17.4, pp. 31-39.

Weingarten, J., S.M. Thorne, M. Prent, and J.H. Crouwel. 2011. "More Early Helladic Sealings from Geraki in Laconia, Greece," in *Oxford Journal of Archaeology* 30(2), pp. 131-163.

Weingarten, J. 2003. "A Tale of Two Interlaces" in *Bricciaka: A Tribute to W.C. Brice (Cretan Studies 9)*, ed. Y. Duhoux, pp. 285-299.

Wiener, M.H. 1987. "Trade and Rule in Palatial Crete," in *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, ed. R. Haag, and N. Marinatos, Stockholm, pp. 261-267.

Willockx, S. 2011. "The last of the Experimental Royal Tombs in the Valley of the Kings: KV42 and KV 34", <<http://www.egyptology.nl/KV42KV34.pdf>> (23 March 2015).

Winter, I. 2010. *On Art in the Ancient Near East 1: Of the First Millennium B.C.E.*, Leyden.

Wood, B. G. 2006. "The Genesis Philistines," *ABR Electronic Newsletter*, March 2006, <<http://www.biblearchaeology.org/post/2006/05/31/The-Genesis-Philistines.aspx#Article>> (15 February 2013).

———. 2011. "Hittites and Hethites: A Proposed Solution to an Etymological Conundrum," *Journal of the Evangelical Theological Society* 54.2., <http://www.biblearchaeology.org/file.axd?file=2011%2f12%2f11_08_11+Hittites+and+Hethites-+A+Proposed+Solution+to+an+Etymological+Conundrum.pdf> (23 September 2016).

Woudhuizen, F.C. 2004. "Luwians: the earliest Indo-Europeans in Crete," in *Europe through the Millennia - Languages, Races, Cultures, Beliefs. Proceedings of the conference at Lodz, Lodz*, pp. 103-114.

———. 2005. "Mira: Evidence for Continuity in Western Anatolia during the Transition from the Late Bronze to Early Iron Age," *TALANTA XXXVI-XXXVII (Supplementum Epigraphicum Mediterraneum 28)*, pp. 165-169.

———. 2007. "Some more on Cretan Hieroglyphic Seals," in *Supplementum Epigraphicum Mediterraneum 29*, pp. 171-186.

———. 2009. "Minoan and Mycenaean Oversea's Contacts: The Epigraphic Evidence," in *Dacia LIII*, Bucarest, pp. 5-11.

Wright, J.C. 2004. "A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society," *Hesperia 73*, pp. 33-178.

Wright, J.C. 2006. "The formation of the Mycenaean palace," in *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, ed. S. Deger-Jalkotzy, and I.S. Lemos, Edinburg, pp. 7-52.

Xanthoudides, S. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara*, London.

Yakubovich, I. 2008a. "Sociolinguistics of the Luwian Language" (diss. Univ. of Chicago, Illinois).

———. 2008b. "Hittite-Luvian Bilingualism and the Development of Anatolian Hieroglyphs," in *Colloquia Classica et Indogermanica IV, Studies in Classical Philology and Indo-European Languages*, ed. N. N. Kazansky, Saint Petersburg, pp. 9-36.

Yamauchi, E.M. 2010. "Minoan Proto-Philistines," in *Perspectives on our Father Abraham, Essays in Honor of M. R. Wilson*, ed. S. A. Hunt, Grand Rapids, Eerdmans, pp. 29-32.

Yasur-Landau, A. 2002. "Social Aspects of Aegean Settlement in the Southern Levant in the end of the Second Millennium BCE" (diss. Univ. of Tel Aviv).

———. 2010a. "Old Wine in New Vessels: Intercultural Contact, Innovation and Aegean, Canaanite and Philistine Foodways," in *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*, ed. A. Yasur-Landau, Cambridge University Press, pp. 168-191.

———. 2010b. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*, Cambridge.

Yasur-Landau, A. and E.H. Cline. 2009. "The Renewed Excavations at Tel Kabri and New Evidence for the Interactions between the Aegean and the Levant in the Middle Bronze II Period (ca. 1750-1550 BCE)," in *R.I.M.S. News (Report No 35)*, ed. Y. Kahacov, pp. 16-19.

Yasur-Landau, A. and Goren, Y. 2004. "A Cypro-Minoan potmark from Aphek," *TelAviv* 31, pp. 22-31.

Yasur-Landau, A., E.H. Cline, N. Goshen, N. Marom, and I. Samet. 2012. "An MB II Orthostat Building at Tel Kabri, Israel," in *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 367, pp. 1-29.

Yener, K. A. 1995. "Swords, Armor, and Figurines: A Metalliferous View from the Central Taurus," *Biblical Archaeologist* 58:2, p. 4/17. <<http://oi.uchicago.edu/research/projects/gol/ba95.html>>.

Yener, K.A., E. V. Sayre, E. C. Joel, H. Özbal, I. L. Barnes, and R. H. Brill. 1991. "Stable Lead Isotope Studies of Central Taurus Ore Sources and Related Artifacts from Eastern Mediterranean Chalcolithic and Bronze Age Sites," *Journal of Archaeological Science* 18, pp. 541-577.

Yener, K. A., and J. W. Lechner. in press. "Organization and Specialization of Early Mining and Metallurgy in Anatolia," in *Global Perspectives in Early Metallurgy*, ed. B.W. Roberts and C.P. Thornton, Springer Verlag, New York, pp. 1-45.

Yener, A. 2002. "Excavations in Hittite Heartlands: Recent Investigations in Late Bronze Age Anatolia," in *Recent Developments in*

Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock, ed. Güterbock, H.G.K., A. Yener, H.A. Hoffner, and S. Dhesi, USA, pp. 1-9.

Yıldırım, T. 2005. "New scenes on the second relief vase from Hüseyindede and their interpretation in the light of the Hittite Representative Art," IN VI congress Internazionale di Ittitologia, Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici L, pp. 837-846.

Younger, J.G. "Linear A Texts in Phonetic Transcription & Commentary," 26 November 2000, <<http://www.people.ku.edu/~jyounger/LinearA/#2>> (7 February 2014).

———. 1995a. "The Iconography of Rulership in the Aegean: a conspectus," in *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean (Aegaeum 11)*, ed. P. Rehak, Liège, pp. 151-211.

———. 1995b. "Bronze Age Representations of Aegean Bull-Games, III," in *POLITEIA. Society and state in the Aegean Bronze Age, II (Aegaeum 12)*, ed. R. Laffineur, and W.-D. Niemeier, Liège, pp. 507-546.

———. 1995c. "Interactions between Aegean Seals and other Minoan-Mycenaean Art Forms," *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel 5*, ed. I. Pini und J.C. Poursat, pp. 331-348.

———. 1995d. "Interactions between Aegean Seals and other Minoan-Mycenaean Art Forms," in *Sceaux minoens et mycéniens, IVe symposium international, CMS supplement 5*, ed. I. Pini, and J.-C. Poursat, Berlin, pp.331-348.

Zaccagnini, C. 1983. "Patterns of Mobility among Ancient near Eastern Craftsmen," *JNES* 42 (4), pp. 245-264.

———. 1995. "The Iconography of Rulership in the Aegean: a conspectus," in *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean (Aegaeum 11)*, ed. P. Rehak, Liège, pp. 151-211.

———. 1997. "The Cretan Hieroglyphic Script: A Review Article ," *Minos* 31-32, pp. 379-400.

Zelwer, M.C. 2012. "Les Fouilles de M. Raymond Weill à Tell-Gezer (1914 et 1924): Le mémoire perdu et retrouvé de Mme Sillberberg-Zelwer (1892-1942), Note de presentation," *Le Centre de recherche français à Jérusalem - CRFJ* (3 October 2012), < <http://www.crfj.org/?p=430>> (8 May 2015).

Zevit, Z. 2001. *The Religions of Ancient Israel: A Synthesis of Parallactic Approaches*, Continuum, London.

Zieger, K., and W. Sontheimer, eds. 1972. *Der Klaine Pauly: Lexikon der Antike* 4, Munchen.

Zouzoula, E. 2007. "The Fantastic Creatures of Bronze Age Crete" (diss. Univ. of Nottingham).

Zukerman, A. 2010. "On Aegean Involvement in Trade with the Near East during the Late Bronze Age," *UgaritF* 42, pp. 887-901.

Αδάμης Ευθ. "Όμηρος και Γραφή: Το ζήτημα του εγγράμματος ποιητή," <http://omiriki-ereuna.blogspot.gr/p/blog-page_01.html> (13 March 2013).

Αντίπας, Δ. "Το Ζήτημα της Χρονολόγησης των Πινακίδων της Γραμμικής Β' της Κνωσού", <<http://www.academia.edu/2074146/_H> (12 March 2013).

Αραπογιάννη, Π., J. Rambach, και L. Godart 1995. "Η Μυκηναϊκή επιγραφή της Καυκανιάς," στα *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 70, σελ. 251-254.

Αραβαντινός, Β. 2010. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

Ασλάνης, Ι. 1988. "Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Αιγαιακή Θράκη," *Πρακτικά του Συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στις 5-9 Δεκεμβρίου 1985 στην Εάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη με θέμα "Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη"*, σελ. 139-159.

Βελεγράκη, Μ. 2013. "Μελέτη Σχεδίου Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοιχτής Πόλης Δήμου Συβρίτου, Το Πολιτιστικό και Ιστορικό Περιβάλλον," <https://www.academia.edu/5530283/%CE%A4%CE%9F_%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F_%CE%9A%CE%91%CE%99_%CE%99%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%A1%CE%99%CE%9A%CE%9F_%CE%A0%CE%95%CE%A1%CE%99%CE%92%CE%91%CE%9B%CE%9B%CE%9F%CE%9D_%CE%94%CE%97%CE%9C%CE%9F%CE%A5_%CE%A3%CE%A5%CE%92%CE%A1%CE%99%CE%A4%CE%9F%CE%A5> (23 Σεπτεμβρίου 2014).

Βλαχόπουλος, Α. 2011. "Κρητομυκηναϊκή μικροτεχνία, Κωδικός μαθήματος ΑΠΡ 567", <users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/vlaxopoulos/Mikrotexnia_web.pdf> (10 July 2014).

Γεωργακόπουλος, Κ. 2011. "Σχέσεις Μινωικής Κρήτης και Χεττιτικής Μικράς Ασίας υπό το πρίσμα των πρόσφατων Αρχαιολογικών Ερευνών," *Πεπραγμένα Ι Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Τόμος Α1, Προϊστορικοί Χρόνοι*, επ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., και Ε. Παπαδοπούλου, Χανιά, σελ. 155-167.

Γράμματα από το 'Υπόγειο', Γραφή στην Μεθώνη Πιερίας, ύστερος 8^{ος} - πρώιμος 7^{ος} αι. π.Χ.: Κατάλογος Εκθέσεως στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2013.

Δημοπούλου - Ρεθεμιωτάκη, Ν. 2005. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

Θεοχάρης, Δ. 1989. *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Θωμόπουλος, Ιάκ. 1912. *Πελασγικά ήτοι Περί της Γλώσσης των Πελασγών*, τύποις Π. Σακελλαρίου 1912, φωτοτυπική αναπαραγωγή Εκδόσεων Γέρου 1993, Αθήναι.

———. 1933. *Πελασγικά ήτοι Περί της Γλώσσης των Πελασγών, Μέρος Δεύτερον*, τύποις Κων. Δ. Ρόκου, 1933, Αθήναι, τεύχος πρώτον.

———. [1933] 2013. *Πελασγικά, ήτοι περί της γλώσσης των Πελασγών: Μέρος Δεύτερον*, εκδ. Πελεκάνος.

Ιακωβίδης Σπ. 1996. "Περί του σχήματος των λαξευτών τάφων εις τα Βολιμίδια Μεσσηνίας," *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, Αθήναι, σελ. 98-111.

Καλόπουλος, Μ. 1995. *Βιβλική Θρησκεία, Το Μεγάλο Ψέμα*, Θεσσαλονίκη.

Καλιτσάς, Ν. 2007. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

Κοπιδάκη, Α. 2013. "Τεκτονικά Σημεία στα Μινωικά Ανακτορικά Συγκροτήματα," (2013), <<https://www.academia.edu/6385808/>> (15 March 2014).

Κοτσώνας, Α. 2013. "Όμηρος α λα Τούρκα ή 'ο καθένας έχει τον Όμηρο που του αξίζει'," *The Athens Review of books*, Μάρτιος 2013, σελ. 27-30.

Λίβας, Ε. 1963. *Η Αιγηΐς Κοιτίς των Αρίων και του Ελληνισμού*, Αθήναι.

Λουκοβίκας, Μ. 2013. "Χρονικό 10: Το Βατερλώ ενός Αρχαιολόγου," 3 December 2013, <<http://peripluscd.wordpress.com/2013/12/03/%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C-10-%CF%84%CE%BF-%CE%B2%CE%B1%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BB%CF%89-%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%83-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%85/>> (12 February 2014).

Μαραγκού, Χρ. 2013. "Ενδείξεις για τις Αρχές της Αριθμητικής και της Γραφής (Νεολιθική εποχή)," *Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία, ΠΡΟ-*

ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ, Παράρτημα Νο 1, 2013, <<http://proistoria.wordpress.com>> (11 Σεπτ. 2014).

Μπέλλας, Ι. 2007. "Ιερά και λατρείες του Διός στη Μακεδονία" (μεταπτ. εργ. Αριστ. Παν. Θεσσαλονίκης).

Μπέσιος, Μ., Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, και Α. Κοτσώνα. 2012. *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το «Υπόγειο» της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*, επ. Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη.

Νικόλτσις Βασίλειος, "Μυκηναϊκά Ευρήματα στα Παράλια του Εύξεινου Πόντου," <www.ellinon.net/ANEOMENA/MykinaikaEurimata.htm>, 2008.

Παντός, Π. 1987. "Προϊστορικά ιδεογράμματα από την Παραδημή της Θράκης," *ThrakChron* 42, σελ. 93-98.

Παπαδόπουλος, Α. 2011. "Οι Σχέσεις της Κύπρου με την Αίγυπτο κατά την Εποχή του Χαλκού," 15 March 2011, <http://www.academia.edu/1843019/_Interconnections_between_Cyprus_and_Egypt_during_the_Bronze_Age_> (10 February 2013).

Σακελλαράκης, Γ. και Γ.Α. Όουενς. 2011. "Ένα πιθανό Σήμα Κεραμοποιού (?) από την Κάσο," *Αρχαιολογία και Τέχνες* 113 (Παράρτημα), σελ. 17-19.

Τουλούμης, Κ. 2014. "Στιγμιότυπα προϊστορικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα των αρχών του 20ου αιώνα," *Προ-ιστορήματα* 6, <<https://proistoria.wordpress.com/pro-istorimata>> (14 March 2015).

Τσαβλή, Ε. 2009. "Κινύρας, Μελέτη στον Αρχαίο Κυπριακό Μύθο" (Διδ. Διατρ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).

Φουράκης, Ι. Π. 1990. *Η Πρώτη Σύγκρουση*, εκδόσεις Τάλως.

Χουρμουζιάδης, Γ. Χ.. "Ιστορικό της Ανασκαφής." *Ανασκαφές Δισπηλιού*, 2004. <<http://dispilio.web.auth.gr/pages/history/history.htm>> (14 March 2013).

Χρυσοστόμου, Π. 2001. "Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών, Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής," *ΑΕΜΘ* 15, σελ. 489-500.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1: Πήλινο παραστατικό αγγείο δεικνύον την διαδικασία παραγωγής οίνου (Πύργος Κύπρου)

Βάζο με πλαστική διακόσμηση: γυναίκες με βρέφη, προετοιμασία ψωμιού, το πάτημα των σταφυλιών, ομαδική σκηνή. Πύργος, τάφος 35, Εποχή του Χαλκού (2100 - 2000 π.Χ.). Μουσείο Λεμεσού, αρ. LM 1739/7.

Κατόπιν αδείας από το Τμήμα Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Έργων της Κυπριακής Δημοκρατίας, κ. Χατζηνικολάου, 19.03.2015 © Department of Antiquities. mahadjinicolaou@gmail.com, MXN 514005gr4).

Εικ. 2: Στήλη του Χετταίου θεού του καιρού από το Göllinar

(© 2012 Klaus-Peter Simon, χρήση με την άδεια της Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported license: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>)

Εικ. 3: Χεττιτική αυτοκρατορία

This file is licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported, 2.5 Generic, 2.0 Generic and 1.0 Generic license

Author: Anatolie_hittite.svg: *Near_East_topographic_map-blank.svg: Sémhur, derivative work: Zunkir

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anatolie_hittite.svg

Εικ. 4: Ανακατασκευή Μινωικής τοιχογραφίας από την Άβαριν, Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης

(© Martin Dürrschnabel, χρήση με την άδεια της Creative Commons Attribution-Share Alike 2.5 Generic license: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5/>)

Εικ. 5: Κεφαλή πολεμιστού (c) με κόμμωση με φτερά

(Evans 1909, σελ. 24, Εικ. 11b)

Εικ. 6: Ανάγλυφο εικονίζον Φιλισταίους κρατουμένους

Νεκρικό ιερό του Ramses III, Medinet Habu, Θηβαϊκή νεκρόπολις, Αίγυπτος (© 2009 Rémi, χρήση με την άδεια της Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported license: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>)

Εικ. 7: Μυκηναϊκό κύπελλο, 14^{ος}-13^{ος} αιώνας π.Χ., ευρεθέν στον τάφο 5 της νεκροπόλεως Minet el-Beida (Louvre AO 15744)

Υπό Jastrow - 2006, δημόσια χρήση.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mycenaean_cup_Louvre_AO15744.jpg

Εικ. 8: Ανάγλυφο της Πότνιας Θηρών (κάλυμμα πυξίδας από τον τάφο 3 της νεκροπόλεως Minet el-Beida

Κάλυμμα πυξίδας από τον τάφο 3 της νεκροπόλεως Minet el-Beida (υπό Kantor 1947, p. 86, pl. xxii, λήξη αποκλειστικότητας) (AO 11601, LOUVRE).

Εικ. 9: Σαρκοφάγος πολλαπλών λαβών από την Gezer

Hanan Isachar Photography, Copyright:(c)Hanan Isachar

http://isachar-photography.photoshelter.com/gallery-image/Skirball-Museum-of-Biblical-Archaeology-in-Jerusalem/G0000Ubinsf_gDUA/I00001zX2g8TaB2w/C0000TnDXBvbeCOE

Εικ. 10: Πινακίδα της Ακκάρωνος

(© 2013 ΓΙΛ Π, χρήση με την άδεια της Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported license: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>)

Εικ. 11: Λίθινη σφραγίδα Γιαννιτσών

περιοδικό ΔΑΥΛΟΣ 245, Απρίλιος 2002, σελ. 15784.

Εικ. 12: Χρυσό δακτυλίδι της Τίρυνθος (CMS I 179)

Corpus of Minoan and Mycenaean Seals - Arachne

Εικ. 13: Οκτώσχημο δακτυλίδι του θησαυρού της Αίγινας

Figure-of-eight shield ring, GR 1892.5-20.3-6, 11 (Rings 690-3, 888), AN35219001. Παραχώρηση από το British Museum. http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/gr/g/gold_rings_-_aigina_treasure.aspx

Εικ. 14: Σφραγίδες με το σύμβολο του θείου (αριστερά: CMS V 517) και το σύμβολο της πύλης (δεξιά: CMS II.7 074)

Corpus of Minoan and Mycenaean Seals - Arachne

Εικ. 15: Αργυρά σφραγίδα του Ταρκόνδημου

"Anatolian - Seal of Tarkummuwa, King of Mera - Walters 571512" by Anonymous (Anatolia) - Walters Art Museum: Home page Info about artwork. Licensed under Public Domain via Wikimedia Commons -
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anatolian_-_Seal_of_Tarkummuwa,_King_of_Mera_-_Walters_571512.jpg#/media/File:Anatolian_-_Seal_of_Tarkummuwa,_King_of_Mera_-_Walters_571512.jpg
http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Hittite_Empire#/media/File:Anatolian_-_Seal_of_Tarkummuwa,_King_of_Mera_-_Walters_571512.jpg

Εικ. 16: Λεπτομέρεια του θριγκού της Πύλης των Λεόντων, που δεικνύει τις οπές από την εφαρμογή σωληνοειδούς τρυπανιού και τα ίχνη του πριονιού. Τα βέλη υποδεικνύουν την εσφαλμένη θέση κοπής με το πριόνι και την επισκευή με άγνωστο υλικό πληρώσεως

Blackwell 2014, fig. 1.

Creative Commons Attribution-NonCommercial License (CC BY-NC)

Εικ. 17: Στήριγμα επιπλώσεως από το Acemhöyük (Θηλυκή Ασσυριακή σφίγγα)

The Metropolitan Museum of Art, Accession nr. 32.161.46

<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/322890>

Εικ. 18: Κυκλαδικό μαρμάρινο αγγείο της πρώιμης Εποχής του Χαλκού

3200-2800 BC, Ashmolean Museum, AN1938.727, 142370

licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported license.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cycladic_unusual_marble_vessel,_3200%E2%80%932800_BC,_AshmoleanM,_AN1938.727,_142370.jpg

Εικ. 19: Ρυτό Schimmel

Metropolitan Museum of Art, Gift of Norbert Schimmel Trust, 1989, Accession Number: 1989.281.10.

Εικ. 20: Πύλη των Σφιγγών (Alaca Höyük)

Sphinx Gate, Alaca Höyük, Turkey, Bernard Gagnon

This file is licensed under the Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported, 2.5 Generic, 2.0 Generic and 1.0 Generic license.

Sphinx_Gate,_Alaca_Höyük_03.jpg

Εικ. 21: Αίθουσα του θρόνου στο ανάκτορο F της Αβάριος

(αναπαραγωγή, Bietak 2007, p. 767, Fig. 14)
